

МЕДИА-ЭФФЕКТЫ РЕГИОНАЛЬНЫХ ВИЗИТОВ УЧАСТНИКОВ ПРЕЗИДЕНТСКОЙ КАМПАНИИ (РЕГИОНАЛЬНОЕ ВОСПРИЯТИЕ ПРЕДВЫБОРНОГО ИМИДЖА ПО РЕЗУЛЬТАТАМ ВИЗИТА В ХАРЬКОВ Е. МАРЧУКА)

Проблема формирования эффективного политического имиджа, даже при наличии достаточного числа исследований в этом направлении, не теряет своей актуальности на наш взгляд по нескольким причинам. Во-первых, трансформационные процессы в политике, экономике и социуме требуют формирования новой идентификационной системы для государства – идентификации нового статуса Украины в геополитическом пространстве, идентификации ее экономических возможностей в масштабах мирового рынка, идентификации граждан в изменившихся культурных, социальных и политических условиях. С этой точки зрения цельный и адекватный имидж, к примеру, Президента государства, играет важную роль в обеспечении нормального процесса формирования новых идентичностей.

Другим фактором, удерживающим проблему имиджа в политике в ряду наиболее актуальных, является транзитивный (переходный) характер политической системы Украины. Для эффективного функционирования в политике необходимо не просто обозначение того, на каком «поле» действует данный политический субъект, но подчас и создания такого «поля». Иными словами, политический имидж должен нести двойную функциональную нагрузку – создавать определенный контекст и отвечать ему.

Третий аспект проблемы заключается в формировании позитивных образов власти. Политический имидж сегодня должен и «фасилитировать» коммуникацию избирателей с конкретным политиком, и служить повышению уровня доверия рядовых граждан к власти в целом.

В процесс создания политического имиджа вовлечено значительное количество участников – от создателей «продукта» до его потребителей. Естественно, что данная цепочка имеет множество промежуточных звеньев, влияние каждого из которых на успешность процесса может оказаться решающим. Одним из ключевых участников формирования политического имиджа являются СМИ, так как именно им принадлежит ведущая роль в управлении процессами коммуникации.

Предлагаемая статья в качестве аналитического фокуса рассматривает участие СМИ в формировании политического имиджа отдельного политика на базе анализа материалов региональной прессы, посвященных визиту в Харьков главы Комитета по вопросам социальной политики и труда ВРУ Е. Марчука.

Учитывая признанный за СМИ потенциал влияния на формирование общественного мнения (а значит, и манипуляцию им), анализ общей тональности, смысловых акцентов и объема материалов является важным звеном в исследовании предвыборной региональной ситуации с точки зрения оценки возможного потенциала кандидатов на пост Президента.¹ Однако следует воздержаться от проведения жестких параллелей между наличием, объемом и тональностью медиа - материалов о кандидате и формированием его реального рейтинга.

¹ Для более точной «диагностики» влияния местных СМИ на формирование политических и электоральных предпочтений жителей региона необходимы данные об объеме, который занимает информация, получаемая из местных медиа-источников в общем объеме потребляемой населением информации, а также об их рейтинге популярности и уровне доверия к региональной прессе и телевидению.

В рамках визита Е. Марчука состоялись акции:

- встреча с активом молодежных организаций и студенческого движения региона (5.03.99),
- встреча с работниками предприятия «Проммонтажэлектроника» и представителями профсоюзов (5.03.99),
- учредительный форум Харьковского отделения Всеукраинского общественного объединения «Украина в XXI век с Евгением Марчуком» (6.03.99) (получивший наибольший резонанс в местной прессе),
- встреча с представителями науки – философами, социологами, политологами (6.03.99).

I. Общая информация

В качестве методической основы исследования мы взяли принцип контент-анализа, позволяющий точно определить смысловую направленность материала и его эмоционально - оценочный фон путем фиксации количества семантических единиц (слов) и объема информации (количество знаков).

Предметом анализа стали статьи, посвященные освещению визита Е. Марчука в Харьков. Всего – 5 публикаций, из них 2 приходятся на «Вечерний Харьков», и по 1 – в «Слободском крае», «Гранях» и «Времени». Общий объем материалов выглядит так:

Название	Тираж	Периодичность	Объем материала	
			Кол-во знаков	Кол-во семантических единиц (слов)
«Вечерний Харьков»	20 тыс.	Три раза в неделю	14880 (8832+6048)	2046 (1248+798)
«Слободской край»	15 тыс.	Три раза в неделю	1216	92
«Грани»	5,3 тыс.	Еженедельно	3910	595
«Время»	27 тыс.	Три раза в неделю	3094	447

Кроме того, накануне визита некоторыми местными СМИ была проведена предварительная информационная «артподготовка»².

II. Объективизация эмоционально-оценочного критерия.

Позитивную подачу информации мы классифицируем по преобладанию положительных характеристик кандидата («открыт в общении», «подчеркнутая сдержанность и тактичность») а также наличию «личной» информации о кандидате (данные о семье, увлечения-хобби, чувство юмора и пр.).

Негативный тон публикации, соответственно, определяется по присутствию критических характеристик и оценочных категорий (в оригинале – в кавычках: «железные» качества, «прозападный» - «пророссийский» – «левый» - «правый» - «номенклатурный») а также контекстное перформирование смысловой нагрузки («герой-Избавитель», «раздирающие душу строки» и пр.)

Нейтральная публикация не содержит в себе эмоционально-оценочных категорий.

Неопределенность эмоционального фона материала обуславливается присутствием примерно в равном объеме как позитивно так и негативно-критически направленных высказываний о кандидате.

² Сначала появились публикации, посвященные конкретно кандидату-Марчуку («Грани», № 8, 19-25.02.99 – «Драматургия» президентской гоним; «ВХ», № 14, 6.02.99 – «Болит ли у Марчука голова за свое прошлое?»). Затем широкое освещение получило создание в регионе «Народной солидарности» («Грани», № 9, 26.02-4.03.99 – «Диагноз: острая конфронтация, назначение: групповая трудотерапия»; «ВХ», № 15, 9.02.99 – «Бедным поможет «Солидарность»?»).

III. Классификация материалов.

Для детализации анализа выделим следующие классификационные группы информационного материала:

- интервью (информация подается в форме вопросов и ответов);
- репортаж (освещение определенного события с участием кандидата);
- «имиджевый»³ материал (информация о кандидате, изложенная в повествовательной форме)

Тип	Эмпирическая оценка эмоциональной окрашенности	Общее кол-во семантических единиц (слов)
Интервью	Позитив	1705
Репортаж	Негатив	447
	Неопределенный	350
	Нейтральный	92
Имиджевый материал	Позитив	586

Таким образом, на создание эмоционального образа политика может влиять не только содержание, но и форма публикации. На основании такой эмпирической оценки эмоционального фона публикаций, посвященных визиту Е. Марчука, видно, что потенциально читателям предоставлено больше *позитивно окрашенной*, нежели негативной или нейтральной информации о кандидате.

IV. Проблематика публикаций.

В опубликованных материалах содержится информация, способствующая конкретизации политической позиции Е. Марчука, а также очерчивающая его «личностный профиль».

На формирование имиджа политика непосредственно «работает» актуализация следующих проблем:

- Работа в КГБ и СБУ и перспективы на выборах
- Опыт премьерства
- Работа Комитета по вопросам социальной политики и труда.
- Отношение к политическим лидерам ВР
- Частота появления на центральных СМИ
- Поддержка национал-демократических сил

Подчеркивание «открытости» и «доступности» Е. Марчука теми, кто его «знает», плюс хорошая игра в «свободного» и «непринужденного» политика со стороны самого депутата, выглядят довольно привлекательно. Однако данная партия разывается на поле «закрытых структур» – организационные мероприятия носят полузакрытый характер, выступления проходят перед аудиториями, состоящим из тех, кто уже идентифицировал себя как «сторонник Марчука» либо, оставаясь пока сочувствующим, является потенциальным кандидатом на то, чтобы пополнить ряды сторонников.

Политическая позиция Е. Марчука раскрывается по следующим вопросам:

- Проблема профессионализма в политике
- Проблемы коррупции и антикоррупционной борьбы. «Дело Лазаренко»
- Возвращение вкладов и задолженностей
- Возможность фальсификации выборов
- Решение по МПА
- Проблема популизма в политике

³ В данном контексте употребляется как «образный».

- Кто будет премьером при Президенте – Марчуке?
- Конституционный процесс в Украине
- Национальный вопрос (национальные меньшинства)

Широкий проблемный охват в совокупности с компетентным мнением по любому вопросу подтверждает высокий профессиональный уровень Марчука. В то же время такая «всепроникающая» компетенция Марчука рисует имидж скорее не политика, а своеобразного эксперта-инструктора, осведомленного обо всех проблемах и предлагающего эффективные рецепты для быстрого решения тех или иных проблем. Акцентирование проблемы компетентности власти и профессионализма в политике в анализируемых материалах («президент должен знать и уметь», «президентство – это работа», «реальный политик» и пр.), судя по объему уделяемого ей внимания, является одной из ключевых в предвыборной платформе Е. Марчука, а также в имиджевой стратегии политика.

V. Представление предвыборной платформы.

В качестве опорных пунктов будущей избирательной кампании Е. Марчука выделялись следующие позиции:

- возврат к социальным ориентирам в экономике;
- декриминализация власти;
- порядок как персонификация ответственности;
- необходимость гражданского примирения.

Необходимо отметить, что тема борьбы с коррупцией, персонификации ответственности, «наказания» действующей власти «за развал народного хозяйства» и вывоз национального капитала доминировала по объему посвященного ей материала и частоте упоминания. Антикоррупционная и «карательная» тематика звучала во всех анализируемых публикациях. Применительно к данному аспекту программных высказываний Е. Марчука применялись понятия «разгромить» и «уничтожить», «резко обвинительный тон», «суперкриминализация государства» «преступные кланы», «держат в узде» и пр.

Таким образом, по результатам визита Е. Марчука в Харьков, потребителям услуг региональных СМИ предоставлена достаточно разноплановая в содержательном и эмоционально-оценочном плане информация. Однако общий анализ соответствующих медиа-материалов позволяет говорить о некотором преобладании позитивно окрашенной информации (в первую очередь, это касается публикаций «Вечернего Харькова»). Также можно выявить некоторые опорные пункты политической позиции Е. Марчука – в том виде, в каком это воспринимают журналисты – на основе смысловых и тематических совпадений в содержании столь различных по оценочному критерию материалов. В первую очередь всеми СМИ отмечен антикоррупционный компонент будущей избирательной платформы Е. Марчука.

В дальнейшем анализ предлагается дополнить исследованием региональных и центральных СМИ (печатных и электронных), а также проведением компаративного исследования медиа-презентаций других кандидатов на пост Президента как для выявления возможной политической ангажированности самих СМИ, так и их влияния на формирование электоральных предпочтений жителей региона.

Литература:

1. Нестерова С., Сибирко В. Восприятие политических лидеров и отношение к демократии: некоторые особенности сознания россиян// Полис, 1997.- №6.- с.73-79
2. Почепцов Г. Выборчий імідж// Нова політика, 1998.- №3.- с.38-43
3. Ушакин С. Речь как политическое действие// Полис, 1995.- №5.- с.142-153

4. Шестопад Е. Оценка гражданами личности лидера// Полис, 1997.- №6.- с.57-72
5. Шестопад Е., Новикова-Грулд М. Восприятие образов двенадцати ведущих российских политиков (психологический и лингвистический анализ)// Полис, 1996.- №5.- с. 168-191.

М.Н. Корнев, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО КОНТРОЛЮ У ТОТАЛІТАРНИХ ГРУПАХ

Створення вільного демократичного суспільства потребує детального вивчення такого явища, як тоталітарні антисоціальні групи. Ці групи характеризуються повним пануванням керівників над всіма сторонами життя членів групи, насильством над особою, знищенням демократичних свобод та прав особи. Для створення вільного суспільства недостатньо створити формальні демократичні установи; необхідно виховати психологічну готовність людей жити у вільному суспільстві. Необхідно також розробити ефективні методи запобігання порушення прав людини та свобод особи.

Тоталітарні групи є одним з джерел порушення прав людини. Обмеження свободи особи в тоталітарних групах чинить деградуючий вплив на все суспільство в цілому.

Тому необхідне ретельне вивчення характерних рис таких груп, їх ролі в суспільстві, їх структури і різновидів, процесу залучення особи в такі групи, методів впливу на особу в таких групах, і звичайно, методів протидії тоталітарним групам та запобігання їх формуванню.

Сьогодні в Україні проблема тоталітарних груп особливо актуальна, після тривалого жорсткого обмеження прав людини в Радянському Союзі тоталітарність та обмеження прав людини залипились багато в чому соціально-психологічною нормою. На цьому ґрунті виникли численні тоталітарні групи, в яких психічний вплив на членів групи призводить до їх деградації як осіб. Яскравими прикладами таких груп є нові релігійні секти. Менш помітні групи, що оголошують своєю метою фізичне та психічне здоров'я, підвищення самосвідомості, окультні здібності, політичну владу, матеріальний добробут, задоволення статевих та інших потреб.

Особливе місце у діяльності тоталітарних груп займає психологічний вплив та контроль над поведінкою особи. Один з перших дослідників проблеми тоталітаризму Роберт Джей Ліфтон запропонував виділити такі форми психічного контролю у тоталітарних культових групах:

1. Контроль навколишнього середовища.
2. Містична маніпуляція.
3. Вимога чистоти.
4. Священа наука.
5. Навантаження мови.
6. Доктрина важливіше особи.
7. Розподіл права на існування.

Розглянемо детальніше ці форми. "Контроль навколишнього середовища" - це по суті контроль спілкування індивіда з середовищем, де він живе. Контроль навколишнього середовища в культах здійснюється декількома шляхами: за допомогою групової діяльності, ізоляції від інших людей, психологічного та іноді фізичного тиску. Часто влаштовується послідовність зборів, наприклад семінарів,

лекцій та зустрічей, які стають все більш насиченими та все більш ізольованими, при цьому стає надзвичайно важко вийти з них, і фізично, і психологічно.

Інтенсивний контроль середовища тісно пов'язаний зі зміною особистості. Нерідко при різкій зміні середовища або віддаленні від групи частково повертається до-культове "я". В свою чергу культове середовище асоціюється з культовим "я" індивіда.

Друга характеристика тоталітарного середовища - це "містична маніпуляція", або "запланована спонтанність" - керівництво групи вміло маніпулює людьми з тією метою, щоб у них "самочинно" виникали певні переживання. Часто ці переживання інтерпретуються як "духовні", як "підтвердження" правоти групи. Завдяки запланованому та керованому згори процесу може формуватися ставлення до якоїсь людини як до рятівника або джерела порятунку. При цьому здається, що таке ставлення спонтанно виникає в самому середовищі.

В культах, де використовується ідея Бога, конкретна людина може стати "посередником" або навіть самим Богом. Таким чином культ та його вірування стають єдиним істиним шляхом до порятунку. При цьому для досягнення цієї мети виправдані будь-які засоби. керівник іноді може бути більш реальним, ніж абстрактний Бог, і таким чином більш привабливим для членів культу. З другого боку, буває достатньо буває навести правдиві факти про цю людину, щоб досягти розчарування члена групи.

В "містичну маніпуляцію" також входить "небесний обман", тобто узаконення обману "чужинців". якщо хтось "не побачив світла" і не знаходиться в культі, то він знаходиться в "царстві зла" і тому виправдано його обманювати заради вищої мети. Наприклад, коли члени деяких культів збирають пожертви, вони можуть заперечувати, що належать до свого культу. Культ часто маскується під гуманітарні, благодійні та просвітницькі організації.

Наступна характеристика психічного контролю - "вимога чистоти", пов'язана з чорно-білим світосприйняттям в культах, а також в релігійних та політичних групах. Вимагається корінне розділення "чистого" та "нечистого", доброго та злого, в середовищі та в собі. Повне очищення - це неперервний процес. Він часто детально розробляється та організується керівництвом групи, формується недосяжний стандарт досконалості, на основі якого формується стан провини, сорому та самозвинувачення.

З очищенням як джерелом почуття провини та сорому тісно пов'язаний "культ сповіді". Ідеологічні рухи вміло використовують механізми провини та сорому індивіда для досягнення інтенсивного впливу на особистість. Це проводиться в рамках процесу сповіді, який має свою структуру. Сповідь в своїх "тріхах" перед іншими супроводжується критикою та самокритикою. Маніпулятивне середовище руйнує межі особистості вимогою того, щоби член групи сповідався у всіх думках, почуттях та діях, що не відповідають правилам групи. Особисте життя зводиться до мінімуму.

"Тріховність" вчинків визначає культ, тому в результаті індивід впевнюється в тому, що його докультове існування було "тріховним". Таким чином змінюється зневага до людей поза культом. Сповідавшись, член культу може вважати, що має право судити інших.

В наш час для культів важлива "священна наука", тобто доктрина, яка має певні наукові риси. Вона може давати члену культу почуття впевненості в собі, тому що вона сильно спрощує світ. Набір догматичних принципів часто поєднується з псевдонаукою про людину. Деякі культи намагаються вдатися до підтримки науковців в

“підтвердженні” своєї доктрини, яка видається за єдино вірне, повністю наукове і морально істине вчення. Не дозволяється ніяких сумнівів у догмі.

“Навантаження” мови” відноситься до однозначно вузького розуміння змісту, коли слова або зображення стають об’єктом поклоніння. Контроль слів приводить до контролю думок. Дуже спрощена мова може здаватися шаблоною, але її простота може бути дуже привабливою психологічно. Оскільки кожна проблема в житті може бути зведена до простого набору співзвучних принципів, член групи може заявити про знання істини та почувати, що володіє всіма відповідями. Таку мову можна назвати “мовою відсутності мислення”, оскільки більшість найскладніших та важких питань можна звести до “чорно-білих” шаблонних прикладів та висловів.

Принцип “доктрина важливіше особи” втілюється при конфлікті між переживаннями особи і тим, що вона “повинна” переживати згідно до доктрини або догми. Тоталітарне середовище нав’язує індивіду, що він повинен знайти істину в догмі та підпорядкувати їй свої переживання. Часто переживання протиріччя з доктриною одразу ж пов’язується з власною провинною; або ж таке протиріччя засуджується іншими членами групи, що викликає у індивіда почуття провини. Особу примушують вважати, що сумніви - це відображення її внутрішнього зла. Переконавання групи важливіше совісті та чесності окремої особи.

Остання, і можливо, найбільш загальна характеристика тоталітарних культів - “розподіл права на існування”. тільки група вирішує, хто має право на існування, а хто ні. При тоталітарному світосприйнятті ті, що “не побачили світла”, знаходяться в “темряві”, не знають “істини”, - ті захоплені тим, хто має право існувати, повинні бути відштовхнуті або знищені. Члени групи, що поміщені в категорію бесправних, можуть переживати надзвичайний страх внутрішнього вимирання або загибелі. Однак при прийнятті в групу вони можуть почувати величезне задоволення як члени групи “еліти”. В жорстких умовах тоталітаризму розподіл права на існування може здійснюватися буквально: людей можуть вбивати за те, що вони не відповідають вимогам доктрини.

Стівен Хассан розробив модель чотирьох частин психічного контролю:

- контроль поведінки
- контроль мислення
- контроль емоцій
- контроль інформації.

Ці складові частини виступають в комплексі. Згідно з теорією “когнітивного дисонансу” Л.Фестінгера при зміні однієї з складових частин інші відповідно змінюються, зменшуючи протиріччя між частинами. Наприклад, при зміні поведінки відповідно змінюються думки та емоції.

Контроль поведінки, думок, емоцій та інформації разом утворюють тоталітарне середовище, яке може маніпулювати людьми з навіть дуже сильною та здоровою психікою. Саме такі люди і є рушійною силою культів.

Жодна група не використовує всіх разом зазначених технік контролю. Вище описані є лише найбільш поширеними практиками. Звичайно, в деяких культах є практики, які не включені в цей опис. Деякі практики можуть підпадати під більш ніж одну з категорій. Наприклад, деякі групи змінюють ім’я людини, щоб прискорити утворення нової “культової” індивідуальності. Ця техніка може підпасти під усі чотири категорії.

Є багато різновидів застосування методів контролю. Наприклад, деякі групи неприховано та відверто застосовують навіювання фобій; деякі роблять це приховано та витончено. Важливий саме загальний вплив цих методів на індивіда. Чи дійсно він

керує своїм життям, чи його життям повністю керує культ? Єдиний спосіб визначити це - надати йому можливості глибоко проаналізувати те, що відбувається, одержати повну різнобічну інформацію, мати реальну свободу вибору в житті.

Знання структури психічного контролю у тоталітарних культових групах дає можливість не тільки визначити його наявність, але й ефективно протидіяти йому. Це знання життєво необхідне і для допомоги окремим особам у виході з культів, і у протидії культам через засоби масової інформації, законодавчі органи та освітні заклади.

А.А. Котуков, Харьков

КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО МАРКЕТИНГА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМИРУЮЩЕЙСЯ СОЦИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ, ИЛИ КАК ПОЛИТИЧЕСКИМ ДЕЯТЕЛЯМ ЗАВОЕВАТЬ РАСПОЛОЖЕНИЕ ХАРЬКОВСКИХ СТУДЕНТОВ

Современная трансформация общественной системы осуществляется через изменение многих базовых социальных институтов (экономических, политических, социокультурных), а также через изменение системы общественных отношений. В такой ситуации важнейшей социальной и политической задачей является оптимизация взаимодействия между субъектами политического действия и социальными группами, составляющим общество. В данной работе будут рассмотрены некоторые важнейшие психологические факторы политического сознания, которые следует учитывать при разработке маркетинговой стратегии, применительно к объектам политического воздействия. В данной работе таковым объектом будет являться харьковское студенчество.

Социально-политический маркетинг мы предлагаем рассматривать как процесс нахождения формы оптимального взаимодействия между "продавцом" (в нашем случае - это силы, иницирующие социальные изменения в обществе и воздействующие на социум) и "покупателем" (выступающим в лице различных социальных образований, составляющих этот социум, воспринимающим и тем или иным образом реагирующим на эти воздействия).

Концепция социально-политического маркетинга предусматривает разделение общества на несколько сегментов, т.е. принципиально отличающихся друг от друга социальных групп, и их возможных организационных, институциональных образований. Поэтому говоря о стратегии социально-политического маркетинга мы должны говорить о стратегии, направленной на какую-то определённую социальную группу. Рассмотрим факторы, которые следует учитывать при разработке маркетинговой стратегии по отношению к такому социальному сегменту как харьковское студенчество.

Одним из определяющих факторов при выработке маркетинговой стратегии является определение социально-психологических характеристик сегмента политического воздействия, которые мы можем рассмотреть, анализируя основные составляющие политической культуры, определяющей стратегию поведения субъектов в рамках той или иной общественной системы. Классическое определение понятию "политическая культура" дал Г. Алмонд. В его интерпретации политическая культура понимается как "специфический образец ориентации к какому-либо действию" (1). Он

утверждал, что характер политического процесса зависит в целом от верований, чувств и настроений участвующих в нём людей.

Какими же чертами характеризуется политическая культура современного харьковского студенчества, что определяет их политическое действие? Одной из основных характеристик, детерминирующих политическое действие, является демонстрация отсутствия легитимности проводимой политики.*

Результаты опроса, проведённого ЦЭСПИ показали, что студенты практически единодушны в оценке вины руководства страны в том, что многие люди в Украине живут бедно (так считают 64,37% опрошенных). И ответственность за теперешнее состояние экономики должны, в первую очередь, нести: *Правительство* (66,49% опрошенных), *Президент* (44,44%) и *Верховная Рада* (43,74%).

Несмотря на то, что многими авторами отмечается отстранённость большинства членов общества от политики, мы позволим с этим не согласиться. Подтверждением стремления влиять на политическую жизнь в обществе и активно участвовать в направлении процессов социального развития может служить активность в выборах в Верховную Раду в 1998 году, в которых приняло участие 61,55 % опрошенных. Результаты нашего опроса показывают, что молодые граждане в целом разбираются в структуре действующих в Украине политических сил. Во время опроса проведённого ЦЭСПИ, на вопрос "За кого бы Вы проголосовали на президентских выборах, если бы они проводились сегодня" вымышленный нами политик Влад Жиринок не набрал и 1 голоса среди всех опрошенных. Студенты осведомлены о субъектах политического действия. Однако, в силу отсутствия доверия к власти, они свой протест выражают в поддержке альтернативных существующей власти политических и общественных сил, сумевших воспользовавшихся подходящей ситуацией, правильно продекларировать свои намерения, которые легли на благоприятную почву. Именно этим можно объяснить то, что среди респондентов, которые участвовали в голосовании на выборах в Верховную Раду Украины, лидировала "партия зелёных" (за неё отдали свои голоса 19,82% ответивших), которая рассматривалась голосовавшими как альтернатива всем политическим силам страны, поскольку в её образе доминировал акцент на "чистоту в политике". За Коммунистическую партию, победившую на выборах, проголосовало, к слову, только 6,53 % опрошенных.

Тип политической культуры, распространённый среди харьковских студентов, мы можем определить в терминологии Г.Алмонда, как патриархально-подданический, сочетающий в себе ориентацию на умного, сильного, честного и справедливого лидера, способного решить волнующие граждан проблемы, обеспечить стабильность, вернуть власти "чистое лицо" (табл. №1), и активным поиском этого додела не найденного лидера, поиском справедливости и уверенности в завтрашнем дне.

Как показывают результаты нашего опроса, среди того, чего харьковским студентам сегодня больше всего не хватает, на первое место вышли такие показатели как недостаток *стабильности в государстве и обществе* (79,19% опрошенных заявили, что им этого не хватает), *нехватка руководителей, способных эффективно управлять государством* (78,84%), *государственной защиты от снижения уровня жизни* (74,07%), *уверенности в улучшении ситуации* (71,96%). Несколько меньше тех, кому не хватает *возможности питаться в соответствии со своими вкусами* (61,96%), и гораздо меньше тех, кому несмотря на нынешние экономические трудности, не хвата-

* в работе использованы данные социологического опроса, проведённого с участием автора Центром экономических и социально-политических исследований (ЦЭСПИ) в декабре 1998 года среди студентов харьковских вузов (объём реализованной выборки составил n=567)

ет возможности покупать необходимые продукты (37,57%) и необходимой одежды (33,51%).

Таблица 1

Какими качествами должен, на Ваш взгляд, обладать политический лидер
(% ко всем опрошенным)

№	Качества политического лидера	%
1	Быть умным	61,55
2	Непримиримостью по отношению к коррупции и организованной преступности	61,20
3	Высокой квалификацией, знаниями	56,61
4	Ответственностью	56,44
5	Честностью	55,03
6	Порядочностью	54,14
7	Быть выразителем и защитником интересов народа	52,03
8	Организаторскими способностями, деловыми качествами	51,50

Рассмотренный эмпирический пример подтверждает то, что нельзя исчерпывающе объяснить социально-политическое действие акторов внутри системы лишь только социально-экономическими факторами. На наш взгляд, в изучении политического поведения должен играть огромную роль анализ глубинных, часто лежащих за пределами нашего прямого понимания и ощущения, факторов сознания тех или иных акторов. Данные факторы складываются на протяжении длительного времени, а их изучение должно стать одной из основных задач в разработке концепции стратегии социально-политического маркетинга в трансформирующемся обществе.

В процессе социализации, под влиянием внешнего окружения, среды, собственного опыта у человека формируется свой "почерк" политического мышления, своя политическая картина мира. Жизненные взгляды и установки оказывают определяющее влияние на формирование тех или иных политических предпочтений. Поэтому каждая политическая сила должна тщательно образом изучать жизненные взгляды и социально-психологические установки, а также политическую культуру социальных сегментов общества, для того, чтобы найти соответствующий имидж и соответствующие лозунги.

Литература:

1. Н. Петро. О концепции политической культуры или основная ошибка советологии. // Полис, № 1, 1998, с. 36-51.

Куок Винь Нгуен, Киев

ДИНАМИКА ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

Масштабные преобразования, развернувшиеся в странах Юго-Восточной Азии после обретения ими независимости, привели к довольно значительным изменениям в социальной структуре постколониальных обществ. Характер этих изменений в решающей степени зависел от того, какую социально-экономическую политику проводило правительство той или иной страны. Это объясняется тем, что именно институт власти- собственности с централизованной редистрибуцией традиционно остается

главным структурообразующим элементом восточного социума. Таким образом внеэкономические отношения зависимости населения от государства все еще являются доминирующими в постколониальном обществе. А вот рыночные связи в силу того, что товарно-денежные отношения в рамках восточной социальной структуры всегда опосредованны отношениями зависимости - как официальной (от чиновника), так и неофициальной (от хозяина-патрона, главы социальной корпорации и т.п.), - не свободны и не могут быть свободными от первичных административно - политических отношений государства и подчинения.

Исходя из вышесказанного, становится понятно, почему следствием реализации так называемой "интравертной", закрытой модели развития, предполагающей широкое использование при проведении индустриализации преимущественно хозяйственных механизмов, основанных на внеэкономическом принуждении, стало формирование социальной структуры, которая мало чем отличается от полутрадиционной колониальной. Верхушку такой структуры образуют олигархические элиты, а широкое основание - бедные и беднейшие слои. Так называемые "промежуточные" слои - а это прежде всего "государственные люди" (чиновники, военные и т.п.), местные предприниматели (преимущественно мелкие), а также относительно малочисленные группы квалифицированных наемных специалистов (инженеры, учителя и т.п.) - как по численности, так и по своему значению в полной мере соответствуют стандартам "классического" консервативного социума.

Что же касается "экстравертной, открытой модели развития, предполагающей активное сотрудничество с другими странами. Ориентацию национальной экономики на рынок, ее открытость для внешних влияний то такую модель невозможно реализовать без изменения характера социально-экономических отношения. А когда на смену традиционным связям между всеильным государством и несвободными подданными, опосредованным перераспределением произведенного обществом продукта, приходят связи преимущественно товарно - рыночные, пусть даже не всегда в чистом виде, то вследствие этого возникают и укрепляются новые элементы социальной структуры.

Для того, чтобы система рыночного хозяйства действовала достаточно эффективно, прежде всего нужны подготовленные люди - собственники, ориентированные на извлечение прибыли, имеющие понятия о конкуренции.

Такие люди - ростовщики, торговцы, богатые землевладельцы - в странах Юго-Восточной Азии были, и именно они стали первыми местными агентами капитализма, той социальной базой, на которую в первую очередь опирался западный капитал. Но для ускоренного наращивания экономического потенциала постколониального общества усилий одних только традиционных групп предпринимателей было недостаточно. Потребность в специалистах подготовленных для работы в рыночных условиях, постоянно возрастала. И рядом с прежней, преимущественно купеческой предпринимательской верхушкой возникает новая бизнес-элита, стремившаяся закрепиться прежде всего в современных экспортных отраслях промышленности - легкой и пищевой. Бурный рост национальной промышленности в крупных городах обусловил "размывание" традиционных городских групп и слоев. Создание тяжелой промышленности с капиталоемкой технологией и большим количеством рабочей силы требовало не только изменения характера самого производства (оно должно было стать мощным и крупномасштабным). Нужны были и новые формы организации труда, потому на смену прежним батракам, обязанным государству или хозяину отработками, приходили обычные рабочие получающие зарплату. Таким образом, индустриализация способствовала усилению горизонтальных межгрупповых миграционных процес-

сов. Постепенно в промышленных центрах разрастается и слой квалифицированных работников умственного труда - администраторов, университетских профессоров, врачи и т.п.

Вследствие развития крупной промышленности в городах и структурных преобразований в сельском хозяйстве, которое образует первооснову колониальной экономики, усилились процессы расслоения огромного массива сельского населения. С одной стороны происходило "выталкивание" значительной части сельского населения в города, обусловленное избытком рабочей силы, прежде всего в традиционном секторе. А с другой стороны - в деревне становился все более многочисленным связанный с городской культурной средой слой людей, непосредственно включенных в товарно-рыночные отношения (крупные, средние и даже мелкие землевладельцы).

Поскольку городская промышленность не в состоянии обеспечить работой всех нуждающихся. Обезземеленные крестьяне в основном пополняют собой ряды маргинализированных групп, действующих в рамках так называемого "неформального сектора" экономики (НФС) вместе с разорившимися купцами. Ремесленниками и представителями традиционных городских "низов". Следует отметить, что именно "неформальный сектор", где занято, по некоторым оценкам, до 50% трудоспособного населения стран Юго-Восточной Азии, является в настоящее время тем "плавильным котлом", в котором миллионы тружеников образуют достаточно жестко структурированную массу. А достаточно развитый городской рынок выполняет роль связующего звена между полутрадиционным НС, где преобладающим является т.н. семейный способ производства, и современной городской индустриальной культурой. Включающей в себя немало элементов, заимствованных у Запада.

Хотя быстрые социально-экономические изменения в восточном социуме и обостряют в определенной степени конфликт двух "культурных почв", традиционной и новой, отождествляемой с урбанистической культурой, однако нельзя согласиться с мнением тех авторов, которые полагают, что неизбежным следствием индустриализации является разрушение традиций. Как показывает опыт реформирования восточных обществ, основные устои традиционных культур здесь были и остаются достаточно сильными так производственная деятельность крестьянского двора по-прежнему опирается в основном на внутрисемейный труд, не сопряженный ни с учетом затраченного времени. Ни с его оплатой. По сути это некапиталистические производственные отношения. Фактически большая часть сельского населения по-прежнему остается нововведениями и переменами. И наемные работники. Которые трудятся на промышленных предприятиях, вроде бы вполне современных, действующих в рамках рыночно-капиталистических общественных отношений, на Востоке сильно отличаются от таких же работников на Западе. С чем это связано? По-видимому с тем, что в западных странах труженик веками приучался к тому чтобы стать рабочим, то есть человеком, который самолично продает свою рабочую силу на рынке. На Востоке такого свободного труженика попросту не существовало. Поэтому даже наемный труд, функционирующий на, казалось бы, договорных началах, здесь окутан паутиной неэкономических отношений. А что уж говорить о труде недавних крестьян, вовлеченных в "неформальный сектор" экономики! Хотя миграция в незнакомые города и новые занятия на уровне отдельного индивида порождают определенный разрыв локальных традиционных связей, однако в целом это отнюдь не приводит к возникновению у "полугорожан" чувства духовной отчужденности, а скорее наоборот - побуждает людей больше полагаться на традиции. Именно из-за того, что на Востоке никогда не было традиций, способствующих расцвету частной собственности, в постколониальных государствах Юго-Восточной Азии до сих пор нет оформившегося класса

“национальной буржуазии”. В связи с этим не выдерживают критики убеждения некоторых авторов о том, что современное незападное крестьянство - это мелкая буржуазия. Восточный крестьянин никогда не был мелким буржуа в европейском понимании этого слова, даже несмотря на то, что он издревле соприкасался с товарно-денежными отношениями. Восточный земледелец до сих пор не превратился в буржуа потому, что живет в условиях, лишь весьма отдаленно напоминающих условия Запада со свойствами ему правами и привилегиями собственника.

Что же касается частных собственников - держателей богатства, то ни в условиях восточного социума являются составной частью чрезвычайно пестрой по своему составу социальной Среды, которую некоторые исследователи по аналогии с возникшим здесь в колониальную эпоху европеизированными так называемыми “новыми слоями” называют “национальные новые слои”. Эти слои еще довольно малочисленны: по некоторым оценкам. В крупных промышленных центрах они составляют около 20% жителей. А в небольших городах - около 0-15%. В целом современные “новые слои” стран Юго-Восточной Азии можно охарактеризовать как капиталистически ориентированные, но не буржуазные. Их верхушку составляют достаточно компактные элитные группы, состоящие из крупных предпринимателей, высокопоставленных государственных служащих, технократов, интеллектуалов. Средний и низкий уровни представлены руководителями структур малого и среднего бизнеса. Торговцами, менеджерами, землевладельцами. Работниками так называемых “свободных профессий”, преподавателями, студентами и т.п. Качественную неоднородность этой своеобразной социальной Среды усиливают различные факторы: культурно-этнические барьеры, изменения соотношения сил между “новыми” группировками “второй” и “первой” волны, трансформация некоторых традиционных слоев и групп (прежде всего предпринимательских).

Внутренняя дифференциация в “новой” среде сопровождается размыванием “новых” и традиционных элит, контролирующих экономическую и духовную жизнь значительной части общества. И это не просто борьба за раздел “сфер влияния”. Речь идет об изменениях самих элит, принципов их формирования, способов формирования.

Характеризуя в целом изменения социальной структуры постколониальных обществ Юго-Восточной Азии, следует отметить, что в рамках постколониальной структуры возникает целая система новых социальных статусов, а вместе с ними появляются и новые способы их достижения, растет вертикальная (как индивидуальная, так и групповая) социальная мобильность, почти неизвестная старому традиционному обществу. Однако. Несмотря на существенную трансформацию экономических порядков и общественного уклада, в постколониальном восточном социуме все еще довольно слабо развиты горизонтальные социальные связи (хотя заметим, диапазон этих связей в последние десятилетия значительно расширился, усложнилась их структура). Такая “незрелость” системы горизонтальных связей обусловлена прежде всего тем, что из-за специфического, “мутационного” характера социально-экономической трансформации восточных обществ здесь сохранился основанный на вертикальных социальных связях всеми признаваемый механизм саморегулирования в виде всеохватывающей корпорации. Как отмечает М. Саахара, традиционный “общинный” дух, групповая сплоченность, коллективизм оказались вполне совместимыми с индустриализацией и развитием элементов рыночной экономики. Поэтому до сих пор на Востоке человек являясь членом корпорации с рождения и до конца своих дней, считает себя “естественной частью группы, вне которой его значение несущественно”. Традиционная и “новая” знать широко использует несколько модифицированные устойчивые

моделі колективного поведіння (патронаж, клієнтелізм, родственні зв'язи) в процесі сучасного розвитку. Поэтому, як справедливо підкреслює І. Егоров, так названого "середнього класу" в тому значенні, в якому цей термін використовується на Заході, в постколоніальних східних суспільствах просто не існує. В таких умовах роль верховного посередника між новими і старими складовими соціальної структури суспільства виконує держава в особі потужного шару бюрократії - практично незалежної від приватного бізнесу і традиційного сектору. Государственный апарат, опираючись на підтримку військових, досить жорстко контролює життя суспільства (в першу чергу політичну і економічну сфери) і орієнтується на збереження стійкості соціуму в процесі подальшого еволюційного зміни системи традиційних структур.

Література:

1. Кузнецова С. Неформальний сектор в афро-азійському місті// Вестник Московського університету. Сер. 13. Востоківедення. - 1995. - № 1. - С. 8-9.
2. Neher C.D. Political development and Political participation in Thailand// Asia, Case Studies in the Social Sciences. - Armonk (N.Y.), L., 1992. - P. 415-426.
3. Ельянов А. Стратегія економічної модернізації: досвід розвиваючихся країн// Вестник Московського університету. Сер. 13. Востоківедення. - 1995. - № 1. - С. 14-16.
4. The Silent revolution/ The informal Sector in Five Asian and Near Eastern countries/ CS press, 1991. - P. 45.
5. Kmarava M. Conceptualising Third world politics the State- Society See- Saw// Third world quart. L., 1993. - Vol. 14. № 4. - P. 703-716.
6. Marslla A. Choi S. CH. Psychosocial aspects of modernization and economic development in East Asian Nation// Psychologia - Kyoto, - 1993. - Vol. 36. № 4. P. 201-213.
7. Егоров І. Феномен Мориса Алле// Мировая економіка і міжнародні відносини. - 1995. - № 4.

Г.М. Куц, Харків

МОДА ЯК ВІДДІЗЕРКАЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ УМОВ ЖИТТЯ

Психологічна наука дедалі успішніше зазирає в безодню людської підсвідомості. На противагу апології мас, що їй проповідували соціалістичні вчення, висувалася ідея індивідуалізму. У сфері моралі багато що уявляється таким, що вимагає рішучого перегляду, а то й заперечення. Аналогічні зміни відбуваються в сфері культури, зокрема в моді. Багато хто вимагає щоб мода була «зрозумілою» або «схожою». Але вічне прагнення людини до змін відображає двоїстість світів, які співіснують поряд, — світ звичайного повсякденного існування та світ абсурду.

Якщо за визначенням мода — ставлення до зовнішніх форм культури, що популярні на даному етапі, то за семантикою — це набагато більше і глибше поняття.

Простір сприйняття людини (перцептивний простір), розрахований не лише на переробку інформації, даної нам у зорових образах. Є прямий зв'язок з формуванням більш складних систем, систем більш високого символічного рівня, таких як, наприклад, філософська система світогляду. Філософія мислиться як ідеальне сполучення душі і розуму людини, що здатне призвести до гармонічної рівноваги як внутрішнє психічне життя людини, так і його складні взаємовідносини зі світом. В

цьому плані постає необхідність осмислення сприйняття людиною різноманітних форм проявів культури крізь призму суспільно-політичного устрою.

Психологами виділяються чотири типи людей, які у виборі стилю моди керуються своїми звичками, вподобаннями, рисами характеру і темпераменту (6, с.50-56). Кожний з цих типів займає свою нішу в моді.

Ніжно-романтичний тип: витончена, мрійлива натура, що керується відчуттями та інтуїцією в своїх діях;

Підкреслено-діловий тип: ясність та об'єктивність, вміння йти на компроміси, природжена обережність та шарм;

Вільний, природний тип: життєвий досвід тільки позитивний, простий характер, легкість у спілкуванні;

Різко-драматичний тип: натури з бурхливим темпераментом, не терплять рутинної роботи, часто попадають в екстремальні ситуації.

Чистих типів в природі майже не існує. Психологічна багатогранність людини зумовлює до наявності в неї різних характеристик з превалюванням одного з наведених типів (так званий змішаний психологічний тип). Але цікава тенденція спостерігається в останні роки: змішані типи поляризуються навколо різко-драматичного психологічного типу. Це особливо помітно в різноманітності стилів одягу, їх яскравій насиченій палітрі, тяжінню до авангардного підходу в композиційних вирішеннях. З однієї сторони це пояснюється інстинктом наслідування.

Психологи вважають наслідування формою біологічного самозахисту, природнім рефлексом стадних істот (порівняння з людським суспільством напрошується само собою). Наслідування одночасно є необхідною передумовою моди та її протиріччям; те, що ми називаємо процесом розвитку моди, являє собою в сутності злиття протиріч. Людина пристосовується до навколишнього світу, вона сприймає моду, але водночас за допомогою саме цієї моди вона прагне відрізнятись від оточуючих її людей. Людина наслідує інших і в той же час намагається в цій формі наслідування здійснити свою власну самостилізацію, своє уявлення про себе. Але чому наслідування саме в різко-драматичному контексті? Можливо, це реакція на бурхливі політико-економічні зрушення, що відбуваються протягом останніх років в нашій державі: в екстремальній ситуації опинились не тільки люди схильні до драматизації подій (а таких відносно невеликий відсоток), але й усе суспільство. А, оскільки, внутрішні якості, темперамент і характер людини підкреслюються зовнішніми засобами, то названу тенденцію можна вважати своєрідною захисною функцією або адаптацією до нових умов життя.

На підтвердження цьому цікавим прикладом є Франція з її стабільним життям в усіх його аспектах (економічному, політичному, соціальному та ін.). З одного боку Франція — батьківщина моди, Париж — колыска світової моди, творець «от купюр» (haut couture) — високої моди. З другого — змішані психологічні типи французів поляризуються навколо вільного, природного типу: зручність, простота, комфортність, ніяких бурхливих форм чи кольорів, легкий макіяж або його повна відсутність. На перший погляд це протиріччя здається досить дивним, але якщо переглянути історію моди, то стає помітною залежність моди від суспільно-політичного устрою.

Якщо раніше (до нашої ери) стиль одягу в основному диктувався кліматичними факторами, то з появою державних утворень різко змінюється ставлення до моди, до її естетичного та символічного значення. В епоху Середньовіччя, коли тіло жінки вважалося "вмістилищем гріха," крій одягу як такий був відсутній (балахоноподібний одяг приховував форми тіла і це було своєрідною реакцією на розгул інквізиції,

реакцією самозбереження). Також досить цікавим є той факт, що корсети, криноліни, велетенські парики, які були непрактичними та досить незручними в користуванні здобули популярність в країнах з монархічною формою правління (зі смиренністю сприймалися не лише утиски з боку влади, а й незручності побутового характеру). Ці ж “незручності” в одязі впроваджувались серед знаті Російської імперії в кінці XVII- на початку XVIII ст. (парики, корсети в жінок, непрактичні дуже вузькі штани в чоловіків). І це в той час, коли серед українців, навіть знатних, в моді був зручний, вільний одяг (шаровари, вільного крою вишиванки та ін.). Така різниця в моді двох сусідніх народів пояснюється тільки впливом конкретного державного устрою на світосприйняття людей (монархія в Росії та відголоси демократичної на той час козацько-гетьманської України). Досить цікавою є також велика різниця у взутті селян тогочасної Росії та України. Так плетені “лапті” російських селян, що кріпляться від стопи до коліна шнурками — це ще одна “незручність”, яка на підсвідомому рівні продиктована, мабуть, кріпосним правом, в той час як в Україні, де селяни майже не зазнали кріпосного права, селянське взуття в основному було шите та зручне в користуванні.

В Радянському Союзі моду можна охарактеризувати як “уніформізм”— мода була єдиною для всіх, модний стиль одягу носили всі (це диктувалось нормами життя, які тоді пропагувались). З точки зору культурології це можна пояснити гомогенною соціокультурною системою, що спостерігається в суспільствах, які знаходяться в ізоляції. В гомогенних системах відсутні аксіологічний плюралізм (культурна гомогенність) та соціальні групи з різними інтересами (соціальна гомогенність). У таких системах недиференційовані інтереси виключають плюралізм цінностей, а відсутність плюралізму цінностей блокує формування нових інтересів. Подібні процеси консервують цілісну соціокультурну систему (5, с. 8).

Викликає цікавість те, що в СРСР двічі входив у моду романтичний стиль одягу (вільність крою, різноманітні оздоблюючі елементи: рюші, волани і т.і.), тобто відбувалась поляризація змішаних психологічних типів навколо ніжно-романтичного психологічного типу: в 60-ті роки та на початку 80-х. Саме тоді в суспільстві відбувались зміни політичного характеру: “відлига” 60-х та перебудова 80-х років.

Виходить вся справа в нормах взаємозв’язку держави та особистості. В композиції основне правило пропорцій називається правилом золотого перетину або правилом Леонардо да Вінчі (3, с.58). Суть його в тому, що більша частина відноситься до меншої, як ціла — до більшої. Недотримання цього правила призводить до перекосів та деформацій. Якщо застосувати це правило в більш глобальному масштабі, тобто людина (більша частина) так самовизначається: відноситься до моди (меншої частини), як держава (ціла частина) ставиться до людини (більшої частини), то постає можливість обґрунтування безпосереднього впливу суспільно-політичного устрою держави на особистість в плані вибору нею тих чи інших форм культури і моди зокрема.

Отже, мода — своєрідне віддзеркалення світосприйняття людиною соціально-психологічних та суспільно-політичних аспектів життя.

Література:

1. Глюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). Авт. тексту О. Кучерук; Іл. та худож. оформ. Л. і С. Голембовських, С. Білостоцького. - К.: Спах ЛТД, 1998. - 216 с.: іл.
2. Л. Кибалова, О. Гербенова, М. Ламарова. Иллюстрированная энциклопедия моды. Издательство Артис, Прага, 1987. - 608 с.

Дармон Ф. М. Композиция костюма: Учебник для вузов. - М.: Лептпробытгиздат, 1985. - 264 с., ил.
Популярная психология: Хрестоматия: Учеб. Пособие для студентов пединститутов \ Сост. В.В. Мироненко. - М.: Просвещение, 1990. - 399 с.
Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури: (Навч. посібник).—Х: Основа, 1990.—223 с.
Индивидуальность и стиль. - Натали, 1997, №1, январь.

О.М. Куц, Ю.О. Куц, Харків

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

Серед гострих питань соціально-психологічної та суспільно-політичної стабільності суспільства завжди постає проблема національної свідомості та національної самосвідомості. Національна свідомість як різновид суспільної свідомості ґрунтується на уявленнях етноспільноти про соціальні цінності, норми, про спільне походження, традиції, які своїми коренями ідуть у далеке минуле, вона глибоко пов'язана з територією помешкання, соціально-економічними набутками, що акумулюються в особливостях духовного розвитку політичних інституцій, національних інтересах, ідеях.

Національна свідомість визначає самосвідомість індивіда. Вона ґрунтується на уявленнях про етнічні цінності та норми, визначальні для віднесення особистості до певного етносу. Їй притаманні почуття патріотизму, гордості за свою причетність до спільноти, обурення щодо ворогів, невдоволення станом власного, середовища та ін. Деякі автори розуміють її як динамічний складник, який включає в себе усвідомлення індивідом своєї національної приналежності, специфічних рис власної нації, відмінних від інших, її історичного минулого, а також відношення до соціально-політичних і духовних цінностей, які нація напроцьовувала у процесі свого розвитку.

Істотною складовою національної свідомості є національна ідентичність, яка пов'язується перш за все з еталонами (стандартами) етносоціальної поведінки. Національне тут отожднюється з етнічним і передбачає існування почуття спільності минулого, сучасного та близького майбутнього, йдеться також про існування духовного консенсусу з фундаментальних питань соціально-економічного та політичного розвитку нації, держави.

Найголовнішими рисами національної ідентичності є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, культура, традиції, які у сукупності обумовлюють самобутність та особливості етноспільноти, суспільства. Серед різновидів ідентичності (класової, релігійної, ідеологічної тощо), національна найбільш стійка й тривала.

Одним із чинників, що впливають на національну свідомість, є колективістська або індивідуалістська поведінка та психологія людей. Реально пануючим типом колективістської особистості радянських часів була людина з недостатньо вираженою ліздатністю й соціальною мобільністю, але сприятливою для сигналів адміністративно-бюрократичної системи. Для колективістської особи властиві споживацтво і прагнення до соціального патерналізму, притаманні інфантілізм та нездатність до ініціативи, але присутня схильність колективно вирішувати проблеми. Психологами зміна поведінки людини під впливом навколишніх людей називається конформністю. Конформна людина відмовляється від власної думки на користь думки групи незалежно від того, чи йде це на користь справі і чи пов'язано це взагалі з якою-небудь справою. Конформність - один із найсильніших механізмів інерції.

Етакратична держава (всеосяжне втручання у життя громадян, яке включає всю їх діяльність в обсяг управління і примусове регулювання) всебічно поневолює людину, а її свобода, за словами І. Ляйба, стає "злочинною і караною" (2, с.31). Колективістська особа з її егалітарним мисленням є підвалиною тоталітаризму, його режиму. Останній звільняє індивіда від права думати та проявляти ініціативу. Тому подолання в особистості колективістської психології є передосовною утвердження національної гідності, національної свободи шляхом впровадження індивідуалізму особи.

Колективістській психології людини, властивій колективним формам соціалістичного способу життя, протистоїть індивідуалізм, характерний для приватновласницьких ринкових відносин. Індивідуалістська особа, як продукт епохи Відродження, - це повний простір для самопізнання і самовиявлення, натхнення і прояву енергії кожної людини, яка задовольняє свої потреби у зверненнях власної праці, діяльності підприємництва, мистецтва, науки... (3, с.343). У свій час М.Костомаров вбачав в українцях сильно розвинутий індивідуалізм. Рисами індивідуалізму наділені більшість громадян західної демократії, країн з ринковою економікою. Вирішальним чинником відновлення і удосконалення рис індивідуалізму людини в Україні має бути соціально зорієнтована ринкова економіка. Завдяки приватній власності людина має можливість усвідомити свою неповторність, створити себе в якості індивіда. Без власності (земельної, речової, інтелектуальної) людина перетворюється у руйнівно - демонічну силу історії. Цивілізоване суспільство, що базується на визнанні недоторканості власності індивіда, здобутої власною працею, є історично виправданим. Це основа громадянського суспільства та правової держави, у яких домінує людська індивідуальність, її прагматична незалежна орієнтація та соціальна свобода.

Чи правомірно ставити питання про те, що однією з вагомих причин існуючого стану суспільства є вкрай незадовільна національна свідомість? Більшість дослідників стверджують, що це так. Інакше, як можна пояснити успіхи постсоціалістичних країн Чехії, Угорщини, Польщі, пострадянських республік Латвії, Литви, Естонії, економічний та інтелектуальний потенціал яких майже не відрізнявся від українського. За питомої ваги серед населення своєї країни латвішці посідають 53,7 відсотки, естонці відповідно - 64,7, решта населення в цих країнах інонаціональне. Втім, висока національна свідомість, поєднана з професіоналізмом та відданістю відродженню своєї країни політичній еліти, вдалим вибором соціально-економічного розвитку та державницького напрямку дають вагомі наслідки. Спираючись на зростаючу національну свідомість населення, держави Балтії активно проводять реформи, які відповідають національним інтересам. Чого не сталося в Україні. Національна ідея, національна свідомість не стали домінуючими в українському відродженні.

Збайдужілість значної частини населення до відродження країни посилюється ще й тому, що ми, найбагатша республіка в минулому, стали найбіднішими, нездатними дати лад цьому багатству. Небезпідставною є думка, що економічні реформи у нас пгучно затримуються, аби створити сприятливі умови для розкрадання державної "нічій" власності і нагромадження первісного капіталу та легалізації у новій формі колишньої партійно-радянської номенклатурою. При цьому розкрадання чиниться у формах відповідних новій ситуації - "прихватування", коли будь-який матеріальний об'єкт легко, майже за безцінь стає власністю номенклатурних можновладців, що раніше керували.

Політичне лукавство таких "керівників" полягає в тому, що, приховуючи свої нелегітимні дії, вони паразитують на аполітичності байдужого пересічного українця. І

це тому, що до цього часу йому важко позбутися комплексу меншовартості, рятуватися від якого наші землячки звикли у шкаралупі особистого життя. Якщо додати роки радянського вишколу, під час якого було фізично знищено мільйони активних членів суспільства, а решта була вражена вірусом сліпого послуху будь-якій, навіть нікчемній владі, стане зрозумілим, що народними обранцями в Україні стають переважно представники старої номенклатури, або особи байдужі до національних інтересів. Вони ж звикли обслуговувати інтереси імперії і просто нездатні проводити самостійну політику, не мають достатнього уявлення про національно-державницький патріотизм. Недарма ж досі Україна лише незграбно копіює ті заходи щодо реформ, які проводила Росія.

Низький рівень самосвідомості - це стереотип імперського впливу на особу, що продукує зневажливе ставлення до всього українського, як до чогось недорозвиненого, незаконного, неповноцінного, примітивного. Така другорядність у свідомості українця є суттєвою перешкодою у мобілізації внутрішніх ресурсів соціального прогресу. Принизиле ставлення до самого себе, відсутність досвіду бути справжнім українцем - явища непоодинокі. Дуже не любив таких українців Іван Якович Франко за їх збайдужілість, дволикість і пиху, плودочих на перевертнів найрізноманітнішого роду (1, с.31).

Особлива небезпека для держави існує тоді, коли збайдужілий електорат, основу якого складають представники примітивного рівня національної самосвідомості, обирає до владних структур "українців", які проводять антиукраїнську політику.

Складним явищем для української дійсності постала одержана свобода. Наше глумлення свободи, яку відносно легко ми отримали внаслідок розпаду Країни Рад, є найбільш небезпечним на шляху до зміцнення незалежності. Сп'яніння від свободи, яке в принципі завжди спостерігається під час виходу того чи іншого народу з умов поневолення або тоталітарного режиму, в Україні перейшло в таке протверезіння, яке тепер спрямовується на самознищення, тобто небажання стверджуватися як вільний і рівний серед рівних етнос. Те, що так влучно назвав Е.Фром "втечею від свободи" стає для українців реальністю. У значній частині людей з'явилося бажання знову злитися із соціумом, розчинитися в ньому, мати певний соціальний захист. Сприйняття свободи у такий спосіб супроводжується неприхованою ностальгією за минулим, зокрема брежнєвським періодом, якого нещодавно піддавали нищівній критиці, тепер сприймається не без впливу "лівих" сил мало не як "золотий вік", коли "все було". Параліч волі у значній частині людей в умовах свободи - явище унікальне. В інших країнах він спостерігається в окремих особистостях, або окремих груп, скажімо, невеличка релігійна община приймає рішення відійти від життя. В українців інстинкт самозбереження, здається, втраченим (принаймні у значній частині). Слушне застереження М.Джіласа про те, що народ, який не бореться за свою свободу, ніколи не здобуде її, стосується і українців. Лікуватися від подібного паралічу - завдання невідкладної ваги.

Література:

1. Франко І.Я. Дещо про себе// Збір. тв. у 50-и т. - Т.30. К.:Дніпро.1981.
2. Под знаменем Ленинизма. 1990. № 12. - С. 14-18.
3. Неебут Дж., Збурдин Патриция. Что ожидает нас в 90 - годы. - 1992. - 415 с.

РАСХОЖДЕНИЯ В МАССОВОЙ ПСИХОЛОГИИ РЕГИОНОВ И «ЛЕВОЕ» ГОЛОСОВАНИЕ

Украинское общество с момента формирования своей государственности пережило несколько избирательных кампаний, которые с упорной настойчивостью демонстрировали резкое расхождение в политическом голосовании между регионами Запада и Востока Украины. И если в первые годы независимости центральные регионы по политическим предпочтениям и поведению можно было рассматривать как своеобразную «буферную зону», то результаты парламентских выборов 1998 года показали сильную тенденцию схождения центральных регионов с южными и восточными. Данные изменения произошли на фоне переориентации политической мифологии выборов: если до 1994 года доминантным был миф о выборах как «референдуме по демократии»¹, то в 1998 году центральной мифологемой стала идея выборов как «референдуме за социальную справедливость и благополучие». В данной статье будет проанализирован вопрос о том, как повлияли массовая психология и восприятие экономического положения населения регионов на результаты политического выбора 1998 года.

Первым допущением, которое было рассмотрено в ходе эмпирического исследования, было предположение о доминирующем влиянии социально-экономического положения населения регионов на расхождения в политическом голосовании. В данном аспекте понять, почему те или иные люди голосуют за определенные партии и лидеров, помогает классическая теория, впервые предложенная Доунсом (2) под названием «экономическая теория электорального поведения». Базисная идея теории заключается в том, что голосование является рациональным и заинтересованным поведением: люди голосуют за ту партию, чья политика принесет наибольшую пользу. Если использовать данный подход к анализу голосования за левые партии и лидеров, это будет означать, что в целом люди поддерживают партии / лидеров левого крыла за то, что они выступают в пользу активного централизованного перераспределения богатства, доходов, тогда как для партий правого крыла такая позиция не свойственна². Таким образом, левые политические ориентации должны получить широкое распространение в регионах с наибольшим количеством бедного населения; кроме того, частично, - в тех регионах, которые нуждаются в централизованном перераспределении совокупного общественного продукта в свою пользу в силу низкой рентабельности собственной экономической деятельности. Важнейшим связующим фактором экономической бедности региона и левого голосования должен быть фактор социально-психологического самочувствия населения, показатели уровня тревожности, отчаяния. В рамках рассматриваемого подхода последние факторы способны существенно усиливать левые предпочтения населения.

Каким образом выглядит реальное распределение данных показателей? В таблице 1 приведены сравнительные данные фактического голосования в марте 1998 года за левые партии по сообщениям Центризбиркома (рассмотрена совокупность КПУ, СПУ/СелПУ и ПСПУ) и субъективные показатели материального положения и социально-психологического самочувствия, полученные по результатам общенациональ-

¹ Данный феномен в отношении восточно-европейских стран рассмотрен в исследовании Линча и Степана (1).

² Распределение украинских партий по данному показателю шкалы «левые-правые» вполне соответствует западным политическим стандартам. Классический анализ проявления данного показателя дан С.Липсетом (3).

ного социологического опроса¹ перед началом парламентской избирательной кампании 1998 года. Территория страны условно разделена на 9 регионов (в исследовании г. Киев был выделен как десятый регион. В приводимых данных г. Киев не включен в анализ в силу особой специфичности столичного региона). Регионы включают следующие близкие между собой по экономическим, социо-культурным показателям и политическим предпочтениям области:

1. Западный регион - Львовская, Ивано-Франковская, Тернопольская области, Закарпатье;
2. Северо-западный - Волынская, Ровенская, Житомирская области;
3. Юго-западный регион - Черновицкая, Хмельницкая, Винницкая области;
4. Центральный - Киевская, Черниговская, Черкасская, Полтавская, Кировоградская области;
5. Днепропетровский - Днепропетровская, Запорожская области;
6. Северо-восточный - Харьковская, Сумская области;
7. Восточный - Донецкая, Луганская области;
8. Южный - Херсонская, Николаевская, Одесская области;
9. Крымский регион.

Таблица № 1

«Левое» политическое голосование, материальное положение и социально-психологическое самочувствие населения регионов
(для показателя 1 - в % к числу проголосовавших,
для показателей 2 - 4 - в % к числу опрошенных в регионе)

Регионы	1. «Левое» голосование	2. Уровень нищеты ²	3. Распростр. тревожности	4. Распростр. отчаяния
1. Западный	7,06	51,0	28,6	16,0
2. северо-западный	24,82	27,9	21,3	9,6
3. Юго-западный	41,20	44,3	25,6	18,5
4. Центральный	51,16	39,3	23,2	12,9
5. Днепропетровский	37,90	49,3	29,5	21,1
6. Северо-восточный	50,97	35,7	29,4	14,7
7. Восточный	48,87	53,4	30,7	24,0
8. Южный	44,13	60,9	28,0	25,2
9. Крымский	45,27	31,8	27,0	24,0

Анализ приведенных данных обращает внимание на отсутствие прямой связи между показателем левого голосования и показателями материального положения и социально-психологического самочувствия населения. Так, если на примерах восточного, южного регионов данная связь определенно просматривается, то примеры западного, днепровского регионов противоречат утверждению о наличии (высокой) связи.

¹ Опрос населения проведен в середине декабря 1997 года Центром экономических и социально-политических исследований под руководством автора. Реализованный объем выборки составил 3192 человека. Выборка репрезентирует население Украины старше 18 лет по 10 регионам, типам поселения, полу, возрасту, образованию при достоверности 95% и стандартных отклонениях 1,5-2,6%.

² «Нищета» определялась как недостаточный семейный доход даже для приобретения самых необходимых продуктов питания, чтобы не голодать.

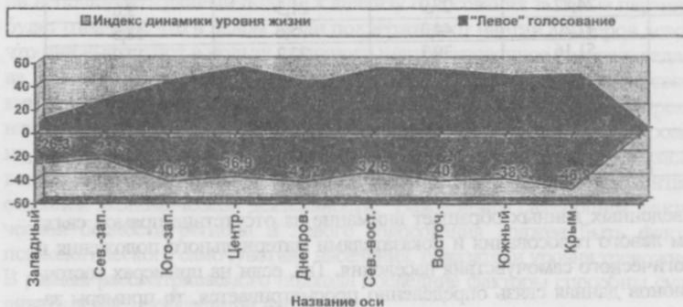
Была также проверено другое допущение, состоящее в том, что усиление левых предпочтений связано не столько с абсолютными показателями нищеты и социально-психологического самочувствия, сколько с относительными субъективными показателями ухудшения жизни населения в регионах. Данная гипотеза получила свое подтверждение и существенно уточнила картину факторов усиления левых предпочтений (см. рисунок 1).

По сути, дискриминационная политика перераспределения доходов между регионами Украины привела к тому, что прежде всего в наиболее индустриально развитых регионах с высоким научным и квалификационно-кадровым потенциалом произошло резкое обнищание населения. Данная ситуация непосредственно отразилась на массовых настроениях, стимулировавших сильную ориентацию на левые партии и лидеров. В днепровском регионе «провал» профиля левых ориентаций относителен. Он компенсируется высокой поддержкой партии «Громада», которая в массовом сознании ассоциировалась с лево-центристскими силами.

Анализ материалов исследования позволил выдвинуть также третье предположение, которое основывается на неадекватности шкалы лево-правых измерений для Украины принятым западным стандартам, а также на значимости фактора политической мифологии по поводу партий и лидеров. Если левая часть политической шкалы более-менее адекватна классическому варианту, то правая часть в значительной мере ему не соответствует. Не найдем ли мы в правой части шкалы партии с лево-центристскими ориентациями, но со специфической национальной окраской? Точнее, не столько ориентации самих партий, сколько ориентации мифологизированных образов партий? Если так, то первое предположение все же найдет свое подтверждение на основании массовых представлений об образах политических партий.

Рисунок 1.

Динамика самооценки уровня жизни населения регионов Украины с 1994 по 1997 год (значения индекса колеблются от -100 до +100), $n=3192$.

Методом факторного анализа был проанализирован массив данных о качественных образах двух противоборствующих партий – КПУ и НРУ, которые ассоциируются с политическими настроениями востока и запада Украины. Ис-

¹ Индекс самооценки изменения уровня жизни рассчитан как средняя взвешенная результатов ответа на вопрос: «Изменилась ли как-то Ваша жизнь за последние четыре года?» по формуле: $I = (P1 + 0,5 P2 - 0,5 P4 - P5) / (P1 + P2 + P3 + P4 + P5) \times 100$, где P1-5 отражает вариации 5-ти бальной шкалы признака от «стала значительно лучше» до «стала значительно хуже».

пользование данного метода при количестве итераций 8 позволило выстроить несколько наиболее распространенных в Украине образов данных партий, из которых доминантные выглядят следующим образом.

I. Образ о целях НРУ:

1. Благополучие народа (0,828)
2. Защита прав человека (0,816)
3. Независимость Укр. (0,813)
4. Рыночные реформы (0,811)
5. Возрождение укр. нации (0,805)
6. Борьба с коррупцией (0,796)
7. Социальная справедливость (0,769)
1. Сближение с Западом (0,707)

II. Образ о целях КПУ:

1. Благополучие народа (0,823)
2. Защита прав человека (0,833)
3. Борьба с коррупцией (0,808)
4. Восстановление гос. пред. (0,800)
5. Социальная справедливость (0,771)
6. Сближение с Россией (0,764)
7. Рыночные реформы (0,707)
8. Независимость Украины (0,694)

Приведенные данные показывают очень высокую близость доминантных образов двух партий, распространенных в массовом сознании. В факторных нагрузках образов исключение составляют лишь альтернативные факторы «сближение с Западом» и «сближение с Россией», которые не повторяются в образах данных партий. Фактор «возрождение украинской нации» также значим для образа КПУ, однако с меньшим весом (0,693). В то же время фактор «восстановление государственных предприятий» также значим для НРУ, но с весом 0,694. Значения всех остальных факторов образов близки, изменяются лишь некоторые акценты в мифологемах данных партий. В образе НРУ акцентируется внимание на факторах независимости Украины и рыночных реформ; в образе КПУ — на факторах борьбы с коррупцией и восстановления государственных предприятий.

Из сказанного вытекают следующие выводы:

1. Факторы материального положения, его динамики, обусловленного ими социально-психологического положения являются определяющими в формировании политических предпочтений;

2. Образы политических партий, ассоциированных с западом и востоком Украины (КПУ и НРУ) очень близки между собой и расположены в лево-центристской части шкалы левые \ правые. Расхождения в массовой политической психологии регионов носят в значительной мере условный характер, определяемый традиционными мифологемами. Данные расхождения оказываются заметными (однако не абсолютными) лишь в предпочтениях ориентаций на Россию либо Запад как партнеров, союзников. Это означает, что дальнейшая экономическая стагнация постепенно может привести к изменению традиционного восприятия образа НРУ (если данная партия сохранит свое влияние и существенным образом не изменит свой образ в массовом сознании) в сторону «полевения». Независимо от вышесказанного ближайшая перспектива динамики массового политического сознания связана со встречным расширением массовых ориентаций на партии левого крыла по всей территории Украины.

Литература:

1. Linz, J.J. and A.Stepan. Political Identities and Electoral Sequences: Spain, The Soviet Union, and Yugoslavia. In: *Daedalus*, 1992, № 121, pp.123-139.
2. Downs, A. An economic theory of democracy. New York: Harper and Row, 1957.
3. Lipset, S.M. Political Man: The Social Bases of Politics. London: Heinemann, 1983.

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСТВА

У багатьох дослідженнях піднімається питання про роль регіонального чинника в сучасних політичних процесах і перспективи з цього приводу на майбутнє. З минулим якби-то все зрозуміло. Процес формування території України завершився у 1954 році, а державності – у 1991 році. Протягом історії, до 1917 року етнічні українські землі знаходились під владою спочатку різних князівств, потім імперій. Після утворення Раданської України, що ввійшла в СРСР, до Другої світової війни частина українських земель продовжувала знаходитись у складі Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Знаходження багатьох територій країни в складі інших держав не могло не вплинути на культуру, традиції, релігію, особливості менталітету населення. Ці, а також економічні відмінності між регіонами визнаються усіма дослідниками. Розбіжності між ними виникають при ставленні питання про їхній подальший вплив на розвиток політичного процесу: формування інститутів влади, поширення тенденцій децентралізації, федералізації. Одні вважають, що з кожним роком незалежності державна єдність зростає, а відмінності між регіонами стираються. Інші, не вірячи у можливість стирання регіональних розбіжностей, пропонують для України федеративну форму державного ладу, або наближену до неї. На наш погляд, одним із можливих варіантів відповіді на питання про вплив регіонального чинника на розвиток політичного процесу є звернення до динаміки змін масової свідомості, в тому числі масової політичної свідомості, за роки незалежності.

Якщо під масовою свідомістю розуміти широко розповсюджені погляди і уявлення людей,¹ то масова політична свідомість являє собою розповсюджені погляди і уявлення людей, які виражають їх відносини до явищ політичної влади. Масова свідомість, уважає Баталов, фіксує структурно-змістові елементи суспільної свідомості, вона має власну структуру, «атомарним» елементом якої є переконання як суб'єктивна практична форма синтезу ідеологій (теорій) і соціальної психології у свідомості масового індивіду.² З метою аналізу динаміки масової свідомості у регіональному вимірі нами взяті результати соціологічних досліджень, проведених у західних і східних регіонах, та підсумки виборів в органи влади держави.

Традиційно важливими показниками противодії західних і східних регіонів вважаються орієнтації партійні, мовні і орієнтації стосовно відносин з Росією: зі Сходу на Захід зменшується вплив лівих і зростає вплив правих, скорочується доля російськомовних і росте недовіра до Росії. Подивимось, як ці показники змінювались у часі.

Партійні орієнтації фіксують багатовисхідні соціологічні дослідження, але найбільш повне уявлення про підтримку тієї чи іншої партії дають результати виборів (особливо коли вони відбуваються за партійними списками). Так, у 1994 році 48,6% донецчан мали намір голосувати за комуністів і 10,7% - за соціалістів; у 1996 році за підтримку комуністів і соціалістів висловилося 27,1% опитуваних³; а результати виборів 1998 року у Донецькій області демонструють, що 35,5% голосів віддано за комуністів, 1,8% за соціалістів, 4,3% за Прогресивну соціалістичну партію⁴, що у

¹ Уледов А.К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое сознание. М., 1968, с. 169

² Баталов Э.Я. Дialectика развития американского общества и проблемы исследования политического сознания США // Современное политическое сознание США. М., 1980, с. 22

³ Черниш Н. Регіоналізм в сучасній Україні // Ставропігон. Річний науково-теоретичний журнал 1997, с. 142.

⁴ Парламент України: Вибори 98. К., -1998, с. 128.

сукупності дає 41,5% за представників лівих партій. Прихильників останніх у Львові у 1994 році було 3,2%, у 1996 році – 3,5%, у 1998 році – 6,3%. Так саме, у 1995 році у Львові 31,3% висловили підтримку націонал-демократам і радикальним націоналістам; у 1996 – 27,2%; 32,1% віддали свої голоси на виборах у 1998 році. Таким чином, можна побачити, що після певного спаду підтримки лівих і правих партій в осередках їх особливого впливу, ідеологічне регіональне протистояння знов набирає силу.

Щодо мовних переваг населення регіонів, то в 1994 році у Львові обрали українську мову 78,8% опитуваних, у Донецьку – 47,7%; російську у Львові 15,8%, у Донецьку 73,7%; обидві мови обрали у Львові 5,9%, у Донецьку 14,9%. Опитування 1997 року фіксує більші розбіжності між регіонами стосовно вибору мови спілкування: 88,6% мешканців західного регіону і 3,5% східного обрали українську мову; 6,8% мешканців західного і 85,8% східного обрали російську мову; для 6,8% представників західного і 10,6% східного однаково на якій мові спілкуватися.⁵ Наведені дані свідчать про те, що активна пропаганда української мови у діловому спілкуванні має вплив на повсякденне тільки в західних регіонах, тоді як східні демонструють її несприймання як мови спілкування.

Вибір бажаних відносин з Росією зафіксований у дослідженнях 1994 і 1997 року.⁶ Їх бачили такими ж, як з іншими державами у 1994 році 3% опитуваних на Сході і 37% на Заході, а у 1997 році 1,6% на Сході і 32,2 на Заході; незалежними, але дружними – у 1994 році 30% на Сході і 43% на Заході, а у 1997 році 44,8% на Сході і 53,6% на Заході; на засадах об'єднання в єдину державу – у 1994 році 13% на Заході і 65% на Сході, а у 1997 році 7,2% на Заході і 49,8 на Сході. Наведені дані демонструють тенденцію зростання визнання дружних і незалежних відносин між країнами як Заходом, так і Сходом, перш за все, за рахунок скорочення у східних областях числа прихильників "нового воз'єднання" України і Росії.

Не обмежуючись традиційними показниками регіональних розбіжностей масової свідомості, ми взяли для аналізу показники самоідентифікації: національної, територіальної і державної. Національна самоідентифікація характеризує емоційну приналежність індивіду до того чи іншого народу і може змінюватися у часі на відміну від національності. Якщо порівняти результати досліджень 1993 і 1997 років, проведених у східних і західних областях, то можна зробити висновок, що за п'ять років на Заході зменшилась кількість ідентифікаційних росіян (з 8,3% до 2,9%) за рахунок незначного зростання змішаної ідентифікації (з 4,9% до 6,2%) суттєвого росту кількості ідентифікаційних українців (з 78,5% до 87,3%); на Сході кількість ідентифікаційних українців і росіян зменшилась (відповідно з 25,9% до 23,4% і з 22,2% до 16,7%) за рахунок росту змішаної ідентифікації (з 45,4 % до 51%)⁷. Таким чином, відмова від російської ідентифікації відбувається на користь української тільки в західних областях, тоді як у східних суттєво росте змішана ідентифікація.

Крім національної самоідентифікації у соціологічних дослідженнях проводяться заміри ідентифікації з тією чи іншою спільнотою. У межах даної проблематики нас

⁵ результати соціологічних досліджень узяті з статей: Я. Гришак, О. Маланчук, Н. Черниш Україна: схід і захід // Современное общество 1994 № 3, с. 71; М.И. Белецкий, А.К. Толпыго Национально-культурная и идеологическая ориентация населения Украины // ПОЛИС 1998 №4 с.77.

⁶ результати досліджень узяті з статей В. Хмелько Предвиборчі настрої міського населення України // Політичний портрет України 1994 січень №6, с.12; М.И. Белецкий А.К. Толпыго Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // ПОЛИС 1998 № 4, с.83.

⁷ результати соціологічних досліджень узяті з статей: Я. Гришак, О. Маланчук, Н. Черниш Україна: схід і захід // Современное общество 1994 № 3, с. 73; М.И. Белецкий, А.К. Толпыго Национально-культурная и идеологическая ориентация населения Украины // ПОЛИС 1998 №4 с.76.

цікавить, перш за все, ідентифікація з Україною як державою і регіоном проживання. Так, у 1995 році 75% опитуваних у Львові, 65% у Києві і тільки 30% у Донецьку відносили себе до громадян України. А результати опитування 1997 року показали, що 41,7% мешканців Правобережної України і 26,6% Лівобережної ідентифікують себе з громадянами України. Хоча існують певні розбіжності між територіальними спільнотами, які взяті для порівняння, не викликає сумніву тенденція занепаду віри у майбутнє України, як єдиної держави, особливо серед мешканців Заходу. Падіння рівня державної самоідентифікації відбувається за рахунок зростання територіальності. Якщо узяти результати тих самих опитувань, то можна побачити, що у 1995 році ідентифікація з регіоном була притаманна тільки 8% опитуваних у Львові і Києві та 20% у Донецьку, а у 1997 році з територією проживання ідентифікували себе 24,4% мешканців Правобережної і 26,4% Лівобережної України. Наведені дані демонструють значне зростання територіальної ідентифікації, особливо для західних областей і тенденцію вирівнювання її показників для Сходу і Заходу. Той факт, що 25% громадян держави ідентифікують себе з регіоном, не викликає потребу зміни територіального устрою України, але, напевно, тенденція зростання рівня територіальної ідентифікації потребує більшої уваги до інтересів регіонів у вирішенні питань національно-державного будівництва.

Важливим показником державної єдності є наявність загальнодержавних лідерів, особливо у вищих щаблях влади. Ступінь довіри до існуючої влади у регіональному вимірі характеризує даний показник. Соціологічні опитування фіксують індекс довіри президенту, уряду і Верховній Раді. Так, у 1995 році 58% у Львові, 46% у Києві і 31% у Донецьку довіряли президенту, а у 1997 році індекс довіри впав на Правобережній Україні до 38%, на Лівобережній до 24,3%; у 1995 році довіряли уряду 16% у Львові, 11% у Києві і 13% у Донецьку, а у 1997 році індекс довіри зріс до 36,6% на Правобережній і до 28,7% на Лівобережній Україні; у 1995 році довіряли Верховній Раді 10% у Львові, 7% у Києві і 13% у Донецьку, тоді як у 1997 році вже 31,5% на Правобережній Україні і 28,1% на Лівобережній.⁸ Наведені дані демонструють значні зміни у сприйнятті масами діяльності інститутів влади: при падінні довіри до президента значний ріст довіри до уряду і Верховної Ради з боку обох регіонів. Хоча показники довіри у західних регіонах традиційно вищі, ніж в східних, різниця не така суттєва. Це також підтверджують результати виборів 1998 року, що демонструють незначну відмінність на користь західних регіонів у голосуванні за Народно-демократичну партію, яку часто ототожнюють із урядом.

Таким чином, при урахуванні всіх наведених показників можна стверджувати, що регіональний чинник ще буде відігравати важливу роль як у масовій свідомості, так і у політичному процесі держави. Треба визнати, що певні розбіжності уявлень представників різних регіонів перестають бути суттєвими: орієнтації з приводу відносин із Росією, індекси довіри владі. Але не втрачають значення відмінності партійних орієнтацій і мовних переваг, за рахунок державної зростає територіальна самоідентифікація.

Література:

1. Баталов Э.Я. Диалектика развития американского общества и проблемы исследования политического сознания США // Современное политическое сознание США. М., 1980.

⁸ результати досліджень дивитись: Махеев С. Регіональні відмінності в оцінці економіки і соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України 1996, №15, с.77; М.И. Белецкий, А.К. Толпыго Национально-культурная и идеологическая ориентация населения Украины // ПОЛИС 1998 №4 с.82.

2. М.И. Белецкий, А.К. Толпыго Национально-культурная и идеологическая ориентация населения Украины // ПОЛИС 1998 №4 с.75 - 84.
3. Я. Грицак, О. Маланчук, Н. Черниш Україна: схід і захід // Современное общество 1994 № 3, с. 70 – 75.
4. Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економіки і соціально- політичної ситуації // Політичний портрет України 1996, №15, с.70 – 90.
5. Парламент України: Вибори 98. К.: «Парламентське видавництво», -1998.
6. Уледов А.К. Структура общественного сознания. Теоретико-социологическое сознание. М., 1968.
7. В. Хмелько Предвиборчі настрої міського населення України// Політичний портрет України 1994 січень №6, с.1-12.
8. Черниш Н. Регіоналізм в сучасній Україні // Ставропігон. Річний науково-теоретичний журнал 1997, с. 141-144.

А.Н. Лактионов, Харьков

ОБЩИЙ НЕГАТИВНЫЙ СДВИГ В ОЦЕНКЕ ДРУГИХ: ФЕНОМЕН ПЕРЕХОДНОГО ПЕРИОДА

Изменение условий жизнедеятельности бесспорно оказывает влияние на личность субъектов переходного периода, приводя к изменению в самооценке и оценке других. Оценивая общее состояние массового сознания в сегодняшней Украине, его угрожающую статистику и динамику, Е.И.Головаха и Н.В.Панина высказывают обоснованное беспокойство за состояние социального и психического здоровья населения, широко анализируя феномен «социальной отчужденности»: «Практически для всех групп населения Украины характерно преобладание социальной отчужденности – чувства своей несопричастности к происходящим общественным изменениям (как в возможности социальной самоотдачи, так и в социальных приобретениях)» [1]. Разделяя понятную тревогу этих и других авторов, мы поставили перед собой задачу изучить появившиеся и проявившиеся сегодня способы трансформирования оценочно-самооценочного комплекса личности.

При анализе оценочно-самооценочной сферы было обнаружено явление, которое мы назвали общим негативным сдвигом в оценке других, когда испытуемые оценивают других людей («люди сейчас») гораздо ниже, чем себя. Также получено значимое различие между высокой оценкой «людей раньше» и низкой – «людей сейчас».

Психологический смысл негативного сдвига может заключаться в следующем. Человек, для которого общая ситуация является в целом негативно окрашенной, переносит негативное на окружающих. При этом сфера «Я» не меняется. Индивид сохраняет свою идентичность за счет поддержания высокой самооценки.

Негативный сдвиг отражает неосознаваемые попытки индивида приспособить возникшую ранее систему личностных интерпретаций к новым формам поведения. Так как для большинства людей адаптация к новой жизни, реконструкция правил поведения происходит незаметно (социальные, межнациональные, культурные, профессиональные, материально-денежные и другие отношения), то, как правило, данные изменения не контролируются и, следовательно, себе не приписываются.

Возникает довольно своеобразная в смысле межличностного взаимодействия ситуация: каждый индивид оценивает нынешнего себя лучше, чем нынешних других, которые повсеместно ухудшились. Другими словами, имеет место специфическая для переходного периода повсеместно-круговая «игра на понижение» личностной ценности всех. При этом каждый отдельный индивид осознает возникшую ситуацию лишь

частично, справедливо для себя полагая, что мнение окружающих о нем («хорошо») не должно было измениться. В социальном плане набирает силу феномен межличностного взаимодействия по типу: «Против кого дружить будем» – питательная среда для экстремизма и остракизма.

Существуют два возможных аспекта анализа феномена общего негативного сдвига. Проанализируем первый факт: «сейчас люди стали хуже, чем были раньше». Вообразим переходное общество, в котором лишь негативный сдвиг и является господствующим социально-психологическим явлением. Последнее не есть чистая абстракция, напротив, такой сдвиг является реальностью, со своим потенциалом и энергетикой, о чем свидетельствует хотя бы нетолерантность больших масс людей в отношении к другим нациям, этносу, культуре, негативизм населения в отношении к власти и т.п. Налицо социально-психологическая дисгармония, угрожающая стабильности в обществе.

Приведенные здесь соображения раскрывают лишь одну сторону проблемы негативного сдвига в оценке других. Можно предположить наличие у индивида субъективных оценок, реабилитирующих личностные качества окружающих. Такая реабилитация нужна прежде всего самому «негативисту» как способ снятия внутреннего эмоционального напряжения. Ясно, что такому значительному изменению в интерпретации других индивид будет пытаться найти простое и понятное объяснение, одновременно являющееся как бы объективным и зависящим от воли самих окружающих.

Такое объяснение индивидом было найдено: «Это только сейчас люди вынужденно стали такими, раньше они были нормальными, хорошими; их вины в этом нет». Ситуация признается хотя и ненормальной, но временной, поэтому в ней заложен потенциал обратного движения индивида к пониманию неестественности собственных негативных оценок. Отсюда преобладающей в оценке других является позиция «плохие и хорошие».

Рассмотрим второй факт внутри проблемы негативного сдвига: диспозиция «Я – другие сейчас», когда «Я» оценивается значимо выше, положительно в отличие «других сейчас». Данная установка явно не является психологически устойчивой. Ведь не считает же в самом деле каждый из нас себя лучше всех других, наши реальные межличностные отношения не основаны на такой установке. Более того, если бы индивид оказался в орбите гипотетического сообщества «плохих», у него немедленно внутри включился бы механизм приписывания каждому положительных качеств. Возникает тот случай, когда объяснение данному феномену «осуждения всех» нужно, по-видимому, искать за пределами самооценки как таковой.

Интерпретационные комплексы личностного опыта осознаются индивидом как уникальные и суверенные. Однако при этом наиболее характерной для личного интерпретационного комплекса оказывается нерелефлексированная индивидом сопряженность собственных интерпретаций с интерпретациями, принятыми в данном социуме. Развивая мысль о системе ценностных ориентаций и координатах природного и социального мира человека, Э.Фромм пишет: «Кто-то может отрицать, что у него есть мировоззрение, кто-то может утверждать, что не нуждается в общей картине мира, что он реагирует на различные феномены и события в зависимости от того, как он их воспринимает в этот миг. Но нетрудно доказать, что эти люди ошибаются в оценке своей собственной философии: каждый из них считает, что это его личные взгляды, которые просто соответствуют здравому смыслу. Никто из них не замечает, что все его мысли не выходят за рамки общепризнанных представлений» [3]. Таким образом, негатив-

ный сдвиг в отношении к другим представляет собой не что иное, как автоматическое отражение совокупности суждений, принятых в социуме на «сегодня».

В дополнительной серии экспериментов мы изменили процедуру измерения и предложили испытуемому оценить какого-либо конкретного известного ему человека (не обязательно из референтной группы). Можно было убедиться в том, что такая оценка не включает в себя фактор негативного сдвига. Итак, налицо двойной интерпретационный стандарт. Здесь мы обнаруживаем явление бимодальности — одновременного принятия и непротиворечивого удерживания противоположных высказываний, суждений, установок [2], в данном случае на оценочно-самооценочном уровне. Трансформация личностного опыта пошла по пути не просто действительно имеющего место негативного сдвига в субъективной оценке других. Такой способ адаптации к постоянно меняющимся условиям жизни не может быть единственным, так как тогда ситуация действительно управляет индивидом, опережает его, в результате зависимость от социума становится главной характеристикой его бытия. Бимодальность оказывается иной и возможно единственной плавной формой переходного опыта, когда индивид пользуется новой, принятой всеми, системой оценок других, которая реально действует, но и одновременно сохраняет накопленную ранее систему положительных интерпретаций.

Приведем результаты пошкального анализа различий в восприятии и оценке других людей в целом по выборке. Были выделены личностные интерпретационные комплексы (ЛИК) «людей раньше» и «людей сейчас». Обнаружилась прямо противоположная картина. В ЛИК «людей сейчас» вошли исключительно негативные характеристики, а «людей раньше» — позитивные. Причем целый ряд характеристик изменился на прямо противоположные: если «люди раньше» воспринимаются скорее как добросовестные, добрые, отзывчивые, справедливые, спокойные, дружелюбные, уверенные, честные и невозмутимые, то «люди сейчас» — скорее как безответственные, эгоистичные, черствые, несправедливые, суетливые, враждебные, неуверенные, неискренние и раздражительные.

Проведенный далее корреляционный анализ позволил выявить различие в оценке других людей интерналами и экстерналами. Интерналы оценивают других более сглаженно: «людей раньше» не так высоко, положительно и «людей сейчас» не так низко, отрицательно, как испытуемые-экстерналы. Экстерналам свойственны более крайние, высокоградиентные оценки других людей.

Подводя итоги, можно сказать, что негативный сдвиг в оценке других является не просто феноменом индивидуального сознания переходного периода. Негативные интерпретационные комплексы реально влияют на формирование оценочно-самооценочной сферы индивида.

Драматизм и «историческое значение» данного явления не следует преувеличивать. Негативный сдвиг действительно стал достоянием массового сознания, им подпитывается и на нем замыкается. В то же время он не может стать фактором, способным привести к радикальной перестройке индивидуального опыта.

Массовое сознание советских людей в значительной мере формировалось на основе разного рода стереотипов. Одним из самых устойчивых оказалось представление о примате коллективного — основного принципа формирования социалистического общества. Нынешние реминисценции о светлой жизни в коммунальных квартирах призваны подтвердить мысль об утраченной коллективности. Подозрения по поводу достоверности и единственности таких представлений возникают, если вспомнить, что тоталитарное общество на самом деле более всего формировало сообщество «винтиков», социальность которого задавалась субординацией (государство, партия)

и лишь дополнялась координацией (коммунальная квартира, хоровое пение). Поэтому в действительности нужно говорить о примате вертикальных отношений над горизонтальными.

В отличие от массового, индивидуальное сознание не основывается на преобладании одного лишь коллективного. Значимым является стремление индивида к балансу социального и индивидуального в его жизнедеятельности. В тех же коммунальных квартирах всякий раз немедленно воспроизводились формы бытовой и личностной индивидуации. Прошлый опыт советского человека в одинаковой мере хранит как систему материального и духовного «обобществления» индивидов, так и стремление каждого выйти за пределы такой системы.

Поэтому к началу нынешнего всеобщего переустройства общество находилось в состоянии высокой готовности к индивидуализации жизни его отдельных представителей. Для большинства реальным было движение не к себе новому, а от себя прошлого. То, что многим аналитикам казалось фазовым переходом, на самом деле оказалось качанием маятника общественного сознания, который с той же неумолимостью начал обратный ход. Данное колебание, а также то место, в котором в настоящее время пребывает сообщество, демонстративно отражено в современном психогrafическом словаре: мы уже не «товарищи», но еще не «господа», поэтому различные «ответработники» нас, когда требуется всех сразу, к месту и не к месту называют «земляками», «соотечественниками», «коллегами», «друзьями». Адекватное словения, впрочем, как и понятие, отражающее сущность индивида переходного периода, пока не найдено.

Качания маятника в координатах «индивидуальное — коллективное» не является однородным и однонаправленным. Соответственно намечившемуся расслоению в обществе уже выделились самостоятельные «маятниковые подструктуры». Например, с началом какого-либо экономического кризиса, задающего маятнику обратный ход, средний класс от осознания «мы — люди нового времени» возвращается к первоначальной личностной позиции «надейся на себя, работай локтями»; наоборот, люди, для которых реформы обернулись длительными материальными потерями, в тот же кризисный час выходят из состояния изоляционизма, начинают больше общаться друг с другом, надеясь вместе найти выход из создавшегося тупика. Негативный сдвиг как примета переходного периода остается — меняется адресат его носителей.

Литература:

1. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика. — К.: Абрис, 1994.
2. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. — Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1998.
3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. с англ. и нем. — М.: Республика, 1994.

Т.Я. Ландесман, Харьков

РОЛЕВЫЕ ИГРЫ КАК ФОРМА СУБСТИТУТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Фокусом научного интереса этой работы стала проблема эскапизма. Эскапизм — это форма поведения как отдельных людей, так и целых групп, выражающаяся в стремлении уйти от действительности, общепринятых стандартов и норм общественной жизни. Явление эскапизма может принимать различные формы. Это различные виды девиаций, мистицизм и оккультизм, религия, суб- и контр- культуры. В данном

случае явление эскапизма будет рассмотрено на примере такой молодежной субкультуры, как ролевое движение.

Опираясь на определение ролевых игр (в дальнейшем - Р.И.) в его традиционном использовании, были выделены основные черты, характерные для этой формы игры:

- принятие роли, которая налагает определенные правила поведения на игрока и его взаимоотношения с другими игроками.
- предание символических значений предметам, создание игровых ценностей (на языке игроков - "артефактов").
- глубокое эмоциональное переживание образа.
- своеобразный развивающий и обучающий процесс, способствующий в первую очередь развитию воображения и творческого мышления.
- коллективное творчество.

Обобщив вышеприведенные характеристики, предлагается следующая трактовка этого явления:

В широком смысле — Р.И. — это массовый творческий процесс, разворачивающийся по оговоренным заранее, но не жестко фиксированным правилам, то есть не имеющий четкого сценария и движущийся по нескольким сюжетным линиям.

В более узком понимании — Р.И. — это активное принятие игроком художественного или исторического образа, определяющее его место в иерархической системе, круг контактов, образ мыслей и действий в канве моделируемых исторических или литературных событий.

Причины возникновения любого социального феномена, в том числе и эскапизма, носят социальный характер. Состояние экономической нестабильности, культурного опустошения, социальной апатии, характерные для современного украинского общества, лучше всего характеризует понятие аномии, то есть такого состояния общества, в котором заметная часть его членов, зная о существовании обывающих их норм, относятся к ним негативно или равнодушно. Но, говоря о причинах возникновения эскапизма, следует выделять не только причины, коренящиеся в общественном устройстве, но так же причины личностного порядка, носящие субъективный характер. Р. Мертон, развивавший понятие аномии после его автора Э. Дюркгейма, считал, что люди приспосабливаются к аномии различными индивидуальными способами, то есть существуют индивидуальные механизмы адаптации. По мнению Мертона, это либо конформизм, то есть подчиняющееся поведение, либо различные виды девиаций - новаторство, ритуализм, мятеж или уход от мира.

Р.И. плотно пересекаются с движением хиппи, имея одним из существенных объединяющих принципов полное или частичное непринятие социальных ценностей. Рассматривая нынешнюю систему социальных ценностей, нельзя не отметить ее ориентированность на социальный успех. Социальный успех (в дальнейшем - С.У.) — это набор социально-значимых ценностей, занимающих приоритетное место в структуре потребностей и интересов в данном конкретном обществе, обладание которыми пропорционально уровню занимаемого социального статуса, распределения материальных ценностей, месту во властных отношениях. Кроме известной веберовской формулы социального успеха "деньги, престиж, власть", эта категория включает в себя также понятия благополучного брака; работы, дающей высокий уровень духовного и морального удовлетворения; определенный уровень образования. Важность этих положений самих по себе не вызывает ни у кого возражений, но когда речь заходит о социальном успехе, само упоминание этого понятия среди представителей рассматриваемой субкультуры вызывает неоднозначную, зачастую - негативную реакцию. Спектр

высказываний, зафиксированных в целевой группе и объясняющих подобное отношение, выглядит следующим образом (здесь приводятся наиболее распространенные мнения):

1. С.У. для многих означает что-то сугубо материальное, находящиеся вне духовного аспекта.

2. С.У. противопоставляется таким общечеловеческим качествам, как любовь, личная свобода, свобода творчества, являющиеся также важными с точки зрения мировоззрения хиппи.

3. С.У. символизирует американский образ жизни, типичную "американскую мечту".

Р.И. были созданы и развились как метод нетрадиционной педагогики. Цель этого подхода — социальная адаптация детей и подростков в условиях трансформации общества в привычной и естественной для них форме — игре. После того, как эта система получила широкую известность и приобрела географический размах, стало очевидным, что для многих Р.И. являются не формой социальной адаптации, а, наоборот, — способом ухода от жизненного мира, формой эскапизма. Та идея, которую закладывали в Р.И. их создатели, а именно — стать сильной и яркой личностью на игровом полигоне для того, чтобы перенести это в реальную жизнь, стала принимать искаженную форму. Участники Р.И. перестают переносить эти навыки в жизненный мир и фокусируются на игре как самоцели в жизни.

Целью проведенного анкетного опроса было выяснить, существует ли взаимосвязь между социальным успехом и тяготением к эскапизму у представителей ролевого движения. Гипотеза состояла в предположении, что "заигравшиеся" участники Р.И. не являются социально — успешными людьми, и невозможность достичь конкретных результатов в реальной жизни подменяют возможностью достичь и создать что-либо во вторичных мирах. Соответственно, следствие из этой гипотезы:

1. Чем больше не реализовано социально - значимых ценностей, тем более вероятно попытка реализации во вторичных мирах.

2. Чем важнее для человека ценности, попадающие под критерии социального успеха, тем меньше вероятность субститутного (замещаемого) поведения.

Выборка: Участники ролевых игр - организаторы, игроки, наблюдатели - обоого пола, имеющие опыт игр не менее одного года, как являющиеся членами клубов ролевых игр, так и не входящие в их число.

Анкета состояла из двух блоков в соответствии с целью и задачами исследования. Блок 1 соответствовал следующим критериям:

- длительность увлечения Р.И.;
- активность увлечения Р.И.;
- серьезность отношения к своему увлечению;
- степень креативности в подборе роли;
- степень погружения в создаваемый образ;
- мотивация увлечения Р.И.

Блок 2 соответствовал следующим критериям:

- степень важности социально-значимых ценностей для игроков;
- степень реализации тех же ценностей.

После получения одномерного частотного распределения, в соответствии разработанным критериям были выделены группы, получившие условные названия: "неудачники", "заигравшиеся неудачники", "успешные", "незаигравшиеся успешные", "агрессоры", "играют другой пол".

Подводя результаты исследования, можно сказать следующее. На примере небольшой (50 респондентов), но представительной в рамках изучаемой субкультуры группы, можно говорить о том, что гипотеза подтвердилась. Действительно, представители группы, условно названной "заигравшиеся", не включают ценности, характерные для социального успеха, в круг своих потребностей. При этом представителей сильного пола в такой группе больше, нежели женщин (72.22 % к 27.78 %), что можно объяснить повышенной склонностью мужчин к социальному инфантилизму. При этом респонденты, которые попали в условно названные группы "неудачники" и "заигравшиеся неудачники" отмечают выбор "секс" максимальной оценкой, эта позиция получила наибольшее количество выборов (87.5 % и 80.0 %), в то время как у "удачливых" и "незаигравшихся удачливых" этому выбору соответствуют 25% и, соответственно, 33 %. При этом у последних групп в значимый процент входят выборы "интересная работа" и "материальное благополучие", а среди мотиваций увлечения Р.И. не присутствуют "бегство, уход от реальности", "стиль жизни". Интересно отметить, что женщины в этой группе больше, чем мужчины. Это можно объяснить тем фактом, что женщины сейчас отличаются большей социальной активностью, чем представители "сильного" пола, изменяется статус женщины в обществе. При этом, рассматривая группу респондентов, ответивших положительно на вопрос: "Играли ли Вы когда-либо представителя другого пола?" женщины, стремящихся играть мужские роли больше, чем мужчины, желающих играть женские. 75% респондентов отметили, что проблема эскапизма присутствует в ролевом движении, согласившись, что, хоть и в единичных случаях, но "заигравшиеся" есть в среде игроков. Четверо из опрошенных признали, что они "заигрались", а 8 рассматривают ролевое движение как стиль жизни, который не может не откладывать отпечаток на интересы и мотивационное поведение респондентов.

Как показало исследование, длительность увлечения Р.И. не связана с эскапистским поведением. Судя по возрастной структуре, эскапистское поведение – не постоянное состояние человека, а может быть связано с возрастными изменениями. Наибольшее количество игроков находится в возрастном промежутке 18 – 27 лет, и большинство являются студентами. Как правило, в этот период молодые люди еще во многом зависят от родителей, которые берут решение основных проблем своих детей на себя. Кроме того, это тот возрастной период, когда происходит становление личности и идет примерка различных ролей. Поэтому неудивительно, что молодые люди находят ролевые игры интересным и привлекательным способом "другой" жизни.

Литература:

1. Психологический словарь. – М., Педагогика – пресс, 1998 г.
2. Сливаковская А.С., Игра – это серьезно. – М., Педагогика, 1981 г.
3. Хейзинга Й., Homo Ludens: в тени завтрашнего дня. – М., издательская группа "Прогресс", Прогресс – Академия, 1992 г.
4. Эльконин Д.Б., Психология игры. – М., Педагогика, 1978 г.
5. Выготский Л.С., Стенография лекций. – Вопросы психологии, 1996 – №6.
6. Гончаров В., Будущие – в прошедшем? Движение ролевых игр, как модель феодального общества // Сельмий дракон 1995г. №1, с.4–7
7. Жуков Б., Кто с мечом к нам пришел? : Играем Толкина // Итоги, 10 июня 1997г. с. 47–49
8. Ионин Л.Г., Понимающая социология: историко-критический анализ. – М., Наука, 1979г.
9. Ионин Л.Г., Социология культуры. – М., Логос, 1996г.
10. Крапивина О.М., И еще несколько мнений... // Qwent Post, Горловка 1996г. №2
11. Митяев С., Толкиенисты: жизнь в другой реальности // Независимость, 21 марта 1998г., с.7
12. Никитин Б.П. – М., Педагогика, 1991 г.

13. Обучаючі аспекти ролевих ігр: матеріали науко – методическої конференції ЦРІ "Моніторинґи" (8 апреля 1995 г.) – Казань, Асоціація Фантастики и Ролевых Игр "Странники", 1995г.
14. Победа Н.А., Социология культуры. – Одесса, Астропринт, 1997 г.

В.Л. Лапшина, Харків

СУСПІЛЬСТВО І КОРУПЦІЯ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН

Корупція на сьогодні стає візитною карткою практично кожного суспільства. До неї починає формуватися відношення як до неприємної, але неминучої хвороби, що неможливо вилікувати, але можна пристосуватися і спокійно жити. Більш того, наприкінці 1970-х років Натаніел Леф з Колумбійського університету, приміром, доводив, що корупція може вносити елемент конкуренції у те, що інакше було б зручною промисловою монополією, а давання найбільших хабарів стає одним із принципових критеріїв економічного розподілу. Подібно до нього, економіст Франсіс Луї в 1985 р. стверджував, що хабарницькі стратегії мінімалізують середню вартість простоювання в черзі, тобто сприятимуть прискореному розвитку економіки.

Сучасні версії щодо місця корупції в суспільстві є найбільш "делікатними", але дуже поширеними. Все частіше чути тези, що те, що вважається корупцією на Заході, на Сході може тлумачитися інакше. Підтвердженням цього може виступати той факт, що деякі з азіатських країн, які сьогодні швидко розвиваються, мають і феноменальні показники економічного зростання, і високий рівень корумпованості. Викликають інтерес також дискусії про вплив на корупцію фактора ринкових реформ. Ніхто не сперечається з приводу етичних втраг, пов'язаних із корупцією, проте багато хто сумнівається, чи повинна боротьба з корупцією бути пріоритетним завданням суспільства, чи це питання - майже риторичне.

На жаль, незважаючи на велику увагу, що приділяється в останні роки проблемі корупції і на рівні державних заходів, і на рівні наукових досліджень, в багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, корупція набула масштабів епідемії. Без відповіді залишається багато питань. Ось лише деякі з них. Корупція - це добре, погано чи байдуже для економічного зростання? Ринкові реформи - це засіб проти корупції чи її причина? Чи може бути зупинена корупція, що набула значного поширення, після того, як економіка досягне певного рівня розвитку? Чи є можливим подолання моральних деформацій особистості, що виникають внаслідок прийняття значною частиною членів суспільства феномена корупції на рівні індивідуальної та масової свідомості? Спробуємо знайти відповіді на ці запитання в світлі останніх даних та досліджень.

Головним мотивом аргументів на користь відносної плідності корупції є те, що хабарництво може бути ефективним засобом оминання обтяжливих інструкцій та недосконалої законодавчої системи. Але тут є багато суперечностей. По-перше, часто виникає ситуація, коли посадовець, який одержав хабара, не в змозі самостійно вирішити питання щодо просування якогось економічного проекту, але він спроможний затримати рух у цьому напрямку компаній-конкурентів. Хіба це сприяє економічному розвитку країни? По-друге, ствердження про те, що хабарництво врівноважує систему пропозицій та пошуку, не витримує ніякої критики. Прихильники подібної точки зору вважають, що найбільшого хабара спроможна дати лише фірма, продукція якої є найдешевшою. Проте це не так. Корумповані бюрократи скоріш

погоджуються на відсталі технологічні рішення, капіталомісткі проекти, які потребують розкрадання значних сум, ніж на більш дешеві, економічно та соціально прогресивні. І, нарешті, досвід багатьох країн світу показує, що існує пряма залежність між масштабами корупції та кількістю часу, який керівники підприємств витрачають на візити до державних службовців. Згідно з даними "Звіту про міжнародну конкурентоспроможність 1996 року" власники українських фірм, що платять великі хабарі, витрачають на роботу з урядовцями 75 тижнів робочого часу на рік, тоді як у компаній, які платять відносно невеликі хабарі, цей показник дорівнює в середньому 22 робочим тижням, тобто більш ніж у 3 рази менше. Таке неефективне використання робочого часу навряд чи сприяє економічному розвитку країни.

Ще одна проблема. Протягом останніх років академічні вчені та журналісти доводять, що в умовах перехідної економіки ринкова лібералізація та приватизація значною мірою посилюють корупцію. Вони стверджують, що реформи відповідають майновим інтересам корумпованих еліт. Так, відомий американський економіст та соціолог Р.Лейкен зазначав, що там, де корупція є системою, ринкові та адміністративні реформи можуть стати навіть антипродуктивними. Насправді ж проблема полягає в тому, що за реформу видається те, що нею не є. Погано сплановані та неналежним чином не реалізовані реформи справді можуть сприяти корупції, бо з наростанням фінансової могутності інтереси еліти дедалі важче піддаватимуться змінам.

Опитування представників еліт новопосталих держав також підтверджує непричетність реформ до зростання корупції. Дослідження, проведене науковим співробітником Гарвардського університету Д.Кауфманом серед 150 представників еліт з 63 країн, що розвиваються, та колишніх соціалістичних країн, показало, що майже половина респондентів вважає, що протягом останнього десятиріччя (1987-1997 рр.) рівень корупції в їхніх країнах зріс; третина - що залишився приблизно таким же, причому корупція більш поширена у державному секторі, ніж у приватному. Так, з 11 можливих серйозних перешкод розвитку та зростанню економіки респонденти визначили корупцію в державному секторі як найбільш серйозну перепону. Вони погоджуються з тим, що корупція та відсутність реформ йдуть пліч-о-пліч, та вважають, що їх країни повинні досягти більшого прогресу у проведенні економічних реформ, а інтереси корупціонерів називають однією з головних причин відставання в цій сфері. Водночас респонденти переконані, що економічні реформи - особливо дерегуляція та лібералізація, модернізація бюджету та податкового режиму, приватизація - можуть відіграти ключову роль у послабленні корупції.

Виникає цілком доцільне питання: чи можна перемогти у боротьбі з корупцією. Песимісти часто вказують на нестачу успішних прикладів антикорупційних кампаній. Вони підкреслюють, що лише небагатьом країнам вдалося суттєво зменшити рівень корупції протягом менш ніж 100 років. Втім такий підхід ігнорує значні успіхи, що досягли у вирішенні даної проблеми Чилі, Гонконг, Сінгапур, Португалія, Польща та деякі інші країни, які протягом останніх десяти років значно зменшили масштаби корупції. Припускається, що такого прогресу в боротьбі з корупцією досягнуто завдяки антикорупційним органам та програмам.

Національна програма боротьби з корупцією 10 квітня 1997 р. була затверджена також в Україні, але за майже два роки її реалізації відчутних досягнень, на жаль, не було. Мабуть, не можна вважати, що це суто наша проблема. Опитування, які було проведено в 15 країнах, показали: більшість респондентів не надто високої думки про такого роду антикорупційні органи. Щоб ці органи викликали довіру, вважають вони, необхідних добрий приклад порядності вищого керівництва. Інакше антикорупційні

структури можуть легко стати непотрібними чи, що ще гірше, використовуватися політичними цілями. Крім того, респонденти наголошують на важливості проведення доповнюючих економічних реформ - безглуздо створювати антикорупційні служби там, де бюрократи та політики можуть як завгодно маніпулювати регулятивними обмеженнями та масовою свідомістю.

Таким чином, ми підійшли до чи не найскладнішого питання в проблемі взаємовідносин суспільства і корупції: як впливає феномен корупції на масову свідомість. На наш погляд, небезпека виникнення соціальних деформацій в суспільстві, пов'язаних із деформацією ціннісно-нормативного регулювання нормативних процесів, є самим важким наслідком корупції. Коли члени соціуму починають сприймати прояви корупції як природний стан суспільства, вмикається так звана "тіньова нормотворчість". Це призводить до того, що в суспільстві одночасно формуються і функціонують дві взаємовиключні системи соціальних норм, внаслідок чого люди перестають дотримуватися жодної з них, тобто виникає аномія. Більш того, люди занурюються в механізм корупції. Східний філософ Котіля ще не одне століття тому помітив, що "так само, як неможливо не відчутти смаку меду або отрути на кінчику язика, неможливо розпорядкатися державними коштами, не скупшувавши хоча б децидні від царських багатств". Тому одним із найважливіших завдань, що постає сьогодні перед науковцями, є знайдення відповідних засобів впливу на свідомість людини, здатних сформувати адекватне суспільним потребам відношення до корупції як соціального явища, що веде до деградації суспільства. Темпи та масштаби розповсюдження корупції в більшості країн світу не дозволяють гаяти час.

Література:

1. Кауфман Д. Корупція в тумані двозначності // Політика і час. - 1998, №1.
2. Люїс Ф. Світове явище // Кур'єр ЮНЕСКО (корупція) - 1996.
3. Холмс Л. Корупція та криза в посткомуністичних державах: Доповідь на міжнародній конференції "Корупція в сучасній політиці" (Англія, 14-16 листопада 1996 р.).
4. Мельник М. Корупція: проблеми визначення сутності і поняття // Вісник академії правових наук - 1997, № 3.

Л.А. Лепихова, Киев

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ПРЕДПОСЫЛКАХ ПСИХОЛОГИИ "ВЫУЧЕННОЙ БЕСПОМОЩНОСТИ"

Различные социальные общества формируют соответствующие своим особенностям социальные характеры, позволяющие людям адаптироваться к заданным условиям жизнедеятельности и выступать типичными представителями данного общества. Затяжной кризис в жизни молодых государств постсоветского периода в немалой степени детерминирован тесной взаимозависимостью в системе "общество - личность". В частности, социально-политическая ситуация в Украине (остановка ведущих производств, массовая явная и скрытая безработица, затяжной финансовый кризис, обнищание основной массы народа, незащищенность молодого и пожилого поколения, обесценивание ведущих социальных, культурных, образовательных ценностей и многое другое) создало условия для распространившейся и закрепившейся долговременной фрустрационной напряженности. Установившуюся в обществе психологическую ситуацию можно назвать состоянием "выученной беспомощности" и "социальной

апатией". Все чаще в оценках массового поведения народа звучит определение "рабская психология".

Возникает естественный вопрос: "Что это - ситуативное невезение, затянувшиеся ошибки управленческих решений или это в определенной мере проявление "славянского" характера в несвойственной ему "чужеродной" среде демократизации жизни и капитализации экономики?"

Попытаемся по ряду теоретических работ проследить обоснованность идеи о том, что корни нынешней массовой беспомощности в вопросе жизнестворчества молодых государств постсоветского периода уходят в далекую историю, а затем в советский период. Речь идет о генезисе некоторых личностных качеств, составляющих национальный характер славянских, и в частности, украинского народа, сформировавшихся под влиянием объективно сложившихся культурно-исторических социально-психологических явлений, перешедших на уровень архетипов сознания и менталитета.

В этом аспекте достаточно устойчиво прослеживается характерный для психологии народов феномен "поклонения божеству" с развитием выраженного переноса атрибуции ответственности на высшие силы и власть. На личностном уровне это сформировало преобладающую экстернатальность и пассивность в собственном жизнестворчестве.

В историческом плане этот феномен прослеживается со времён языческого идолопоклонства славянских племен и древней Руси. Современные культурологи до сих пор находят остатки языческой веры в ряде слов, обрядов, фольклоре, архетипах мышления украинского народа. Введение христианства на Руси изменило образ божества, но продолжало закреплять в сознании и на бессознательном уровне народа, в рациональной и чувственной сфере мировосприятия и миропонимания обязательность поклонения Высшей силе, зависимость своего благополучия от ее милостей, покорность, собственную уничижительность и виновность. Вместе с ценнейшей для народа идеей христианства, воспитывающего духовность, любовь, прощение и нравственность, князьями и царями закреплялись каноны безоговорочного подчинения, правомерности волеизъявления народа и отдельной личности, её малости и ничтожности. Господствовавшие догматы патернализма власти, покровительства народу Бога и Царя, подавляли право свободного личностного выбора в жизнестворчестве, закрепляли привычку покорности и следования указаниям власти. Образы Бога и Царя, при всем неоднозначном отношении к ним, как положительном, так и отрицательном, были и далёкими и близкими, строгими, но и справедливыми, и даже после интенсивной постреволюционной идеологической обработки, как пишет Л. Джерназан (1990), оставались "любимыми врагами" доброго прошлого. Они думали и заботились о народе, и в своей недосытаемости и абстрактности избавляли его от ненавистного бремени "отрицательной свободы", по Э. Фромму. Этим закреплялось осознание собственной безответственности, неспособности быть свободным и активным в реконструкции своей жизни.

После революции 1917 года вместе с насильственной отменой привычных архетипических ценностей (Бога, Царя), определявших жизненную психологию и уклад народа, стабильность его миропонимания, возник вакуум, который необходимо было наполнить новыми ценностями и значимостями. Этими ценностями стали основополагающие принципы марксистско-ленинской идеологии о государственном самоуправлении и социальной справедливости путём установления гегемонии пролетариата с последующей трансформацией её в коммунистическое общество свободных, равноправных и равнообеспеченных граждан.

Уничтожив возможности служения Богу и Царю, новый советский государственный строй должен был переориентировать и прежние источники народной веры, которые смогли бы в дальнейшем избавлять народ от бремени "отрицательной свободы". Так возникла гегемония вождизма и теперь Ленин и Сталин, возглавившие партийно-государственную власть, стали той "высшей силой", которая думала о народе, заботилась о нём, защищала, отвечала за него, принимала решения и одновременно продолжала закреплять в психологии людей черты личной безответственности за судьбу государства. Место индивидуальности, личности в обществе стал занимать коллектив, усреднявший всех своих членов, безоговорочно подчинявший их своему партийно-административному руководству и контролю. Воспитание советского народа проводилось в духе коллективизма, единства, взаимответственности и взаимопомощи. При обсуждении проблем неизменно сохранялась атмосфера единогласия или "подавляющего" большинства. Такая довольно удобная позиция ("мы", "группа", "коллектив"), на протяжении четырёх поколений советских людей привела к подавлению личностной активности, инициативности в вопросах собственного жизнетворчества, экстернатности в целеполагании и мотивации достижения. В результате начавшаяся в 1985 году перестройка всей политико-экономической и государственной жизни общества в направлении демократизации, разгосударствление собственности и её приватизации натолкнулись на мощный психологический барьер неприятия потери государственного патернализма в управлении и социально-психологическую неготовность к индивидуальному, творческому и конструктивному взаимодействию на основе частной инициативы, партнёрства и конкуренции.

Особенностью советского коллективизма и патриотизма, при всей гуманной направленности этих качеств и дружелюбия к другим народам, явилось параллельное вооружённое противостояние всей несоциалистической части мира. Советскому народу настойчиво прививалась архаическая идеология Физической Силы, доставшаяся от старой формы языческой религии и обретшая новую форму в образе Вождя, военного могущества и гигантомании, обязывающих к безоговорочному подчинению требованиям Системы. Вольнодумство и неподчинение грозили ярлыком "врага народа", "предателя" и как следствие этого - репрессирование. Так поддерживался дух покорности и раболепия, истоки которого всё так же уходят в историю Киевской Руси, начиная с XII века от татаро-монгольского нашествия. Не менее значимым для закрепления в сознании украинского народа чувства зависимости от хозяина - барина было введённое в Царской России крепостное право, что явилось узаконенной формой европейского рабства. В советском государстве еще жили несколько поколений людей, незнакомых свободы, права частной собственности, демократии, проживших в нужде и ожидавших нового хозяина. В массовой психологии народа выработалась своеобразная философия повседневной жизни по принципу: "Я человек маленький", "Бог дал, Бог и взял", "Хозяин - барин". Эти стереотипы массового сознания определили специфический характер социально психологических процессов в постреволюционной России. Консервативно-крепостнический синдром в сознании людей тормозил развитие государства на капиталистических основах. Капитализм не смог закрепиться, натолкнувшись на сопротивление психологии полурабов, полукрепостных, лишенных способности к предприимчивости, инициативе, самостоятельности и деловому риску. Консерватизм и традиционализм мешал обновлению жизненных принципов, но оказался благодатной почвой для трансформации в условиях советской индустриализации страны психологии человека - крепостного в психологию человека - "винтика", которого кто-то должен был "закручивать" в коллективном сознании для достижения великих целей. А цель действительно была поставлена великая - построение впервые в

мире бесклассового, свободного от эксплуатации общества с равными для всех возможностями. В этом было существенное отличие людей - "винтиков" от рабов и крепостных: появилась цель, ради достижения которой стоило терпеть нужду, воевать, подчиняться системе.

Необходимость разрушения старого и построения нового общества в условиях революции, войны, экономической разрухи потребовала создания очень сильного аппарата власти, каким стало административно-командная система во главе с Партией и Вождями. Времени для перестройки массовой психологии не было, нужны были организованные и продуктивные народные усилия. Так был внедрен в массовое сознание новый идол - Работа, понимаемая как почётный долг, служение на основе принципа "следовать предназначению", а не творческой самореализации. Несколько десятилетий такого труда выработали в сознании народа новые принципы делового поведения, выразившиеся в афоризмах: "не высовывайся", "инициатива наказуема", "сам предложил - сам и делай".

Д.В. Олышанский, анализируя генезис массового сознания людей - "винтиков", описывает его как закрытую, нереалистичную, тенденциозную, догматичную, пассивную, скованную неискренностью и страхом психологическую систему. Основными принципами руководства для неё являлись: не думать, а выполнять; действовать, подчиняясь; ни за что не отвечать. Сознание людей - "винтиков" склонно к абстрактной созерцательности, утопичности и декларативно-лозунговому гуманизму (1992).

Представляется значимой ещё одна культурно-историческая традиция, доминировавшая в социалистическом обществе - это социально-психологическая ориентировка на "тотальное равенство", понимаемая как принципиальная социальная равноценность всех членов общества. Б.И. Кочубей, проанализировал истоки этого социально-психологического явления со времен Великой французской революции, провозгласившей лозунг: "Свобода, Равенство, Братство". Исторические реалии показали, что народы, по выражению Токвиля, "предпочитают быть равными в рабстве", а современные исследования говорят о том, что установки на свободу и равенство являются независимыми, а в народе коррелируют отрицательно. В советском обществе уравнилельные идеалы вначале осуществлялись путем политики продразверстки, коллективизации, поднятия доходов у хорошо работающих предприятий и передачи их в виде дотаций убыточным, (что сохранилось до сих пор в экономической политике молодых постсоветских государств). Для пассивного экстернального массового сознания среднего, старшего поколения этот принцип уравнилельного распределения социальных благ оказался наиболее приемлемым до настоящего времени и выражается в форме "лучше всем быть одинаково бедными". Между тем, ещё в начале XX века Н. Бердяев и С. Франк писали об опасности уравнилельной идеологии, поскольку там, где пытаются построить "общество нищих", там оказывается "общество нищих духом" (Б. Кочубей, 1983).

Приведенные в статье лишь некоторые исторические реалии показывают, что история жизни поколений не кончается с их уходом. Успешные поколения оставляют новым мощные архетипы бессознательного, определяющие сознательное поведение многих последующих поколений. Это становится особенно чувствительным в переломные периоды жизни народов, по поводу чего все чаще стали вспоминать историю сорокалетьнего вожделения Моисеем своего народа в пустыне, дабы он мог изжить в себе психологию раба и стать свободным человеком. Но чтобы ускорить этот процесс, надо его осознать, заняться саморазвитием субъектности, раскрытием потенций индивидуальности и личности.

ПРОГНОЗУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД

У період реформування українського суспільства, яке здійснюється водночас у політичному, економічному і соціальному напрямках, великого значення набуває здатність громадян до прогнозування власного майбутнього, не тільки найближчого, але й віддаленого на роки і десятиріччя. Зрозуміло, що перш за все це стосується управлінської еліти, яка повинна виконувати притаманну їй суспільно-прогностичну функцію, тобто свідомо і на раціональному рівні планувати і регулювати загальну політику управління в державі відносно до визначеної моделі її розбудови у майбутньому. Важливим чинником, який треба враховувати і без якого ефективна реалізація суспільно-прогностичної функції управлінської еліти стає неможливою, є система сформованих на даний час у масовій свідомості суспільних очікувань. Під суспільними очікуваннями будемо розуміти набір уявлень людей про політичні, економічні і соціальні аспекти майбутнього стану суспільства. Носієм таких уявлень здатна бути кожна людина, однак для розвитку держави мають значення такі сукупності орієнтацій на майбутнє, які на даний час визначені у якості пріоритетних для великих мас людей (класи, шари, прошарки, групи і т.ін.).

Здатність до прогнозування є фундаментальною характеристикою як окремої людини, так і суспільства в цілому. Здавалося б, що у перехідний період, з його невідомою раніше швидкістю та динамічністю змін умов життєдіяльності, прогнозування не тільки зазнає утруднення, але стає майже неможливим.

Дійсно, такий стан речей у значній мірі відповідає ситуації індивідуально-особистісного прогнозування. Невизначеність, так би мовити "скорочення" індивідуального майбутнього констатується у багатьох соціологічних вимірюваннях останніх років. Однак парадокс і специфіка трансформаційних процесів у перехідний період виявляється у тому, що неповнота індивідуального прогнозу компенсується стихійними інтеграційно-прогностичними процесами у масовій свідомості. Такі узагальнення суспільних очікувань виконують важливу функцію побудови колективної моделі потребувального майбутнього. Таке самосанкціоноване майбутнє не є науково обґрунтованим, його коріння, початок і кінцеву межу треба шукати у повсякденні, яке, тим не менш, таким уявленням про майбутнє регулюється. З останнього виходить пізнавальний сенс можливості оцінювання такого майбутнього: вимірюючи суспільні очікування громадян на майбутнє ми фактично проникаємо у простір ціннісних орієнтацій людей на тепер.

Природа взаємовідносин суспільних очікувань (масова свідомість) і індивідуальних орієнтацій (індивідуальна свідомість) така, що те, що уявляється високовирогідним з точки зору взаємоузгодженої моделі майбутнього, окремою людиною усвідомлюється, як таке, що є майже неминучим, канонізується на даному етапі розвитку суспільства.

Будемо виходити з того, що окремі речі або явища мають водночас щонайменше дві відносно незалежні оцінки з боку належного ("тепер") та можливого ("майбутнє"), що, доречі, не завжди враховується і не завжди стає предметом соціологічних вимірювань. Наприклад, у значної кількості громадян викликає здебільшого негативну оцінку коштовна медицина або безробіття, водночас, ними ж прогнозується як неминуче зростання питомої ваги коштовного медичного обслуговування та того ж безробіття і т.ін.

У даному дослідженні була поставлена задача визначити систему суспільних очікувань у політичній, економічній та соціальній сферах життя, а також специфіку прогнозу громадянами змін у структурі управлінської еліти у майбутньому. Конкретно респонденти різного віку, статі, соціального статусу, політичних налаштувань оцінювали – “Якою буде Україна та Харківська область у 2010 році” у відношенні до перелічених факторів. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

Головний висновок полягає у тому, що структура суспільних очікувань дійно відрізняється від структури оцінок сучасного економічного та соціального стану життя харків'ян. Суспільні очікування уявляють собою самостійне політико-ідеологічне утворення і є складовою частиною масової свідомості громадян України, яке безпосередньо виконує функцію регуляції життєдіяльності людей, опрацювання оптимальних стратегій їх поведінки у перехідний період. Стосунки прогнозних орієнтацій з оцінками сьогодення є складними. Виникає між ними протиріччя є рушійною силою формування динаміки масової свідомості.

Другий не менш симптоматичний висновок полягає у відсутності значущих відмінностей у різних вікових та інших категорій респондентів, тобто існує певна загальноузгоджена спільна система суспільних очікувань щодо подальшого розвитку української держави.

У політичній сфері на тлі усього політичного спектру України очікується надалі домінування “центристських” та частково “лівоцентристських” сил. У даному разі треба взяти до уваги той факт, що за результатами останніх виборів (1998) понад 50% виборців Харківської області проголосували за ліві та лівоцентристські партії. Така розбіжність між результатами реального політичного вибору та суспільними очікуваннями здається нам дуже важливою, бо дає змогу з нових позицій проаналізувати відомі твердження про те, що значна частина людей, з тих, що мало цікавиться політико-ідеологічними питаннями, є природним носієм центристських поглядів та орієнтацій. З цим частково можна погодитись, бо у сучасному українському суспільстві дійсно існує розшарування на “правих”, “лівих” і “центристів”. Однак, на наш погляд, ситуація у політичній сфері суспільства є дещо складнішою. Використаний нами прогнозний підхід дозволяє виявити та піддати аналізу інший феномен формування політичної свідомості у сьогодиньшому суспільстві; а саме, перемішування радикальних і центристських орієнтацій водночас у одній особі. Тобто, протиріччя партійно-політичних програм стає рушійною силою не тільки між певними суспільними прошарками, а уособлюється як таке окремою людиною. Саме тому у політичній сфері прогнозування є для громадян найбільш утрудненим – респонденти частіше, ніж у економічній та соціальній сферах відносять свої відповіді до рубрики “важко відповісти”.

Важливо також усвідомити, що прогнозування поступового зсуву політичних орієнтацій у суспільстві до “центру” як закономірного і неминучого у майбутньому, зовсім не веде автоматично до особистісної політичної переорієнтації окремої людини сьогодні, наприклад, до її відмови від так званих протестних настанов, витоки яких радше пов'язані з минулим та теперішнім, ніж майбутнім. Але незалежно від того, у стані протиріччя чи збіжності знаходяться орієнтації на теперішнє і на майбутнє, суспільні очікування об'єктивно, хоча й поступово, впливають на загальний стан масової свідомості у сучасному суспільстві.

У економічній сфері по Харківському регіону прогнозується розвиток перш за все машинобудування, яке довгі роки було найбільш потужною галуззю виробництва; також прогнозується розвиток торгівлі, науки. Лише у другому ряду опинилася харчова промисловість, яка на даний час є найбільш динамічною галуззю

товаровиробництва у регіоні. Головними економічними партнерами України прогнозуються перш за все Росія та інші країни СНД, далі країни Європи.

Як передбачають наші респонденти, дохідну частину зовнішньоекономічних відносин України складатимуть перш за все продукти харчування і далі транзитні послуги, наука, високі технології, корисні копалини, сировина. Тобто, громадяни усвідомлюють аграрно-сировинну перспективу розвитку України. Додамо, що навіть нічого не очікується від експорту промислових товарів, туризму.

Соціальна сфера майбутнього значною мірою підпадає під вплив економічної та політичної сфери. Так, на думку респондентів, серед соціальних груп і верств через 10 років помітно зросте число безробітних, пенсіонерів та дрібних бізнесменів. Щодо чинників соціальної напруги виділені “зубожіння” та, дещо несподівано, “політичні партії”. Останнє наводить на думку про те, що відома ідеологема про необхідність політичної структурізації суспільства, зокрема, заклик до відповідальності тієї чи іншої партії за майбутнє держави поки що не стало складовою частиною політичної свідомості українців. Викликають також інтерес ті чинники, які, на думку респондентів, не будуть вагомими стосовно посилення соціальної напруженості: міжнаціональні, міжконфесійні, між центром і регіонами, нарешті, між власниками і працівниками.

Поширеними джерелами особистих прибутків прогнозуються дві категорії: з одного боку, приватний бізнес та тіньова економіка, з іншого – присадибна ділянка. Респонденти не спираються у своїх дохідних очікуваннях на зарплату як таку або на дивіденди. Таким чином, виявлена система соціально-економічних очікувань відповідає скоріше стану речей сьогодення і характеризується слабкою чутливістю масової свідомості до тих моделей і програм розвитку, зміст яких обговорюється фахівцями за допомогою ЗМІ.

До управлінської еліти майбутньої держави респонденти відносять перш за все підприємців, політиків та фінансистів. На регіональному рівні пріоритети дещо змінюються: політики значною мірою поступаються владою перед виробничниками – відомим компонентом регіональної управлінської еліти потужного індустріального центру країни, яким є Харків.

На думку респондентів найбільшої ваги у структурі державного управління набудуть фінансово-промислові олігархії, президент та іноземний капітал. Навпаки, регіональне керівництво та місцеве самоврядування так і не набудуть належної ваги у наступному десятиріччі. Сама ж управлінська еліта надалі буде набувати рис більш компетентної і молодшої ніж зараз за віком. Симптоматично, що вона не стане більш “чесною”, “народною”, “сильною”, так само, як і більш “респектабельною”.

Треба також додати, що, як і у політичній сфері, респонденти відчували значні труднощі щодо оцінки майбутніх якісних рис управлінської еліти (значна кількість відповідей “важко відповісти”).

Однією з головних причин такого стану речей є, на нашу думку, сучасний феномен “дистанціювання” між владою і народом. При цьому даний стан за своїм соціально-політичним змістом складніший, ніж описаний популярним ствердженням: “Влада відірвалася від народу”. Більш реалістичним є уявлення про створену динамічну рівновагу між лідерськими з боку управлінської еліти та патерналістськими з боку значної частини громадян орієнтаціями в українському суспільстві.

Достатньо поширеною серед людей, таких, що найбільш потерпають від затяжної економічної кризи, є думка про непорушність зараз і надалі стану соціальної нерівності та експлуатації, з чим розумніше змиритися, ніж особисто боротися. Взагалі, емоційне забарвлення суспільних очікувань є радше реалістичним, ніж

оптимістичним; в ньому віддзеркалюється загальний стан соціальної нерівності, слабкої захищеності громадянських прав і свобод, наявність наслідків радянської соціальної та політичної культури. Разом з тим, вдалося виявити певну систему суспільних очікувань, здатних не тільки регулювати політичне, економічне та соціальне життя у суспільстві, але й виступати у функції його консолідації й майбутньому. Інша справа, що суспільне очікування фактичного переходу України до разряду третіх країн світу управлінська еліта повинна розуміти як серйозне соціально-політичне застереження на шляху до відродження потужної цивілізованої держави.

В цілому, суспільні очікування громадян характеризуються мозаїчністю, що відповідає суті самого перехідного періоду. Тому заявлена теза про консолідуючу роль орієнтацій громадян на майбутнє повинна розумітися як певна можливість, що може бути втілена у реальність за умов наявності чітких програм розвитку держави і суспільства, що якраз і є завданням управлінської еліти.

Започаткований у роботі метод прогнозування структури суспільного життя у його найважливіших сферах підтвердив свою корисність як засіб виявлення суспільних очікувань у перехідний період перш за все завдяки спроможності виявляти протиріччєвість масової свідомості у сучасному суспільстві.

Цілком зрозумілою є практична значущість методу прогнозування для визначення та корекції шляхів діяльності діючої управлінської еліти у соціально-економічній та політичній сферах життя регіонів і держави. Основна відмінність прогнозування з боку широких верств населення та з боку управлінської еліти полягає у взаємовідношенні теперішнього і майбутнього: масова свідомість дивиться у майбутнє з точки зору сьогодення, управлінська еліта повинна уміти розглядати сьогодення з позиції майбутнього.

В.В. Москаленко, Харків

ОБРАЗ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Центром уваги даної статті є питання про характер сприйняття політичної еліти масами в умовах пострадянського суспільства. Як правило, загальний стан справ в українській державі визначається науковцями як перехідний, трансформаційний або кризовий період. Насправді, сучасний розвиток подій у суспільстві беззаперечно може бути інтерпретований як саме такий час. І підтвердженням тому можна навести слова відомого вченого Г.Лебона, який майже 100 років тому описував подібну ситуацію: "Сучасна епоха уявляє собою один із таких критичних моментів, коли людська думка готується до зміни. В основі цієї зміни лежать два головних фактори. Перше – це зруйнування релігійних, політичних і соціальних вірувань, які дали початок усім елементам нашої цивілізації; другий – це виникнення нових умов існування і зовсім нових ідей, які стали наслідком сучасних винахідок у сфері наук і промисловості" (2). Слід зазначити, що подібне висловлювання Лебона по суті дуже схоже на концепцію Т.Куна про парадигмальні етапи: згідно якій нова, більш досконала парадигма витісняє вже не відповідаючу вимогам суспільства стару парадигму.

Процеси трансформації відбуваються як на рівні масової свідомості, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця у системі суспільної ієрархії. Зараз іде активне розмивання традиційних груп населення, становлення нових видів міждрупової інтеграції. В зв'язку з цим з'являються різні види соціальної

диференціації, що у результаті означає маргіналізацію основних мас населення, коли утворюються стійкі маргінальні соціальні групи („бічі“, „бомжі“, „біженці“, „безпритульні“, наркомани, кримінальні елементи і т. інш.). Л. Г. Іонін називає таке явище „утратою ідентифікації“, яка виявляється, по-перше, як відсутність спроможності поводити себе таким чином, щоб реакції зовнішнього світу відповідали намірам і очікуванням, і по-друге, як невідповідність поведінки нормативним вимогам соціальної сфери (1). В цілому ж процес соціальної трансформації, безумовно, впливає на рівень сприйняття основними масами населення образу політичної еліти.

В умовах перехідного періоду особливу актуальність набуває звернення до проблеми сприйняття образу політичної еліти в її психологічному аспекті. Проблема ситуація, яка зумовлює необхідність психологічного дослідження цієї тематики полягає у тому, що у сучасному суспільстві взаємовідносини еліти і маси носять резонансний характер на рівні мотиваційно-ціннісних орієнтацій. Звідси можна припустити, що зараз наглядається суттєвий розрив між ціннісними орієнтаціями (а також психологічними якостями) політичної еліти і ціннісними очікуваними представників масової свідомості.

Для того, щоб окреслити психологічні закономірності образу політичної еліти, необхідно висвітлити, по-перше, питання про характерні риси та особливості як представників влади, так і про властивості мас, і по-друге, визначити головні причини та джерела реально існуючого розриву між народом і правлячою верхівкою суспільства. Але спочатку слід визначитися з таким поняттям як „образ“.

Зрозуміло, що феномен образу інтерпретується спеціалістами різних наукових сфер неоднорідно. Так, наприклад, філософи трактують дане поняття як уявний чи речовий конструкт, котрий уявляє собою якийсь об'єкт (6). З точки зору соціології, образ – це цілісне, але неповне уявлення про якийсь об'єкт чи клас об'єктів (6). Психологічне тлумачення цього терміну відрізняється від вищезазначених дефініцій. У психології, образ – ідеальний продукт психічної діяльності, який конкретизує в тій чи іншій формі психічне відбиття (відчування, сприйняття, уявлення) (4). Іншими словами, образ – це суб'єктивна картина світу або його фрагментів, яка базується перш за все на почуттях людини.

У межах психології поняття образу використовується у кількох значеннях. Поряд з поширеним тлумаченням, яке синонімічне поняттям відображення і психіки, існує традиція, за якою феномен „образ“ переважно ідентифікують з перцептивними формами знання. Головним чином, тут іде мова про образ сприйняття, який уявляє собою відбиття в ідеальному плані зовнішнього об'єкта, котрий впливає на органи почуттів. Образ сприйняття завжди направлений певною мотивацією і має афективно-емоційне забарвлення. Однією з найважливіших властивостей образу є його цілісність. Остання уявляє собою деякий ґештальт, тобто здатність потягу частин до утворення сіметричного цілого.

Таким чином, образ політичної еліти складається із людських уявлень, перш за все, сприйняття емоційного типу зовнішніх характеристик політичних діячів (фізичної привабливості, одягу, манери поведінки і т. інш.). Звичайно, когнітивний компонент сприйняття образу влади грає дуже важливу роль в установках народу, але все ж емоційні преференції виявляються домінуючими у масовій свідомості, особливо у період виборчої кампанії.

Оскільки трансформується суспільство, то змінюється і влада, і її характеристики, і нарешті образ політичної еліти у свідомості людей має вельми різноманітний вигляд. У зв'язку з цим перед психологами постає завдання утворювати і пропонувати такий психологічний матеріал, за допомогою якого маси змогли б

виявляти образи еліти перехідного періоду. На наш погляд, сучасна політична еліта володіє, принаймні, такими психологічними характеристиками: транспарентність, розмитість, егоцентричність, нарцисичність.

Транспарентність, тобто закритість, замкнутість є однією з яскравих рис сьогодишньої політичної еліти. Подібна особливість влади виражається в характерній для еліти високій мірі відчуження від народу. До того ж таке протистояння між масами і елітою відбувається нині як відчуження на соціальному, політичному і психологічному рівні. Психологічний розрив проявляється у формі недовіри і розчарування народу в еліті. Ці факти підтверджують результати соціологічного опитування: на запитання "Які групи людей користуються Вашою довірою?" лише 17,6 % відповіли "Президент". Зовсім незначною довірою користуються міністри (2,4%), народні депутати (3,9%), глави обласних адміністрацій (2,7%), керівники партій (1,2%), підприємці (4,4%), керівники банків (3,1%). Тобто політична еліта має вкрай низьку довіру у населення (5).

Наступною психологічною характеристикою влади є її розмитість. Сучасна політична еліта виявляється не просто слабкою і нетвердою, вона ще невизначена, нерішуча і нестійка. Народ у своєму повсякденному житті зовсім не відчуває владних проявів з боку політичних діячів. Слід відзначити, що сам образ еліти має розмитий вигляд, але це вже відноситься до властивостей мас.

Політична еліта, як і будь-яка інша еліта, володіє такими признаками як егоцентричність і нарцисичність. Ці особливості притаманні і еліті перехідного періоду. До того ж сама еліта являється джерелом пропаганди власної елітарності. Признаки самолюбства і самозадоволеності політиків виражаються у відповідях населення: ті, хто отримав владу, перестають піклуватися про людей, дбаючи лише за себе. З цим згодні 68 % опитаних, а 22,5 % умовно погоджуються з таким твердженням. Не згодні лише 3,5 % людей. У цих відповідях простежується низка нереалізованих очікувань народу від владної еліти (5).

Масова свідомість, у свою чергу, володіє наступними характерними особливостями. До головних властивостей маси необхідно віднести, по-перше, мозаїчність поглядів, установок і цінностей, по-друге, подвійне почуття по відношенню до еліти (прийняття або неприйняття останньої), по-третє, байдужість, а скоріш відчуження мас від еліти. Крім того, основна маса електорату поведе себе дуже дивно: чітко розуміє існуючі проблеми у діяльності політичної еліти, сами при цьому виявляються такими же пасивними і недієздатними. Однією з причин такої поведінки є особливості українського менталітету. Ми приведемо тільки основні політико-ментальні риси української народу, які традиційно виділяються дослідниками займаного питання: екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), ескапізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм, кордоцентричність (від латинського cordis — серце), соціальний егалітаризм (прагнення до рівності), громадоцентризм, локальну обмеженість мислення, провінційність, загальну аполітичність, анархійність тощо (3).

Безумовно, не тільки особливості української ментальності впливають на взаємовідносини еліти і маси. Існує низка об'єктивних і суб'єктивних чинників, які виявляються причинами розриву між ціннісними орієнтаціями політичної еліти і ціннісними очікуваннями населення.

До джерел об'єктивного характеру ми відносимо: систему соціальних відносин влади і мас, яка є на сьогоднішній день незавершеною, розмитою, неструктурованою; історичний досвід України; етнічні особливості й специфіку менталітету українського народу.

Джерела суб'єктивного характеру: відсутність соціально-психологічної культури як у представників еліти, так і у мас; індивіди не встигають психологічно адаптуватися до нових умов перехідного періоду; реальне розділення і дистанціювання інтересів еліти і населення; відсутність соціальної активності суспільства у цілому.

Політична еліта функціонує ефективно у тому випадку, якщо народ позитивно сприймає сучасну владу і згодом чинить їй психологічну підтримку, коло ідентифікує себе з цією владою. Психологічна підтримка виражається у певній ступені довіри, симпатії, навіть любові, основних мас населення до політичної еліти. Але зараз, на жаль, народ не вірить у правлячу верхівку суспільства, вважаючи останню слабкою, пасивною, чужою. Звідси зрозумілішим стає емоційний аспект ставлення людей до еліти. На запитання "Що Ви відчуваєте по відношенню до правлячої еліти?" 21% заявив – "образу", 13% – "ворожість". Тобто третина населення на правлячу еліту реагує активно негативно. Але більшість (54%) заявили, що по відношенню до еліти відчувають байдужість. Ці психологічні показники є вкрай несприятливими для зміцнення демократичного ладу суспільства (5).

Таким чином, можна стверджувати, що образ політичної еліти у населення України в сучасних умовах носить переважно негативний характер. Внаслідок чого політична еліта перехідного періоду ще не набула у достатньої мірі ролі референтної групи як для представників мас, так і для самої еліти.

Література:

1. Ионин Л. Г. Идентификация и инсценировка (к теории социокультурных изменений) // Социс. – 1995. - № 4. – с. 3-13.
2. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб. – 1898.
3. Поліщук І. О. Українська ментальність у контексті процесу державотворення: Автореф. дис. канд. політ. наук: - Х., 1998. – 18 с.
4. Словарь практического психолога. / Сост. Головин С. Ю. – М.: Харвест. – 1997. – 800 с.
5. Шульга М. Правляча еліта. Що думають про неї в Україні // Віче. - № 8(65). – 1997. – с. 46-57
6. Энциклопедический социологический словарь // Общ. ред. Осипова Г. В. – ИСПИ РАН. – 1995. – 939 с.

С.И. Назаренко, Харьков

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ОРУДИЕ ПОЛИТИКИ

Важной особенностью всех средств массовой информации (СМИ) является способность прямой связи с общественностью, как бы минуя традиционные институты, такие как семья, школа, общественные движения, политические партии и т.д. Именно эта способность и используется как рекламными агентами крупных коммерческих фирм, пытающихся убедить население купить определенный товар, так и политическими деятелями, политическими партиями для организации массовой поддержки своих реформ и программ.

Сегодня, безусловно, именно телевидение наиболее распространенный и наиболее действенный способ влияния на массы, на социальную и политическую жизнь общества. В анализе этого феномена выделяются два подхода: первый – эмпирический – относительно познавательного влияния телепередач; второй – идеологической направленности. Представитель первого подхода американский политолог Гарольд Ласвел оригинально увековечил этот подход в своей знаменитой анкете: "Кто говорит?"

Что? Кому? По какому каналу? Зачем?". То есть, здесь мы имеем линейную модель (модель "шприца"), согласно которой телевидение представляет информацию в виде последовательных образов, которые осознанно или неосознанно воспринимаются зрителями.

Массовое вторжение масс-медиа вызвала споры идеологического порядка об их соответствии демократической модели общества. Некоторые авторы выдвинули идею о том, что телевидение не является препятствием развития политического плюрализма; в то же время другие увидели здесь возможность "захвата информационного пространства" (Нора, Минк) или говорят о "технотронном обществе" (З. Бжезинский). С другой стороны, представители неомарксизма (Адорно, Хабермас) пессимистически смотрят на вторжение масс-медиа, считая, что они будто бы только то и делают, что поддерживают логику манипулирования. Существуют и другие мнения...

И в этой связи особого внимания заслуживает политическая направленность телевидения и его специфическое влияние на общество. ТУ прежде всего изменяет формы политической деятельности: оно становится "способом", который обязан освоить каждый политик, требует от политика специфических качеств, которые не являются природными и которыми необходимо специально овладеть. Под влиянием ТУ изменяется политическая риторика и многократно возрастает значение имиджа политика.

Мы исходим из того, что имидж (понимаемый как образ политика, который целенаправленно формируется и призван произвести эмоционально-психологическое влияние на определенные лица с целью популяризации, политической рекламы и т.д. — См.: Политологічний енциклопедичний словник. - К., 1997. - С.141) образуется прежде всего двумя компонентами: типом политической роли, которую "играет кандидат" и исполнением ее. Можно с большой достоверностью утверждать, что восприятие имиджа политика зависит во многом от того, насколько он успешно исполняет политическую роль.

Политическая психология понимает роль как набор прав и обязанностей, как статус, как реальные функции, связанные с местом личности в политическом поле. Но эти ролевые функции по-разному видят люди, окружающие политика. Их ожидания, надежды, представления о том, что он должен и чего не должен делать, и составляют важный компонент роли. Можно утверждать, что та сторона роли, которой политик вернут к публике, и является важной частью его имиджа. Этот компонент может не совпадать с реальным содержанием личности политика. Здесь возникает, с одной стороны, возможность манипуляции массовым политическим сознанием, но, с другой стороны, ожидания со стороны как рядовых граждан, так и окружения политического деятеля, оказывают в свою очередь и сдерживающее воздействие на поведение политика, очерчивают для него границы возможного.

Любой здравомыслящий политик понимает, что не может одними и теми же качествами привлекать сразу всех избирателей. Действительно, избиратели — это разные люди с различным уровнем политического сознания и культуры. Одной категории избирателей симпатичен один тип лидера или его определенные качества и черты, а другой — совершенно иной тип. Поэтому в политике, а особенно в ходе предвыборной кампании, лидеру и/или его команде необходимо овладевать новым видом деятельности — "политическим маркетингом". Суть последнего состоит в следующем: каждый претендент на выборный пост занимается исследованием конъюнктуры "рынка", оценивает сложность проблем и соотношение различных интересов и т.п. для определения предвыборной тактики, что и составляет первый этап "политического маркетинга". На втором — происходит выбор стратегии, определение цели для обработки раз-

личных групп избирателей, выбор темы кампании, тактики использования местных и национальных СМИ. Затем наступает этап продвижения кандидатов, или на профессиональном жаргоне, который уже успел утвердиться, "товара". Одно из главных мест здесь занимают именно масс-медиа, тем более что специалисты по коммуникации являются решительными сторонниками применения тактических и технических приемов коммерческой рекламы в политической. Хотя многие все же выбирают кандидатов в президенты осознанно, а не по цвету пиджака, но, как утверждают психологи, элемент внезапности и импульсивности выбора присутствует всегда. И одним из факторов, который влияет на таких избирателей, является интенсивность и эффективность рекламной кампании. Все это свидетельствует об увеличении значимости "символической политики", "политики театра", которые основываются на имиджах политических лидеров, целенаправленно сконструированных под господствующие вкусы.

Для создания и поддержания имиджа политического лидера используются как традиционные группы качеств (биографические факты, семейные ценности, профессиональные способности и т.п.), а также манеры, умение производить впечатление сильного человека, убедительность, так и, как это ни парадоксально, — агрессивность. Сферы проявления агрессивности могут быть как реальными (расстрел Б. Ельциным в октябре 1993 г. "Белого дома" в Москве), так и символическими (В. Жириновский, например, угрожал, что "русский солдат омоет свои сапоги в Индийском океане"). Проявлял агрессивность и Б.Клинтон, который (после известных скандалов) "корректировал имидж" с помощью военных действий США в Ираке и Сомали. Можно с большой долей достоверности утверждать, что и военные действия в Югославии есть явления того же порядка. Спрогнозировать же их итоговое влияние на имидж американского президента сегодня весьма затруднительно.

Общеизвестно, что знания и информация, а также средства их получения и распространения составляют культурно-информационные ресурсы власти. В современном мире, как считает известный американский социолог О. Тоффлер, в постиндустриальных странах "знания, в силу своих преимуществ (бесконечности, общедоступности, демократичности) подчинили силу и богатство и стали определяющими факторами функционирования власти" (Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Своб. мысл. — 1992. — № 2. — С.16). Информационная власть в определенных условиях оказывает доминирующее влияние на общество. Ее монополизация какой-либо группировкой может обеспечить ей победу на выборах и сохранение господства в обществе, даже при неэффективной экономической и социальной политике. Это во многом объясняет пристальное внимание властных структур к масс-медиа.

Углубляется тенденция постепенного перехода СМИ под контроль наиболее влиятельных группировок политической и финансово-промышленной элиты. Побудительный мотив их действий по установлению контроля над ведущими СМИ — взаимосвязь между успехами в предпринимательстве и связями с основными "игроками" на политическом поле как в исполнительной, так и в законодательной власти. При ухудшающемся положении в национальной экономике политическая элита все больше нуждается в публичной поддержке популярных газет и телеканалов. Эффективность альянса исполнительной власти и масс-медиа была наглядно продемонстрирована в ходе проведения последних президентских выборов в России. Так, В. Гусинский на средства возглавлявшегося им "Мост-банка" создал группу "Медиа-мост", в которую вошли телевизионный канал НТВ, ежедневная газета "Сегодня", радиостанция "Эхо Москвы" и т.п., цель которых — создание благоприятного имиджа ключевым фигурам в исполнительной власти и в первую очередь — Президента (сумма на создание и "про-

дядку" іміджа Б. Єльцина в президентській гонці 1996 г. склала більше 30 млн. долл. США).

Необхідно відзначити, що розстановка сил на "інформаційному полі" не має статичного характеру: ідеє постійне перерозподілення сил і засобів, привертання нових союзників, підприємливі спроби обмежити вплив опонентів на визначені засоби масової інформації.

Таким чином, політична еліта, вирішуючи глобальні і сиюминутні політичні завдання, не повинна забувати про об'єднаний характер засобів масової інформації (всіх видів, особливо електронних). Тому що від громадянського і політичного вибору кожного в суспільстві перехідного періоду залежить стабільність і процвітання країни в майбутньому.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997.
2. Почетцов Г. Г. Професія: іміджмейкер. – К: ІМСО МО України, НВФ "Студент". – 1998.
3. Тоффлер О. Проблеми влади на порозі ХХІ століття // Свободна думка. – 1992. – № 2.

А.М. Ніколаєвська, Харків

ВИКОРИСТАННЯ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДИК В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Тестові методики, які широко застосовуються сьогодні в психологічних дослідженнях, як відомо, почали виконувати функцію психодіагностичного засобу ще на початку ХХ століття. Але вже з 20-х років питання про сутність і значення методу тестів стало одним з найбільш дискусійних і складних в психологічній науці. І сучасна психодіагностика стоїть перед необхідністю вирішення великої кількості методологічних і методичних проблем. Це і відсутність задовільного визначення методу тестів і окремих тестових методик, і недосконалість існуючих систем класифікації тестів, і тільки частково вирішена проблема валідності тестів та її різновидів (конструктивної, змістовної та критеріальної), і низькі показники деяких методик, які стали вже класичними, за іншими критеріями діагностичної спроможності тестів (стандартизованість, надійність) і т.ін.

Але незважаючи на це метод тестів залишається одним з основних методів психології, що активно використовується для рішення як діагностико-прогностичних, так і науково-дослідницьких завдань. А з кінця 50-х років до тестових методик почали виявляти інтерес і соціологи. Так, відомі роботи американських соціологів з використанням ігрових методик, тесту незакінчених речень, аперцепційного тесту і деяких інших. Безумовно, далеко не всі відомі психодіагностичні методики можуть бути застосовані в соціологічних дослідженнях. Мова може йти в першу чергу про проєктивні тести, як вже згадані, так і методики, побудовані за принципом тесту Розенцвейгу і деякі інші.

Використовуючи традиційні засоби збору соціологічної інформації, наприклад, анкетне опитування або інтерв'ю, соціологи виходять з того, що всі люди заздалегідь орієнтовані на співробітництво з ними і настроєні давати щирі відповіді абсолютно на всі питання, що ставить дослідник. Але у респондентів може бути багато причин для того, щоб фальсифікувати інформацію, давати значну кількість невизначених відповідей типу «утруднююся відповісти», «важко сказати» і т.ін. Різного роду

побоювання, нерозуміння, бажання презентувати себе в найвигіднішому світлі, соціальні заборони, і нарешті неприємне ставлення до дослідника можуть стати причиною перекручення відповідей і призвести до повної відмови респондента від участі в дослідженні. Для усунення вказаних чинників, що призводять до зниження якості соціологічної інформації, а також в дослідження, що мають за мету глибше вивчення, наприклад, системи мотивації поведінки, механізмів виникнення стереотипів і самооцінок, більшість західних фахівців з методики і техніки соціологічних досліджень радять доповнювати традиційні прийоми збору соціологічної інформації ризикантними проєктивними методами.

Ще один з перших систематизаторів проєктивних методик Л.Франк, як відомо, визначив їх як такі засоби дослідження особистості, в яких людину поміщають в ситуацію, реакція на яку має індивідуальний характер і залежить від значення ситуації для особистості, її думок, почуттів тощо.

Що може дати соціологу використання проєктивних методів? В першу чергу їх застосування дозволяє подолати низку так званих «бар'єрів», що виникають в умовах опитування.

«Бар'єр позасвідомого». Люди часто не усвідомлюють власні мотиви і установки і навіть при всьому бажанні співробітничати з нами не можуть дати вичерпні відповіді на питання щодо мотивів власної поведінки, оскільки найчастіше просто їх не усвідомлюють.

«Бар'єр іраціональності». Сучасне суспільство заохочує раціональну і логічну поведінку своїх членів. Може тому люди постійно намагаються щось раціоналізувати, пояснити логічно, в тому числі і мотиви власної поведінки, хоча ці пояснення можуть бути дуже далекими від дійсних. Як свідчать, наприклад, результати деяких досліджень, автомобілісти, вибираючи нову машину, стверджують, що орієнтуються в першу чергу на такі показники, як «надійність», «безпеку», в той час як «стиль», «зовнішній вигляд» враховують, за їхніми словами, в останню чергу. В той же час, якщо це питання буде поставлене по відношенню до вибору, який зроблять, на їхню думку, друзі і сусіди, то «стиль» підніметься на одне з перших місць в рейтингу мотивів вибору, оскільки практично будь-який потенційний водій не в змозі усвідомити, наскільки в дійсності на нього впливає зовнішній вигляд автомобіля.

«Бар'єр неприйнятності». Його існування пов'язане з тим, що суспільство встановлює велику кількість норм і вимог, які далеко не всім і не завжди вдається прийняти. Тому наша поведінка інколи не відповідає цим стандартам (сплачувати за проїзд, брати участь у виборах тощо). Порушуючи ті чи інші соціальні норми, багато людей не схильні при цьому розповідати дослідникові про свої провини.

«Бар'єр самовизначення». Механізм його виникнення є близьким до попереднього і стосується тих аспектів поведінки, почуттів, які знижують самооцінку респондента. Люди можуть побоюватися виглядати слабкими, дурними, консервативними, неосвіченими тощо. Так, медичні психологи стверджують, що багато пацієнтів бояться операцій і анестезії лише тому, що побоюються під наркозом наговорити «зайвого». І в такому випадку лише за допомогою проєктивної методики можна встановити справжнє положення речей.

«Бар'єр звичливості» виникає тому, що люди часто воліють не висловлювати негативні, неприємні чи критичні зауваження, поки у них не з'являться особливі причини зробити це. Соціолога, що прийшов в дім до респондента, останній може сприймати як гостя, що також буде утримувати від різких зауважень, висловлювання негативних оцінок.

Тому в тих випадках, коли дослідник може припустити, що описані бар'єри будуть неминуче виникати в процесі його роботи, як вважають фахівці, необхідно включати елементи проєктивних методик, наприклад в традиційне опитування, або навіть частково замінювати його.

Як виглядає загальна схема використання проєктивних методик в соціологічному дослідженні? По-перше, можна звертатися до респондента з проханням сказати перше слово (фразу), що виникає в пам'яті у відповідь на те, що сказав дослідник. В цьому випадку ми будемо мати справу з так званою відповіддю за асоціацією.

По-друге, респондента можна поставити в ситуацію, коли від нього вимагається завершити запропоновану фразу, історію чи описати малюнок (фотографію) тощо.

По-третє, можлива інтерпретація відповідей на питання про причини тієї чи іншої поведінки людей, яка не припускає однозначних відповідей. При цьому, як відомо, респонденти, розповідаючи про мотиви інших людей, будуть описувати свої власні, індивідуально структуруючи і інтерпретуючи багатозначні формулювання таких питань.

Також інформація про установки респондентів може бути отримана і в результаті застосування процедури, яку іноді називають «концептуалізацією». В цьому випадку дослідник звертається до респондентів з проханням описати будь-які поняття (явища), упорядкувати чи згрупувати їх. Після виконання завдання треба пояснити, чому саме так воно було виконано.

Всі описані процедури об'єднує, таким чином, можлива багатозначність інтерпретацій, що залежить від індивідуальних установок респондентів, неясність цілей, що не дозволяє учасникам опитування давати ті відповіді, які, на їхню думку, очікують почути дослідники. Фахівці також вважають, що ефективність використання проєктивних методик в соціологічних дослідженнях значно підвищується, якщо і інтерв'юєр, як і респондент, не ознайомлені зі справжнім призначенням окремих питань інструментарія або методики в цілому.

Неможна, звичайно, залишити без уваги і низку проблем, що виникають при використанні проєктивних методів. Це і недостатньо розроблена система кодування відповідей і їхніх підрахунків, нечіткість критеріїв класифікації результатів тестування. Вирішення деяких з цих проблем - справа часу. Інакше виглядає ситуація, пов'язана з інтерпретацією результатів. Подолання суб'єктивності і можливої упередженості дослідника на цьому етапі вже кілька десятиків років гальмується як відсутністю достатнього теоретичного обґрунтування використання проєктивних методів, проблематичною валідністю і надійністю багатьох тестів цього типу, так і установками самих дослідників, їх минулим науковим і життєвим досвідом. Але в поєднанні з іншими, більш формалізованими і директивними методами, проєктивні тести можуть дати цінну і вичерпну інформацію не тільки в психологічному, а й в соціологічному дослідженні.

Л.Н. Овдієнко, Київ

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Незважаючи на значну політизованість населення в Україні, ставлення до політики у нашому суспільстві, особливо серед молоді, переважно негативне.

Всеукраїнське опитування, що проводилося лабораторією психології політичної освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України у грудні 1997 року серед старшокласників (учнів 10-11 класів) та студентів IV-V курсів різних навчальних закладів, на жаль, підтвердило цей висновок. За результатами опитування виявилось, що кількість молоді, залучної до політичних організацій зовсім низька – усього 1-2 відсотки. Якщо і виявляється бажання належати до якоїсь організації взагалі, то найчастіше це або молодіжні наукові або молодіжні творчі чи спортивні угруповання. Політика, політичні організації в уявленні молодих людей постають як не досить привабливі феномени суспільного життя.

Зневіра та розчарування політикою виникають у особистості у зв'язку із значним розходженням бажаної (ідеальної) та реальної картин суспільно-політичної дійсності (як має бути і як є). Фрустрація відбувається звичайно там і тоді, де вже існував певний політико-культурний простір, а там, де зберігається політична інфантильність, де не сформовані автономні політичні переконання, руйнівні процеси відбутися не можуть. Нічого руйнувати. Відсутні і політичні переконання, і політичний досвід і, власне, політична культура, яку досить часто у такому випадку отожденожують з політикою. Але якщо політика (від грецького *politike* – державна діяльність) – сукупність специфічних дій, заходів та інституцій за допомогою яких відбувається управління державою, то політична культура – це історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації та навички, які впливають на політичну поведінку. Звернімося до аналогій. У країнах з високим рівнем демократії, наприклад, в Англії, лише 20% громадян цікавляться політикою, а 8% є індивідуальними членами політичних партій, проте в голосуванні бере участь до 75% виборців. Чи може це бути показником низького рівня політичної культури? Питання риторичне.

У нас ситуація дещо інша. Як показник громадянської активності і схвальне сприйняття демократичних інституцій та бажання інтегруватися у певні політичні структури у згаданому всеукраїнському опитуванні розглядався рівень виборчої активності молодих людей, їх готовність користуватися своїм виборчим правом. Кількість тих, що хочуть користуватися своїм правом на виборах, склала третину від загальної кількості опитаних, більшість ставила свою участь у залежність від обставин. Цікаво, що старшокласників, які взагалі не збираються користуватися своїм виборчим правом 6,6%, а студентів 14,7% (очевидно, така різниця пояснюється певним досвідом участі студентів у виборах і деяким розчаруванням після них, а для старшокласників – це справа майбутнього).

Отже, висновок про те, що формування політичної культури підростаючого покоління є нагальною потребою, виникає закономірно. Але як формувати? На перший погляд видається, що коли будемо пропагувати певні політичні знання (хоч сьогодні це також є актуальним) використовуючи всі можливі засоби - від газет до телебачення та різноманітних політичних шоу, то отримаємо позитивні результати. Але попередній досвід (до прикладу, так звані, політичні інформації у школі) говорить про те, що таке формування, часто відбувається не зі знаком "плюс", а з протилежним. Пересічний викладач у більшості випадків не може рішуче вшунути на хід освітньо-виховного процесу, а наші освітні заклади не спроможні самостійно позбавитись від усталених стереотипів спілкування з аудиторією. На питання: **Звідки Ви в основному отримуєте інформацію про життя країни?** старшокласники і студенти відповіли таким чином:

Джерела інформації	Студенти	Старшокласники
Радіо та ТБ	48,0	47,7
Газети та журнали	22,4	30,7
Розмови з батьками	12,1	8,8
Розмови з друзями	6,2	5,6
Розповіді вчителів (викладачів)	5,9	3,5
Важко сказати	2,7	2,0
Взагалі цим не цікавлюсь	2,7	1,7

Отже, молодь, що навчається активно цікавиться життям своєї країни, але відомості про це більшість з них отримує все-таки через засоби масової інформації, а не з розповідей учителів та викладачів. Зорієнтуватись самостійно у потоці різноманітної інформації досить складно, звідси і той політичний інфантилізм, який у майбутньому віддасть перевагу популізму, авторитаризму і тому подібному, здійснюючи власний вибір.

Для того, щоб накреслити певні тенденції у розвитку політичної культури, необхідні і дослідження реального стану речей і історична реконструкція політичної культури, виходячи з визначення останньої як історичного досвіду у сфері політики. Тут може допомогти лише освіта. Зважаючи на це, можемо припустити, що освіта також потребує переходу в "інакшість", "несхожість", а наші освітні технології вимагають удосконалення. Ніхто не буде заперечувати, що сучасна школа – дочка середньовічного монастиря. Незважаючи на суспільні трансформації вона, залишаючись консервативним елементом культури, зберігає відносну стійкість, утримуючи не тільки кращі, але й гірші риси своїх історичних попередників. Наприклад, у сучасній школі формується уміння вирішувати завдання за шаблоном, виховується несамостійність мислення через механічне заучування правил та прикладів і тому подібне. Наше складне сьогодення вимагає, не чекаючи готових рішень, знаходити їх самостійно і брати на себе відповідальність за їх вирішення. Тому на перший план в освітньому процесі має висуватись не тільки отримання знань, але й необхідність прилучення до творчості, уміння критично мислити, відстоювати своє рішення, враховуючи аргументи опонента. Якщо розглядати освіту як діяльність самотворення людини в культурі, а не як сукупність знань, умінь та навичок, то вона постає як спосіб "олгоднення" культури в людині, або інакше: "Освіта – це не що інше як культура індивіда" (1). Вона не може бути нескінченним поглинанням дедалі нових знань у готовому вигляді, так само, як і втовкненням прописних істин у голови несумлінних учнів. Культура повинна проростати в бутті людини як "его" його внутрішньої свободи, як підґрунтя для утвердження її індивідуальності. "Зростаючи" в культурі, і залишаючись, безперечно, людиною свого соціального часу і простору, вона водночас здобуває спосіб подолання означених меж через освіту.

Реформуючи освіту сьогодні, її в першу чергу пов'язують з ідеєю гуманізації, розглядаючи останню як баланс між полюсами схоластики (від латинського *shola* – школа, навчання) та реаліями життя, актуалізацією особистісного потенціалу, де ідеалом може стати раціонально-критична, динамічна, вільна від авторитарності і нав'язування особистість.

Якщо звернутись за досвідом до західної культурології чи соціальної філософії, то, незважаючи на досить критичне ставлення до теоретичної спадщини М.Вебера, його практичне вирішення проблеми формування політичної культури підрастаючого покоління для нас може виявитись конструктивним. Він вважає, що політиці не місце

в аудиторії і знаходить достатню кількість аргументів на користь такого твердження, але пропонує: "... коли мова йде про демократію, треба представити її різноманітні форми, проаналізувати як вони функціонують, установити, які наслідки для людських життєвих стосунків має та чи та, потім протиставити їм інші, недемократичні форми політичних порядків і по можливості прагнути того, щоб слухач знайшов такий пункт виходячи з якого він міг би зайняти позицію відповідно до своїх ідеалів.(2) Виникає питання, чи може сучасник бути стороннім, незаангажованим глядачем, знаходячись у вирі політичних подій, але у будь-якому випадку кон'юнктура та стихія політичної боротьби не повинні впливати на формування когнітивного рівня політичної культури молодого людини. Толерантність, діалогічність, відмова від імперативності, повага до особистості – принципи, на які варто спиратися викладачеві. Власне, освіта як соціокультурний феномен повинна змінити власну парадигму, замінити систему принципів, ідей, підходів, що дало б змогу сформувати ту суспільно-політичну норму, яка відповідала б вимогам сучасного демократичного суспільства і була спрямована на кращі здобутки цивілізації.

Література:

1. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М.: Школа-Пресс, 1995. – С. 35.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия. / Избр. произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.722-721.

О.В. Петрунко, Київ

ТИПОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЛІДЕРІВ У СВІДОМОСТІ ЕЛЕКТОРАТУ

У масовій політичній свідомості існують певні канони політичного лідера. Уявлення про них репрезентовані в свідомості населення у вигляді різноманітних класифікаційних побудов. Такий спосіб репрезентації пояснюється особливостями сприймання політичних діячів, як "проблемних соціальних об'єктів", яке, як відомо, є сприйманням категоріальним.

Класифікаційні побудови, що існують у свідомості електорату, усвідомлюються ним з різною мірою успішності. Одні з цих класифікацій усвідомлюються досить добре і в разі необхідності можуть без утруднень експлікуватися населенням у вербальних звітах. Наприклад, коли в експериментальних ситуаціях перед респондентами ставиться задача розподілити усіх відомих їм політичних діячів на деяку довільну кількість груп, вони без особливих вагань пропонують власні версії розподілу на підставі власноруч обраних класифікаційних критеріїв. Вони озвучують свої класифікації і називають відповідні типи політиків, що існують в їхній свідомості у межах цих класифікацій. Ми кваліфікуємо такі експліковані громадянами класифікаційні побудови як *експліцитні типології політичних лідерів*.

Інші класифікаційні побудови є глибоко прихованими, неявними і неусвідомленими, однак такими, що значною мірою впливають на остаточні політичні вибори населення. Такі класифікації мають в основі неявні (імпліцитні) класифікаційні критерії, які реально діють під час сприймання політиків та їх розподілу на групи, однак не називаються явно. Ці типології репрезентовані в буденній свідомості у вигляді організованої системи еталонних типів політиків. Ми кваліфікуємо такі глибинні класифікаційні побудови як *імпліцитні типології політичних лідерів*.

Експліцитні типології політичних лідерів, що існують у колективній політичній свідомості українського населення, умовно розподіляються нами на три групи:

1. Двополюсні типологічні побудови, що мають у своїй основі в якості класифікаційного критерію генералізоване, недиференційоване і не обґрунтоване належним чином емоційно-оцінне ставлення до об'єктів розподілу (політичних діячів).

Типології, що презентують дану класифікаційну групу, побудовані за принципом "подобається - не подобається" (Такі, що викликають симпатію - Такі, що викликають антипатію; Ті, що користуються довірою - Ті, що втратили довіру, Подобаються - Терпіти не можу тощо). За такого розподілу обидва полюси використаного в якості класифікаційного критерію конструкта усвідомлюються виключно на рівні емоційного прийняття - неприйняття, без будь-якої більш глибокої диференціації. На рівні емоційного прийняття - неприйняття представники електорату практично завжди здатні оцінити будь-якого політичного діяча, навіть якщо бачать його уперше або уперше чують його прізвище. Однак вони, як правило, не здатні обґрунтувати свої симпатії чи антипатії.

2. Двополюсні типологічні побудови, що мають у своїй основі досить диференційовані і відносно добре усвідомлені респондентами класифікаційні критерії.

Такі типології репрезентовані в свідомості населення у вигляді множин певних соціальних і політичних ролей та ампуа, які, на думку населення, можуть грати політики на політичній арені. Перший полюс цих типологій представлений певним позитивним типажом політика. Другий полюс представлений відповідним негативним типажом протилежного характеру: Професіонал - Дилетант; Патріот - Зрадник; Людина слова - Базікало; Народний політик (що дбає про інтереси держави й народу) - Кар'єрист (що переслідує особисті інтереси); Маніпулятор - Маріонетка; Комуніст - Націоналіст; Лівий - Правий тощо. За такого розподілу населенням відносно добре усвідомлюються і диференціюються обидва полюси використаного в якості класифікаційного критерію конструкта.

3. Однополюсні типології буденної свідомості, що побудовані за принципом "погане - ще гірше" (або "всі однаково погані") і мають у своїй основі різномірні та різноякісні класифікаційні критерії, які дозволяють експлікувати низку відверто негативних політичних типажів.

Класифікаційні критерії, що лежать в основі експліцитних типологій даної групи, можуть бути як відносно добре диференційованими і чітко означеними за допомогою мови, так і недиференційованими, нечітко означеними, "розмитими", однак усі вони мають виражене негативне забарвлення. Такі типології виключають існування можливих позитивних політичних типажів. В результаті здійсненого розподілу експлікуються наступні негативні типи політиків: Жуліки, Шахраї та Злодії; Пристосуванці та Зрадники; Ті, що гарно балакають, й Ті, що дорвалися до влади; Посередні й Бездарні; Бюрократи і Кар'єристи; Зрадники й Дворушники; Комуністи й Фашисти тощо. За такого розподілу з різною мірою успішності усвідомлюється та диференціюється лише один, причому негативний, полюс використаного в якості класифікаційного критерію конструкта.

Класифікаційні побудови даної групи є найбільш вживаними і домінуючими у мовній продукції населення і в масовій політичній свідомості загалом. Вони мають навколо себе деяку негативну ауру (негативне емоційне поле), і це створює відповідну негативну установку на сприймання політичних діячів. Негативні політичні типи,

що існують у межах цих типологій, значно краще диференціюються і "розпізнаються" більшістю виборців, ніж позитивні. Очевидно, саме цим пояснюється та обставина, що доволі часто політичний вибір здійснюється не через вибір кращого з кандидатів шляхом свідомого і несвідомого зіставлення їх з позитивними еталонами, а, навпаки, за принципом "вибору меншого лиха з декількох можливих" шляхом зіставлення претендентів з негативними еталонами і поступового виключення найгірших з них.

Яскравою особливістю всіх експлікованих громадянами класифікаційних побудов є те, що, крім певного інформаційного, змістового навантаження, вони в першу чергу несуть *обов'язкове емоційно-оцінне ставлення до політиків*. Практично всі експліцитні типології політичних лідерів майже обов'язково мають певне емоційно-оцінне поле (позитивне або негативне), яке й визначає оцінки і, зрештою, прийняття чи неприйняття політиків, як таких, що презентують той чи інший типаж. Наявність цього емоційного поля характеризує навіть ті типології, що вербалізовані за допомогою відповідної наукової термінології і тому виглядають достатньо наукоподібними (наприклад, коли громадяни, наслідуючи фахівців, розподіляють політичних діячів на демократів, комуністів та націоналістів). В дійсності за зовні раціональними визначеннями політико-ідеологічного характеру найчастіше приховується закамфльоване емоційно-оцінне ставлення до тих і інших. Комуніст, в уявленнях більшості громадян, є не лише виразником комуністичної ідеології. В одних респондентів він викликає ще й ностальгічні асоціації з "соціалістичним минулим". Другі сприймають комуніста як "комуняку", "замаскованого" і "хитрого", який "перекрашувався" і "очікує на повернення старих часів". В уявленнях третіх він "символізує собою страшне тоталітарне минуле" тощо. Тобто в різних випадках даний типаж здатний актуалізувати і "розгорнути" різні області універсального семантичного простору, за допомогою якого він може бути описаний в усіх своїх можливих проявах. За даними психосемантичних досліджень масової свідомості, для пересічного українського виборця імідж "комуніста" асоціюється з такими особистісними якостями, як "розумний", "авторитарний", "хитрий", "злий", "впевнений", "обережний". Семантичний простір опису масовою свідомістю іншого політичного типажа - Демократа, також є відмінним від того, як його описують фахівці-політологи. Для одних респондентів Демократ, окрім демократичної орієнтації, це ще й "демагог" і "популіст", який "може й розумний, але використовує неправильні методи", а для інших прогресивний символ "нових часів" і "нових порядків". Пересічний український виборець майже обов'язково приписує демократові такі риси, як "доброта", "відкритість", "оптимістичність" (щоправда на шкоду "розуму" і "настійливості"). Аналогічні приклади можна навести і з приводу інших політичних типажів. Навіть якщо громадяни, уникаючи емоційно забарвленої лексики, використовують під час опису політиків політологічну термінологію і висловлюються: "Ці політики - реформатори (тому що вони за реформи в Україні), а ці - консерватори, ретрогради (тому що вони проти реформ)", або розподіляють політичних діячів на "професіоналів, які мають хорошу програму", і "дилетантів, які не мають чіткої програми діяльності", то, як правило, і такий розподіл не позбавлений емоційно-оцінного ставлення до тих і інших. Як відомо, в дійсності переважна більшість громадян не читає політичних програм і має досить туманні уявлення про сутність економічних реформ, а за презентованими ними визначеннями приховуються прості відповіді на ті запитання, які в першу чергу вирішує виборець, коли оцінює політиків: наскільки вони викликають його довіру, наскільки подобаються чи не подобаються йому, наскільки вони здатні чи не здатні опікуватися його проблемами.

Крім сказаного вище, залишається відкритим питання про співвідношення понятійного ядра та ознакового шару, що його оточує. Масова політична свідомість запозичує від ЗМІ та через інші канали формальної і неформальної комунікації наукові терміни та політологічні поняття і трансформує їх на власний розсуд. Найчастіше кінцевим результатом цієї трансформації виявляється виникнення під оболонкою традиційних назв інших смислів, відмінних від тих, що з самого початку вкладалися у дані поняття науковцями. Запозичені і трансформовані "здоровим глуздом" поняття укорінюються в буденній свідомості під старими вербальними оболонками і, власне, перетворюються з наукових понять на "поняття побутові, житейські", тобто на звичайні вербальні ярлики. Деякі з цих «житейських понять» краще зберігають своє справжнє понятійне ядро і мають відносно невелику емоційну ауру. Такі поняття у першу чергу несуть певне смислове навантаження, а в другу - навантаження емоційне. Інші поняття (і таких є переважна більшість) значно більше втрачають свій первинний зміст і мають "розмите", недиференційоване понятійне ядро та потужну (позитивну або негативну) емоційну ауру. Вони являють собою скоріше слова-символи, які не несуть істотного смислового навантаження і перш за все є носіями емоційно-оцінного ставлення до політиків. Ігнорування цих, "порожніх" з точки зору модальної логіки, символів означало б ігнорування давно відомої істини, що виборець здійснює свій політичний вибір значно більш почуттями, аніж шляхом аналітичних роздумів.

Найчастіше (у 70% випадків) в якості класифікаційних критеріїв під час свідомого розподілу політичних діячів на групи громадяни використовують найрізноманітніші *ділові та особистісні характеристики політиків*. Найбільш вживаними серед цих характеристик є морально-етичні якості політиків (32,7%). Друге місце посідають якості "сильної, вольової особистості" (28,9%). Третє місце належить інтелектуальним характеристикам (13,5%). На четвертому місці знаходяться ділові та професійні характеристики (11,5%). П'яте місце посідають патріотичні якості політиків (9,6%). Решта особистісних якостей (що стосуються зовнішнього вигляду політика, його "харизматичності" та деякі інші) становлять 3,8%. Отже, суто "функціональні" якості політиків, що безпосередньо характеризують їх професійну діяльність (ділові, професійні та інтелектуальні якості), в загальному семантичному просторі опису політичних персонажів мають відносно невелику питому вагу (25%). Втричі більшою є питома вага тих особистісних якостей, що характеризують політиків в першу чергу як "звичайних людей".

Коли в якості класифікаційного критерію респонденти використовують морально-етичні якості, політичні діячі найчастіше розподіляються ними на "чесних і нечесних", "справедливих і несправедливих", "таких, що за народ і таких, що переслідують особисті інтереси" "принципових та безпринципних" тощо. За вольовими якостями політиків розподіляють переважно на "сильних, вольових і слабких, не здатних відстоювати власну позицію". За інтелектуальними якостями їх найчастіше розподіляють на "розумних, далекоглядних" і "дурних, недалеких". За професійними якостями політичні діячі розподіляються на "професіоналів, гарних фахівців і некомпетентних дилетантів, доморощених напівпрофесіоналів". За діловими та організаційними якостями політики розподіляються на "ідеалістів, теоретиків, таких, що не здатні вирішувати нагальні проблеми, і ділових людей, практиків, таких, що здатні до реальних та конструктивних дій". За патріотичними характеристиками політики традиційно розподіляються на "патріотів та кар'єристів", "комуняк та рухівців" тощо.

Значно рідше у порівнянні з діловими та особистісними характеристиками (лише у 30% випадків) під час розподілу політиків на групи громадяни користуються

іншими класифікаційними критеріями (кратичними, соціально-демографічними, біографічними). Зокрема, такими критеріями є:

1) *партійно-ідеологічна орієнтація політичного лідера* (використання класифікаційний критерій дозволяє респондентам експлікувати відповідні типи політиків: Демократ, Комуніст, Республіканець, Націоналіст, Консерватор, Соціаліст, Ліберал, Правий, Лівий, Центрист, Федераліст, Конфедераліст, Самостійник, Сепаратист і т. д.);

2) *ставлення до реформ в Україні* (на підставі даного критерію респондентами експлікуються наступні типи: Економіст, Реформатор, Радикал, Консерватор, Бюрократ, Керівник старої гвардії, Ретроград і т. д.);

3) *"походження" політиків* (за цим критерієм політичні діячі розподіляються на Панів, Білих людей, Аристократів, Колгоспників, Представників керівної еліти, Інтелігентів, Представників партноменклатури, Комсомольських працівників тощо);

4) *засоби, за допомогою яких політичний діяч опинився в політиці* (відповідними типами виявляються наступні: Народний обранець, Висуванець, Президента, Самозванець, Випадковий у політиці тип та ін).

Той факт, що такі "політологічні" класифікаційні критерії становлять лише третину від усього спільного семантичного простору опису політичних діячів, а лівова пайка належить особистісним якостям політиків, свідчить про те, що пересічний виборець найчастіше намагається типологізувати тих політиків, що потрапляють в поле його зору, в рамках найбільш характерних для нього і найбільш зрозумілих та близьких йому (а тому й найбільш вживаних ним) "особистісних типологій". Переважна більшість уявлень населення про політичних лідерів трансформується (перекодується) у масовій політичній свідомості на особистісні якості політиків і зберігається там саме в такому вигляді. Репрезентація уявлень про політичних діячів переважно у вигляді їх особистісних якостей є однією з універсальних особливостей сприймання політиків українським населенням. Підвищена "чутливість" громадян до особистісних характеристик політиків підтверджує відому тезу, що український електорат орієнтований переважно на східний тип політичної культури і що пріоритетне значення для українського виборця мають особистості політиків, а не їх політичні програми чи партійно-ідеологічна приналежність.

Експліковані населенням типології політичних лідерів самі по собі мають невисоку вжиткову цінність. Справжня їх цінність полягає в тому, що вони *являють собою зовнішні презентації деяких імпліцитних смислів (що не підлягають безпосередньому спостереженню та вербалізації) і можуть бути використані в якості вихідної мови опису семантичних просторів, які задаються глибинними імпліцитними смислами і здатні їх репрезентувати.*

Окремі експліковані громадянами характеристики політичних діячів дозволяють "потягнути" за собою деякі інші, "зкесні" з даними, імпліцитні характеристики, - і це дозволяє зрештою відтворювати на підставі вербалізованих громадянами експліцитних змістів глибинних імпліцитних конструктів свідомості (імпліцитних типологій). Імпліцитні типології політичних лідерів репрезентують уявлення електорату про політиків і, отже, містять значний прогностичний потенціал: вони дають можливість передбачати результати сприймання політиків електоратом і прогнозувати можливі результати політичного вибору населення.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ І НЕНАСИЛЬСТВО — ВЕКТОРИ НОРМАЛЬНОГО ОСОБИСТІСНОГО І СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Прогресивне розуміння толерантності є наслідком сповнених внутрішнього драматизму напружених пошуків прийнятної для всіх основи, яка б уможливила нормалізацію міжособистісних та макросоціальних стосунків, чий конфліктний характер обумовлюється зіткненням різнорідних інтересів, установок, переконань, світоглядно-практичних позицій. Поза всяким сумнівом такою єдиною основою за умови соціокультурного плюралізму повинен стати гуманізм, який визнає безумовну цінність людської особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і самореалізацію, вважає благо людини найвищим критерієм оцінки соціальних інститутів і разом з традиційними принципами рівності, справедливості, людяності проголошує толерантність і ненасильство імперативами нашого часу.

Підвищена практична значимість, цінність і роль толерантності в сучасних умовах, коли мова йде про виживання людини як виду, залежать від реалізації її принципових положень конкретними особами, малими і великими соціальними групами, державами. У свою чергу ці зусилля позитивно позначаються на соціальних і моральних нормах людського співжиття. Наприклад про це свідчить відміна смертної кари у цивілізованих країнах Європи, що є визнанням безумовної цінності життя людини. Дедалі більше людей розуміє, що складний комплекс історичних, економічних, соціально-політичних, національних, релігійних, екологічних і психологічних проблем безперспективно розв'язувати з позицій зверхності і сили. Тому досить впливовою і стійкою є позиція прихильників ліберальної толерантності і плюралізму (К.Поппер, Д.Роулс, О.Хьюффе та ін.), які пропонують шлях взаємних поступок і консенсусу з метою уникнути безперспективних суперечок навколо питань, що не можуть бути вирішені на основі раціональності, і сконцентрувати зусилля сторін навколо проблем, які безпосередньо стосуються всіх: збереження миру, екології, дотримання прав людини тощо. Ця модель толерантності лежить і в основі міжнародного права.

Толерантність — це новий, більш зрілий, але ще доволі нестійкий стан суспільної свідомості, і тому штучний крен в якийсь один бік може надовго загальмувати прогресивні процеси. Зокрема це стосується і болісної проблеми обмеження толерантності.

Оскільки головна умова толерантності — повага до людської гідності й особистої свободи, для її забезпечення в разі потреби допустиме, а інколи й необхідне, застосування примусових заходів впливу на свідомість і поведінку порушників толерантності. Морально-психологічний і навіть фізичний тиск у даному разі повинен розцінюватись як вимушене зло і застосовуватись лише у крайніх випадках, коли інші шляхи виявилися безрезультатними. Варто зауважити, що надмірна терпимість до окремих осіб, напрямків і систем, які проповідують насильство у теорії і на практиці, ризикне перетворитись в аксіологічний релятивізм, правовий нігілізм, індиферентизм і квієтизм. Саме тому вона не може бути безмежною.

Усе більше знаходить своє відображення в суспільній свідомості модель толерантності як розширення власного досвіду і критичного діалогу, про що свідчить популярність і практична дієвість таких рухів, як ненасильство, неприєднання тощо. Етика ненасильства, етика співробітництва, гуманістична етика обов'язково включають у себе такі принципи толерантності як повага до іншої позиції на основі

визнання рівнозначної цінності суб'єктів комунікації; внутрішнє подолання ворожості на рівні власної совісті і установка на взаємну зміну позиції у результаті критичного діалогу.

У наш час ідеї толерантності й ненасильства на повний голос заявляють про себе як про універсальні і безальтернативні шляхи подальшого цивілізаційного поступу людства. Саме в XX столітті ненасильство і толерантність перейшли зі сфери абстрактного гуманістичного ідеалу у сферу реального гуманізму, перетворюючої практики, політичного діяння, ставши прогресивною формою боротьби за рівність і соціальну справедливість, основою і засобом конструктивних суспільних змін. Успішність цієї боротьби залежить не тільки від граничної концентрації внутрішніх індивідуальних зусиль, смислової цілісності й активної ролі окремої особистості, її здатності реально вплинути на хід суспільних процесів, але й від наполегливої, тяжкої колективної праці з подолання руйнівних імпульсів агресивності і ненависті, схильності до насильства у самого себе й оточуючих, перетворення існуючих несправедливих відносин у справедливі. Демократизм, який захищають толерантність і ненасильство, найповніше реалізується тоді, коли, за словами Дж. Шарпа, "люди стануть частіше спиратись на свої власні сили при здійсненні суспільних змін, для досягнення більшої свободи і справедливості, незалежно від якоїсь виняткової соціальної групи і без використання державної влади... Наявність влади у мас, у так званих "простих людей" могла б суттєво сприяти наближенню до більш високого рівня суспільного розвитку, досягнення особистих і політичних свобод, суспільного контролю, соціальної і економічної справедливості" [1]. Ці слова повною мірою стосуються також і українських громадян, яким слід активніше вивчати цей безцінний досвід і творчо застосовувати його на практиці.

Таким чином, толерантність і ненасильство – це надійний компас у розв'язанні будь-яких конфліктів, на якому б ґрунті (релігійному, етнічному, політичному) вони б не виникали. Завдяки цьому зростає практична цінність толерантності, покращується її інструментальне оснащення, вдосконалюється стратегія й тактика толерантного впливу на оточення та соціальні (урядові) структури. Проте сама собою толерантність не в змозі розв'язати усі проблеми сучасної людини. Лише інтегруючись у систему духовного та інтелектуального виховання, вона повною мірою зможе відігравати свою конструктивну, консолідуючу роль у суспільстві, державі, церкві.

Ставлячи питання про виховання толерантності в сучасних умовах, треба мати на увазі формування у громадян стійких переконань у її значимості і дієвості в усіх сферах людського спілкування. Сплав норми і переконання в моральну якість толерантності відбувається лише за умови високої самосвідомості: усвідомлення на індивідуально-суб'єктивному рівні справедливості її обов'язкових для всіх правил співіснування. На цьому наголошує німецький вчений О.Хюффе: "Щоб гарантувати сильну форму толерантності в якості принципу спільного життя і добровільної взаємоповаги, необхідно визнати її як правовий обов'язок і як власну потребу, шляхом тривалої вправи зробити її складовою частиною особистості, а саме — позицією" [2].

Проте існує також інша думка, яка свідомо знецінює і проголошує релятивістською правову толерантність, вважаючи її лише сурогатом істинної релігійної терпимості.

На противагу секуляризованому баченню перспектив виховання особистісної якості толерантності, християнська етика насамперед концентрує увагу на персональній відповідальності людини перед Богом і на досягненні єдності з ним, що вважається запорокую єдності між людьми. Тому виховання християнської терпимості як добродієвості неможливе без ідей трансцендентності, самопожертви, прощення,

відмови від морального суду, милосердя, любові. Без них воно просто втрачає сенс. Сутність християнської терпимості в умовах гетерогенності християнства із огляду на ситуацію людини в ньому має внутрішню суб'єктивне розмежування, суперечливий характер, що зумовлює протилежні етичні оцінки та інтерпретації її принципових положень. З одного боку — це пасивна терпимість — покірливе прийняття неминучості страждання від інакшості інших як факту зіпсованості світу і людської природи, з іншого боку — це апологія любові, ненасильства (активна принципова терпимість). Тож безпосередньо покладатись у справі виховання толерантності на церковні інституції і духовенство було б необачно. Потрібно чітко усвідомлювати те, який зміст вкладається у виховання цієї риси і як це позначиться на характері людини, її стосунках з ближніми. Це залежить від обраних пріоритетів. Що культивувати: принципову чи обмежену толерантність? Авторитарний і конформний типи характеру, у яких риса терпимості виявляється у крайньому разі як поблажливості до слабкості інших, а то навіть як зверхності і презирство до "чужих" — це крайні і, на жаль, типові результати догматичної церковної системи виховання. Гетеродоксія (різномудство), як відомо, призводить до небезпеки індиферентизму і квієтизму. Абсолютизація принципових положень євангельської терпимості веде до пасивного непротивлення злу. На відміну від них творчий, активний, соціально орієнтований характер плекає власне гуманістична традиція виховання толерантності, яка заснована на принципах довіри, поваги, гідності особи. Ідея гуманістичної толерантності, яка органічно увібрала в себе загальнолюдський потенціал євангельської терпимості, але виїшла за межі власне релігійної проблематики, повинна стати домінуючою у виховній системі нашого суспільства. Для цього потрібно щиро поважати самоцінність кожної людини, сприяти розвитку критичності і діалогічності мислення, максимальному самовияву і конструктивній співпраці різних поколінь. У цьому разі толерантна позиція буде визначати вектор нормального психічного розвитку особистості, свідчитиме про її зрілість.

У моральному вихованні особливої ваги набуває внутрішній, морально-психологічний фактор толерантності, який пов'язаний з добровільним самообмеженням, співчуттям, самопожертвою. Це обмеження не йде із зовні, воно виступає як внутрішня інтенція свідомості, що здійснюється нею на основі екзистенціального досвіду переживання власних страждань і співстраждання іншому, або на основі особистих переконань, які стають імперативами терпимості, милосердної поведінки. Внутрішня толерантність, що стала якістю особистості, свідчить про таку морально-психологічну ідентифікацію з іншою людиною, яка робить можливим екзистенціальний діалог "Я" і "Ти", створює передумови для розвитку моральності, духовної культури особистості.

Значний внесок у розробку морально-психологічної проблематики терпимості внесли представники гуманістичної психології: В.Франкл [3], Е.Фромм [4], А.Маслоу [5], К.Роджерс [6], які досліджують феномен толерантного спілкування з людиною як із значущим іншим. Ці вчені наголошують на конструктивних началах у природі людини, її унікальності та ідентичності, культивують свободу і відповідальність, відкритість у взаєминах, надають особливого значення створенню смислової толерантності. Так, наприклад, В.Франкл бачить розв'язання проблеми релігійної толерантності не в універсальній релігії, а в глибоко особистісній персоналізованій релігійності, підкреслює важливість совісті як здатності людини знаходити ті унікальні смисли, які не уражені розкладом універсальних цінностей (життя, любов, тривога, доля, провина, смерть, відповідальність).

Еволюція розуміння терпимості (любові) від індивідуального рівня до соціального показана в роботах Е.Фромма. Толерантність пов'язується ним з особистісним розвитком, самореалізацією, продуктивним задоволенням базисних екзистенціальних потреб у прихильності (зріла любов - це турбота, повага, знання і відповідальність), у трансценденції, в самовизначенні, в орієнтації.

Як свідчать спостереження А.Маслоу, найрельєфніше якість терпимості виявляється в пікових переживаннях - досвіді особливого роду, який можна уподібнити стану святості - вселенськи терпимого, буттєво обумовленого відношення до світу - це ідеал, який будується на цінностях буття. Поняття екзистенційної толерантності значною мірою інтегрує ці цінності.

К.Роджерс у своїй практиці спирався на концепцію почуттєвої толерантності, підтвердивши гіпотезу про те, що умова позитивних особистісних змін - це особливі стосунки між людьми, які повинні виявляти глибоку взаємну повагу, віру в правомірність та здібності інших за допомогою емпатії, співчутливого прийняття і сприяння розкриттю особистісного потенціалу, довіри, щирості, самості, яка включає в себе цілісність організмичного та духовного досвіду індивіда. Толерантні й високогуманні ідеї та практичні розробки К.Роджерса знайшли розуміння і в християнськи орієнтованій психотерапії, де вони використовуються для психологічної допомоги віруючим.

Толерантність як важлива виховна ідея, що протистоїть індивідуальному та груповому егоцентризму, здатна позитивно вплинути на зменшення рівня релігійного екстремізму і політичного тероризму, які є крайньою формою прояву фанатизму - соціального, національного і релігійного.

Незважаючи на всі застереження і розуміння амбівалентності цього феномену в сучасному динамічному і плюралістичному світі, гуманістична толерантність стає загальнолюдським дороговказом, піднімаючись над груповими, сектантськими, класовими, національними, а іноді й державними інтересами, — бо вона — умова виживання людського роду.

Література:

1. Дж.Шарп. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этнических конфликтов? // Филос.науки. — 1990. — № 11. — С.82.
2. О.Хеффе. Плюрализм и толерантность: к легитимизации проблемы в современном мире // Филос.науки. — 1991. — № 2. — С.27.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М. — 1990. — С.309-337.
4. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики. — Минск. — 1992. — С.116-234.
5. Маслоу А. Психология бытия. — М. — 1997. — С.101-171.
6. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М. — 1994. — С.211-247.

А.Н. Площ, Киев

КОЛЛЕКТИВНЫЕ СУБЪЕКТЫ ВОСПРИЯТИЯ: МИФ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ

В работе будем рассматривать восприятие как процесс передачи, усвоения и конструирования смыслов, что содержатся в исходной информации. Данное понимание предполагает активность респондента. Восприятие смыслов, во многом зависит от способности субъекта этого взаимодействия усвоить сообщение, то есть увидеть не

только форму, образ, содержание, но и глубинную сущность. Что включает в себя умение представлять логические связи между отдельными элементами, умение прогнозировать развитие событий, их последствия, т.е. отражать те связи, которые прямо не воспринимаются, а требуют сформированного мышления. Понятно, что качество процесса восприятия будет зависеть и от сложности структуры воспринимающего субъекта.

В социальной науке принято считать, что типы организационных сообществ находятся в зависимости от эволюционного характера общественного развития. И каждому типу организации соответствует свой набор социально-психологических особенностей. На каждом этапе становления общественных (и государственных) форм управления и организации проявляются определенные типы стратов, групп электората и др., характеризующие систему принятых норм, ценностей, форм поведения и, в конечном счете, властные отношения и способы взаимодействия.

Трансформация современного общества характеризуется возникновением новой социальной дифференциации. Это комплексный процесс, включающий как собственно социальные, так и экономические, политические и культурные компоненты. Он служит одним из проявлений глобальной тенденции, заключающейся в нарастании активного взаимодействия субъектов в различных пространствах, включая и семантические. Это ведет к усложнению социального организма, появлению частей со специализированными функциями, взаимосвязью, интеграцией между частями.

Дальнейшая дифференциация общества приводит к выделению большего количества социальных параметров. Размываются критерии выделения различных социальных групп. Обычно стратификация основывается на внешних характеристиках, в основном, социально-демографических (которые не отражают в полной мере сложность структуры). Любая из них может быть взята за основание при типологии. Особую сложность в сегодняшних условиях составляет углубление социальных различий по территориям. Различие территорий по природным условиям, материальным и финансовым ресурсам, положению на рынке труда, образу жизни, информационному пространству, социокультурным и языковым различиям решающим образом влияет на осуществление ими возможности достижения жизненных целей, выражаемых в определенных политических пристрастиях.

Новые формы собственности, разный уровень доходов, характер занятости, семейное положение — все эти социальные признаки позволяют различать определенные группы, отличающиеся образом и стилем жизни, духовными потребностями, ценностными ориентациями. Социальная дифференциация проявляется как возникновение и развитие множества социокультурных ячеек гражданского общества, в которых фокусируются деятельностные аспекты социальных субъектов (1, 4). Их появление в нашей стране сопряжено с радикальными изменениями отношений собственности, власти, идеологии.

Большая часть населения пока слабо консолидирована по основаниям собственности, политическая элита не имеет своей качественной структуры, а все это не может не отражаться на коллективном сознании в виде групповых интересов (как социокультурном единстве, системе взглядов). Они остаются неустойчивыми, неразвитыми, не способствующими интеграции в определенные общности.

Дифференцирующие факторы проявляются более зримо, чем интегрирующие. Поскольку последние определяются, в основном, процессами самоотражения и, поэтому, идут вслед за процессами формообразования, которые более наглядны. Необходимо время, чтобы отразить новые условия, и себя в них, и сравнить с предполагаемым, в явной или неявной форме, будущим.

Концепция постиндустриального общества является парадигмой определяющей новые направления организации и стратификации развитых обществ. Самоопределение личности в современных условиях становится столь же важным условием развития, как и технико-экономические изменения. Это тезис широко распространен в современной западной социологии (2). Роль самосознания и самоопределения возрастает в связи с тем, что именно они становятся источником, из которого люди воспринимают понимание значимости собственной деятельности. Поэтому развивающееся самосознание становится сегодня тем центром устойчивости в постоянно меняющемся мире, которым ранее выступали различные социальные институты (и через которых определяли человека).

Исследования социальной стратификации, в последнее время, выделяют социальные группы не по социально-профессиональным признакам, а по свойственному им психическому типу. Выделяют группу (с паттерналистско-авторитарным сознанием) ориентированную в большей степени на ценности выживания, а не достижения, на гарантированный минимум, нежели на свободу экономической деятельности. Эти люди не в состоянии успешно адаптироваться к жесткой экономической ситуации, испытывают серьезные материальные и психологические затруднения, с трудом интегрируются в свободную экономику, скептически и пессимистично относятся к реформам. В случае нерешенности социально-экономических проблем эта группа имеет перспективу образовывать широкий социальный слой, вытесненный на периферию и порождающий основу для социальной напряженности и конфликтов.

С точки зрения системного подхода социум рассматривается как совокупность социальных систем, определенных образом упорядоченных. То есть можно говорить о существовании различных видов общественных организаций, разной степени сложности их структур.

Структура виртуальна и представляет собой предназначенность социальной системы к определенным действиям. И поэтому, когда мы употребляем термин "коллективный субъект восприятия", мы тем самым ограничиваем круг рассматриваемых коалиций, поскольку понятие "коллектив", подразумевает высокую стадию развития группы, то есть ее обусловленную структурированность и наличие определенных видов деятельности. Для того, чтобы более полно описать социальное устройство, необходимо расширить область изучаемых объединений граждан.

Не все социальные группы обладают качеством субъектности, точнее это качество выражено в различной степени, в зависимости от уровня развития системы. Только на определенном уровне развития системы, ее внутренние интенции становятся определяющим фактором развития. Их влияние зависит от особенностей сформированной структуры доминантного уровня. Можно выделить следующие типы социальных систем, которые соответствуют стадиям формирования их структуры:

- системокомплексы;
- системы взаимодействия;
- системы организации;
- социетальные системы.

Можно выделить несколько этапов формирования социальных систем. На первом из них группа представлена общностью семантического пространства субъектов, функционирующего на почве их общих интересов. Оно выступает как общие устремления индивидов (поле социокультурных взаимодействий, т.е. смыслов, значений), отражающие их жизненные планы, увеличивающие возможности ресурсов и обеспечивающие возможность выхода за пределы нынешних статусов, соответствующих старой общественной структуре. Любая группа имеет некоторые общие интересы, а

також цінності і інші характеристики, але цього ще недостатньо, щоб стати групою інтересів. На наступному етапі – це така соціальна община, яка формулює свої інтереси в суспільній середі і прагне їх інституціоналізувати. Такою вона стає лише в тому випадку, якщо її інтерес представлений в суспільній середі (зокрема соціальної, економічної, культурної, політичної) і об'єктивується в структурних елементах громадянського суспільства (3). В політичній житті відображенням цього є існування певних суспільних організацій, рухів, партій, політичних сил.

Політичний мов, система поглядів, прийоми аргументації і способи доказів різні у різних групах інтересів. Всприйняття дійсності і вираження своїх мислей людиною здійснюється через призму категоричних структур свідомості. Оскільки в сучасних реаліях говорити про колективних суб'єктах сприйняття проблематично, внаслідок розбитості суспільства, то може представляти увагу стратифікація груп інтересів. При цьому значимими є характеристики групи, що представляють домінуючі рівні психологічної структури. Таким чином, актуальним представляється вивчення особливостей сприйняття політичних діячів, які пов'язані з соціально-психологічними відмінностями груп виборців.

Література:

1. Ахтємова Г.Р. Соціальна диференціація суспільства і інтересів // Соціологічні дослідження. – 1997. – № 8.
2. Іноземцев В.Л. Повернення до витоків або прорив в майбутнє? // Соціологічні дослідження. – 1998. – № 8.
3. Лапін Н.І. Цінності, групи інтересів і трансформація російського суспільства // Соціологічні дослідження. – 1997. – № 3.
4. Луков В.А. Проблема узагальнюючих оцінок положення молоді // Соціологічні дослідження. – 1998. – № 8.

Ю.І. Погорілий, Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

В умовах розпаду, розширення суспільства, розвалу традиційних в т.ч. навіть виробничих структур, особистість просто приречена звертатися до особливого авторитету – авторитету політичних лідерів. Сьогодні на Україні, говорячи словами К.Маркса, “суспільство складається з розрізнених атомів, зовсім про них не піклується, даючи їм можливість самим забезпечувати себе і свої сім'ї всім необхідним, але при цьому надаючи їм засобів для того, щоб зробити це як слід і надовго”.

Як результат подібної ситуації – прагнення людей потрапити під опіку. Люди, а перш за все молодь, починають звільнятися від нездійснених надій в підтримці суспільства, колективів, і навіть сім'ї. Вони не приймають “общинної психології”. Вони намагаються знайти підтримку у конкретній і впливовій особі, котра вільна (на їх погляд) від необхідності підкорятися будь-яким формам і методам знеособлено-колективних рішень.

Проблеми влади, політики, лідерства, давно були предметом пильної уваги вчених, політичних і громадських діячів, рядових громадян по тій зрозумілій причині,

що будь-яка з них безпосередньо стосується життя і діяльності кожної людини, незалежно від її походження, соціального статусу, роду занять. Керівник, піприємсь, лідер політичної партії, руху стають в цих умовах соціально-значущими фігурами. Вперше за життя покоління люди так прагнуть до спілкування, зустрічей, діалогів з керівниками різних рангів, щоб отримати інформацію, звірити свої оцінки, отримати схвалення, підтримку, надію. Люди з глибокою увагою розглядають і порівнюють потенційні можливості, програми, конкретні кроки лідерів різних партій.

Ці тенденції в умовах посиленого за останні роки загального хаосу, падіння звичаїв і культури, все більше генерують в суспільстві ностальгію за авторитетною і дієвою владою, яка на даному рівні політичної культури рівнозначна сильній особистості, в кінцевому варіанті – авторитаризму.

З одного боку, коли громадяни отримали можливість брати участь в справжніх демократичних виборах, для них реально постало важливе питання: “Кого обрати?”, “Кому надати перевагу?”. Адже досі це відбувалося інакше: “Обирати” потрібно було тих, кого обрали десь там, у середовищі політичних гравців. Але тепер виникла необхідність по-справжньому, самостійно оцінювати політиків за їх інтелектуальними, професійними, моральними якостями, рівнем загальної культури, поведінкою, тощо, щоб обрати найдостойніших.

З іншого боку, ті, хто прагне дістатися політичного Олімпу і розраховує утриматися там, тепер має серйозно замислюватися над питанням, кого там бажають бачити їхні співвітчизники і який імідж вони мають обрати, щоб він відповідав очікуванням виборців та послідовників. Адже, як відомо, у демократичній державі – політика, політичного лідера – роблять лідером саме його послідовники, або ті, хто його обирає, визнає і підносить до політичних вершин. Відомий американський дослідник політики М.Еделман вважає: “В уявленнях публіки лідер – це той, хто веде за собою, вказує шлях, пропонує нові рішення. Насправді ж, як свідчать історія і теорія, щоб зберігти підтримку, лідер повинен йти за своїми послідовниками... І немає нічого більш ризикованого для політичного лідера, аніж оригінальність чи дії, які не відповідають усталеній ідеології чи поглядам та очікуванням послідовників”. А не менш відомий американський політик Б.Дізраелі зауважив: “Ми живемо в епоху обачливості: тепер уже лідери крокують за своїми послідовниками”.

Все це дало новий поштовх для розвитку політичної психології і особливо того її напрямку, що займається питанням політичного лідерства.

Проблема політичного лідерства – одна з центральних проблем сучасної політичної психології. Головне питання тут – що саме, які психологічні механізми спонукають або змушують людей визнавати в одній людині лідера і сліпо довіряти їй, а інший – відмовляти у такому праві і подібних привілеях. І тому головною проблемою тут є уміня формувати образ політичного лідера, або, як його прийнято називати вслід за англійськими авторами імідж.

Імідж – це набір певних якостей, які люди співвідносять з конкретною індивідуальністю. Отже, перед політикою постає завдання створення оптимального публічного “Я – образу”. Створюваний імідж повинен відображувати далеко не всі особисті якості лідера, а по можливості лише ті з них, котрі привертають публіку, народні маси.

Імідж – це поліфакторний феномен. Він є таким тому, що з однієї сторони, вплив на людину здійснюється по декількох каналах, а з другої – людина звикла оперувати багатшаровими структурами, кожна з яких може оброблятися окремо, і співіснувати у людській уяві на своєму певному місці. Імідж політика повинен по всім цим параметрам співпадати з очікуваннями послідовників. І тут справа навіть не у

прагненні до популярності, можна бути улюбленцем, але більш важливо для лідера, як вважають західні аналітики, відповідати вимогам часу, оцінкам і очікуванням своїх виборців.

1. Психологічна основа лідерства. Будь-яке лідерство є явищем груповим. Не може існувати лідера – одинака, лідера “самого по собі”, без зв’язку з послідовниками. Тільки наявність підлеглих перетворює індивіда на ведучого. Таким чином, стосунки між лідером і його послідовниками є серцевиною, головним копонентом лідерства.

І головною особливістю відносин між лідером і послідовниками є те, що це відносини влади. Отже, виходячи з відносин влади, коли одна людина примушує іншу щось зробити у відповідності з її волею, в психології прийнято говорити про вплив.

Вплив – це процес взаємодії між людьми. Він є психологічною основою лідерства. Щоб стати лідером і залишитись ним, людині мало наявності потенційної влади, її потрібно використовувати, постійно здійснювати вплив на інших людей, нав’язувати їм свою волю і проводити через них свої рішення, перетворюючи цих інших на своїх прихильників.

Так американський психолог В.Стоун виділив два самостійних типи лідерства:

1-й тип лідерство “обличчям до обличчя”, що має місце у невеликих групах, де всі учасники процесу мають можливість безпосередньо взаємодіяти між собою;

2-й тип “віддалене” лідерство, тобто лідерство вождів, за якими йдуть багаточислені маси.

“Віддалене лідерство” має свою специфічну особливість. Найважливішою рисою його є те, що спілкування лідерів з послідовниками рідко відбувається безпосередньо в особистих контактах. Головним для нього є опосередковане спілкування. А це означає не тільки те, що взаємодія відбувається з допомогою різних засобів масової інформації, але й те, що між ними з’являється такий проміжний елемент, як *імідж лідра*. Саме цей імідж, лідер-для-публіки, виконує в данному випадку лідерські функції, він обнадіює громадян, до нього звернені їхні надії і бажання. Таким чином, у якості лідера ми маємо тут не реальну його особистість, а образ лідера. Цей образ формується за рахунок комунікації між політиком і аудиторією. В такій ситуації відступає на задній план традиційна проблема психології лідерства: - які риси особистості і характера необхідні лідеру (“теорія якостей”), який тип особистості потрібен в тій чи іншій специфічній ситуації (ситуаційна теорія лідерства).

Лідер-для-публіки, як сконструйований образ, може мати практично будь-які задані характеристики. Тобто взаємодія відбувається не безпосередньо з лідером, а з його спеціально сконструйованим для цієї мети образом.

Отже, найважливішим завданням для лідера є взаємодія з публікою, завоювання її підтримки. Ця тенденція характерна практично для всіх лідерів високого рівня.

Опосередкований характер відносин лідера з послідовниками веде до того, що одним із головних і найбільш ефективних засобів впливу лідера на публіку є комунікація.

Політична комунікація – це завжди вплив. Як пише американський соціальний психолог Т.Шебутані, “результат комунікації – це не просто зміна установок, або поведінки слухача під впливом зовнішніх стимулів, а й досягнення певної міри взаєморозуміння. Порозуміння являє собою встановлення спільної картини світу у тих, хто об’єднаний у спільну діяльність...”

І сьогодні політична комунікація створює особливий світ, що існує за своїми законами і який здається публіці істиною і єдиною реальністю.

2. *Засоби впливу лідера на інших людей.* Як же, яким чином лідер впливає на інших людей, які засоби використовує при цьому.

По-перше, це засоби що знаходяться поза контролем людини, що є лідером, які пов'язані з його офіційною позицією, роллю або положенням у суспільстві. До них відносяться законна влада, засоби покарання і заохочення. Вплив, який при цьому здійснює лідер, називають функціонально-рольовим.

По-друге, засоби впливу, безпосередньо пов'язані або залежні від особистості лідера, реальної, або ж тієї, що представлена у засобах масової комунікації. Можна навіть сказати, що це вплив особистості: її якостей, дій, вчинків, біографії. Ці засоби і побудовані на них вплив є самим важливим у відношеннях лідера і його послідовників.

До "особистісних" відносяться декілька власних засад. Це перш за все ті особливості особистості, які дають змогу використовувати підсвідомі механізми впливу. Крім того, це експертиза. В даному випадку люди розглядають лідера як досвідченого і знаючого політика, і на основі цього підкоряються йому. Це також референтність, тобто любов і почуття близькості по відношенню до особистості лідера.

По-третє, окремо стоїть вплив, здійснюваний з допомогою конкретної мови або промови.

І ще виділяють особистий вплив – харизму. Влада харизми може й не спиратися на якісь "об'єктивні" засоби і можливості. Сила харизматичної особистості базується на тому, що вона володіє незвичними можливостями або привабливістю в очах публіки, вона має в собі щось, що змушує інших підкоритися їй.

3. *Складові іміджу.* Образ політичного лідера – це набір певних якостей, які люди співвідносять з певною індивідуальністю. На відміну від публіки, сприймаючої лідера цілісно, фахівцям необхідно відрізняти складові його іміджу.

Існує три групи таких складових.

Це перш за все особистісні характеристики лідера. До них відносяться його фізичні, психологічні особливості, його характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень.

Другою складовою образу лідера - є його "соціальні характеристики". Під ними ми маємо на увазі статус лідера, який включає не тільки статус, пов'язаний з займаємою офіційною позицією, а й з походженням, багатством і таке інше. З статусом тісно пов'язані моделі рольової поведінки. Крім, того, соціальні характеристики включають зв'язок лідера з різними соціальними групами, з тими, інтереси яких він представляє, з тими, які підтримують його і є його союзниками, а також з тими, котрі являються його опонентами і відвертими ворогами. Соціальна приналежність в значній мірі визначає норми і цінності, яких дотримується лідер.

І третя складова: образ лідера несе велике смислове навантаження. Лідери стають символами певних ідеологій, того чи іншого можливого майбутнього, певного напрямку дій.

Знання цих складових дає можливість створити такий образ лідера, який би відповідав вимогам громадян, їх бажанням. Імідж як інструмент суспільного впливу не заслуговує тих негативних оцінок, які йому іноді дає суспільна думка. Так, як імідж, якщо уважно придивитися до нього, це просто прояв дійсної поваги до людей, це корекція образу політика у відповідності з тим, що саме прагнє від нього електорат.

Література:

1. Абашикина Е.Б., Косолапова Ю.Н. О теориях лидерства в современной политической психологии США // США: Экономика, политика, идеология, 1995, №1
2. Автимова И.А. Политическое лидерство // Государство и право. 1993, №5
3. Ашпін Г.К. Лідерство: соціально-політичні та психологічні аспекти // Політика: проблеми теорії та практики. Ч.2.М., 1990.
4. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. М., 1982.
5. Бебик В.М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматися на політичному Олімпі: соціопсихологія і технологія політичної боротьби. К., 1993.
6. Гозман Л.Я., Шестопалов Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону, 1996.
7. Дилігенський Г.Г. Соціально-політична психологія. М., 1996.
8. Егорова-Гартман Е.В. и др. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков. М., 1994.
9. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб, 1995.
10. Почепцов Г.Г. Имидж-мейкер. К., 1995.
11. Рощин С.К. Психологические проблемы политического развития личности // Психологический журнал. 1994, №2, №3
12. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В.А. Ядова, Л., 1979.
13. Человек, политика, психология. (Материалы круглого стола) // Вопросы философии. 1995, №4
14. Шестопал Е.Б. Личность и политика. М., Мысль, 1988.

О.В. Покальчук, Киев

ПАРАДИГМА САМООБМАНА КАК ПАТТЕРН ПОВЕДЕНИЯ УКРАИНСКИХ ГРАЖДАН

Самообман пост-советского образца первоначально возник, как терапевтическая необходимость для уцелевших после репрессий и со временем стал единственно возможным способом массовой социальной адаптации. В период трансформации общества распадаются привычные причинно-следственные связи, по которым можно было, как по народным приметам, определить последующий общественно-политический климат. Нежелание самоопределиваться на личностном уровне парадоксальным образом становится одним из условий, обеспечивающих существование общества. Распад СССР, фактически даровавший Украине независимость, освободил лишь небольшую активную часть людей, желающих сгруппироваться "по интересам", но отнюдь не желавших самоопределиваться в подлинном смысле этого слова. А основная часть населения предпочла самоидентификацию с прежним дискурсом, не смотря на полное изменение топологии политического пространства. Этот механизм был описан Э. Фроммом многими десятилетиями раньше.

Мы предполагаем вычленивание нескольких составных самообмана, позволяющих правильно оценить не только фактическую ситуацию в украинском обществе, но и текущую тенденцию ее развития.

Первая - «выученная беспомощность», описанная в конце 60-х годов М. Селигманом: состояние, возникающее в ситуации, когда внешние события от нас не зависят, и мы ничего не можем сделать, чтобы их предотвратить или видоизменить. Таким образом, например, объясняется, как большевикам удалось сравнительно легко осуществить массовые репрессии по отношению к некогда свободолюбивым украинцам. Достаточно непродолжительных, но безрезультативных попыток изменить что-либо в окружающей действительности, как выученная беспомощность начинает сама управлять поведением граждан. Масштабность и наглость репрессий 30-х годов уже подпитыва-

лась стереотипной убежденностью граждан, что враг не только способен нацелить любую личину, но и тебя самого подвигнуть на действия, об ужасных причинах и последствиях которых ты и не подозреваешь. Поэтому заведомое подсознательное чувство вины зачастую становилось доминантой дальнейшего поведения. Граждане теряли способность предотвращать неприятности даже в условиях, когда их можно было бы избежать.

“Выученной беспомощностью” косвенно можно объяснить и феномен стремительной деградации “новых украинцев”. Интенсивное поощрение, возникающее вне зависимости от личных усилий так же приводит к потере инициативы и способности к конкурентной борьбе.

Вторая причина - социально- индуцированный невроз. Привычно считается, что душевная неуравновешенность - следствие существования такого общества, да и общества вообще. Облегчить душевные страдания может : во-первых, отождествление себя со всем происходящим. во-вторых, признание происходящего “законным” на основании прецедентного понимания права. В-третьих - признание собственного страдания историческим событием. Расплата за это - неизбежное чувство вины, которым тоталитарный строй превосходно пользовался, фактически вынуждая граждан к духовной, а то и физической самоликвидации.

Примерами таких идеалов, согласно харьковскому психологу А.Сафронову, который справедливо предположил существование обратной связи (структура управления обществом сознательно поддерживает массовый невроз), являлись образы “настоящего советского человека” и “истинного арийца” в соответствующих культурах. В этих группах к человеку предъявлялись заведомо завышенные требования, которым невозможно соответствовать.

Для того, чтобы загладить такую смутную вину, гражданин старается максимально точно выполнять социальные предписания, невзирая на их сомнительность. Или же отказывается от части своих законных притязаний, например, гражданских прав и свобод (“глаза б мои не видели этих книжек”, “в жизни не уеду в другую страну”, “ни в какую церковь никогда не пойду”).

Другим фактором повышения внутренней тревожности является закладка жестких сверхсознательных установок, блокирующих свободное проявление каких - либо необходимых функций человека. Это установки о всеисильности наших спецслужб, о непобедимости нашей армии, о непогрешимости нашего руководства, о непорочности наших людей.

Невозможность следовать подобному общественно одобренному бреду приводит к тревожности и чувству вины, которые компенсируются социально - одобряемыми защитными механизмами. Например, симпатиями и поддержкой большевизма, антисемитизма, национал-экстремизма.

Такие “игры” лежат в основе большинства цивилизованных обществ и культур, но сценарий развития у них типичен, повторяем и легко предсказуем. Почему же так долго, и казалось бы, непредсказуем наш сценарий?

Наличие определенного невроза у членов некоторой социальной группы приводит к формированию определенной структуры этой группы или общества. Эта группа может формально образовать политическую партию или движение, и внешне выглядеть вполне прилично. Но настоящий уровень коллективного психоза определяется именно тогда, когда эта группа выдвигает вождя из своей среды или выбирает его извне. Потому что именно в вожде скрытые психотические черты должны демонстрироваться как можно более откровенно, становясь обобщающими, эпическими.

Часто именно в вождях ярче всего наблюдается *третий* компонент - самозванство, который можно охарактеризовать как *органическую целостность рационализма и утопизма, взаимодополняющих друг друга в совокупном оправдании и программировании насилия.*

Самозванческая мотивация ориентируется на внешнее признание и реализуется в социальных эмоциях гордости и стыда. Сила этих эмоций проявляется в зависимости от их информационного баланса. Самозванство - это *не-доля*, отрицание судьбы, намерение сделать других счастливыми вопреки их воле.

Самозванство, выученная беспомощность и социально-индуцируемый невроз - феномены, реально определяющие мотивации и нарратив самых различных слоев современного украинского общества. Хотя на доминирующие определения реальности влияет тот или иной социокультурный контекст, в котором находится индивид и выпереженные феномены, крайне затруднительно строить политические прогнозы без их учета, поскольку любой коммуникативный акт в украинском политическом дискурсе, перебрасывающий информацию из сферы достоверного знания в сферу убеждений реципиента, по нашему мнению, неизбежно включает в себя эти составные.

В период социального кризиса рушатся и когнитивные структуры, осуществляющие коммуникацию, и их внешние референты. Аудитория начинает воспринимать посылаемый ей властью мессидж неадекватно, все чаще прибегая к инверсии смыслов. Дискредитируется источник сообщения, блокируется рецептивная функция, проводится сверхтщательная верификация.

Поэтому при разработке любой стратегии политического менеджмента и буквальные, и коннотативные послания должны учитывать то, какими скрытыми мотивациями реально руководствуются субъекты управления в демифологизированной постсоветской реальности.

Н.Н. Сапга, Харьков

ИГРА В ТЕХНОЛОГИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ПОВЕДЕНИЯ

Игра, возникшая как модель взаимодействия человека с "внешним" ему миром, как подражание субъектам деятельности "внешнего" мира, была и остается составной частью культуры человека. Причем именно культура - религиозные культы, игры и т.п., по утверждению Л. Мемфорда, играла в развитии человека более значительную роль, чем орудия труда [1, стр.228]. В настоящее время игры как социальные технологии широко используются в педагогике, физической культуре, в групповой психотерапии и социально-психологическом тренинге.

Рольевые игры являются одним из видов таких технологий, представляющих массовый творческий процесс, разворачивающийся по оговоренным, но не жестко фиксированным правилам, то есть не имеющий четкого сценария и движущийся по нескольким сюжетным линиям. В настоящее время сферу применения ролевых игр как метода нетрадиционной педагогики уже не ограничивают детьми и подростками. Все активнее в них вовлекается молодежь, студенчество и, порой, люди более старшего возраста.

Так широкое распространение на Западе и у нас получили массовые - до тысячи участников - игры "толкинистов", в которых разыгрываются художественные сюжеты писателя Д.Толкина и известные исторические события. Исследованием [2] было показано, что у большинства "толкинистов" - в основном их возраст 18-27 лет, увлечение игрой не обусловлено их эскапистской позицией, а есть форма социальной адаптации, поиск своей роли на жизненном пространстве. К ролевым играм следует отнести также и ставшее популярным в разных странах создание молодежных парламентов и молодежных правительств. Выполняя, с одной стороны, консультационные функции по молодежным проблемам при "взрослых" парламентах и правительствах, эти организации способствуют социализации включенных в их деятельность молодых людей, дают им возможность приобрести полезные организационные и деятельностные навыки [3].

Анализ целей и задач экологического (инвайронментального) движения (его еще называют движением "зеленых"), проведенный автором в работе [4, стр.27-42], дает основание полагать, что заметная часть социальных технологий, применяемых природозащитниками, имеет своей целью формирование экологического сознания у населения и развитие его у участников движения. Причем инвайронменталисты отличает определенное социальное поведение, обусловленное осознанием неразрывной связи человека и человечества с природой, зависимости благополучия людей от целостности и сравнительной неизменности природной среды обитания человека, осознанием необходимости использования этого понимания в практической деятельности.

С философско-социологической точки зрения социальное поведение определяется как практическое проявление соответствующей социальной позиции человека, группового и индивидуального субъекта деятельности, как их активность в плоскости конкретных социальных условий и форм деятельности. Выражается и осуществляется эта социальная позиция субъекта деятельности по отношению к другим людям, группам, обществу в виде поступка (поступков) - единичного поведенческого акта. Причем поступок всегда нацелен на общественно значимый результат и всегда может быть соотношен с определенной ценностной моделью. Определение и достижение крупномасштабных целей в социальной активности субъекта осуществляется в соответствии со стратегией деятельности, сформированной им на основе идей и принципов присущего ему мировоззрения [5, стр.36].

Инвайронменталистами формирование экологического поведения своих сторонников осуществляется рядом специализированных образовательных технологий, некоторым из которых присуща игровая компонента. Даже экологический туризм - уход из города и многодневное передвижение в лесах, бивуачная жизнь в походе - для многих участников тоже в значительной мере возможность сыграть роль путешественника, Робинзона и т.п. Необходимо заметить, что игра (не примеривание одной из возможных ролей, а игра как артистическое, художественное выражение себя в деятельности) присуща различным протестным акциям "зеленых". Иногда она присутствует во внешнем антураже акций - ярких плакатах, раскраске лиц, специфических костюмах и символических действиях: сжигании макетов и "похоронах" АЭС, строительстве монументов на площади из ржавого железа, костюмированных шествиях и т.п. Иногда игра присутствует в самом характере проведения акции: ее таинственности и неожиданности, формирование ударной и вспомогательных групп, отвлекающих внимание противника, использование специальной техники: альпинистского снаряжения, радий, маскхалатов, и т.п. Так, например, в ходе акции по защите леса в Англии на деревьях, предназначенных к уничтожению, за одну ночь вырос палаточный городок, а стволы деревьев были увиты цепями. Указанные элементы игры были одной из при-

влекательнейших сторон движения ДОПов - дружин охраны природы, возникшего в СССР в начале 60-х годов, и сформировавшего многих активных природозащитников.

В 1997 г. автор принимал участие в традиционной акции протеста против ядерного оружия в день памяти жертв Нагасаки у базы подлодок в Шотландии, вооруженных ядерными ракетами "Трайден". В прежние годы этот день отмечался выслеживанием и блокированием транспортов с ракетами на дорогах, заплывами аквалангистов и байдарочников в акваторию базы, высадкой на подлодки и т.п. Сейчас сценарий акции лишен всего этого - он согласован и утвержден властями и напоминает некий ритуал, игру, в которой кроме "зеленых" пассивное участие принимают улыбчивые полицейские и молчаливые моряки. Но переход к игровому характеру акции не означал, что "зеленые", в принципе, отказались от радикальных действий - пока лишь в акции реализуется упражняющая функция игры, обеспечивающая ее участникам предварительное приспособление к будущим условиям необычной деятельности. Кроме того, к подобным "безопасным" протестным акциям инвайронменталисты часто привлекают и новичков, которые этим примеряют на себя роль радикальных "зеленых".

Как игра проводится и международный экологический лагерь Экотопия для молодежи, направленный на экологическое образование и воспитание. Организуется лагерь в полевых условиях продолжительностью 14-18 дней и всегда в разных странах Европы. Программа Экотопии включает проведение тематически разнообразных экологических лекций и воркшопов, практическую экологическую деятельность - очистка местности от мусора, работы в дендрарии, участие в акциях протеста и т.д. Специфическим для Экотопии является то, что в основу ее положено своеобразное социальное моделирование: "зеленые", играя, стремятся осуществить в лагере некоторые черты социальных отношений поселения будущего - города Экологической Утопии. Организаторы, дав лагерю первоначальный импульс - обеспечить организационно и финансово его деятельность, декларативно уклонились от руководства - в Экотопии каждый ее житель может и должен управлять жизнью своего поселения. Чувство ответственности каждого за жизнь Экотопии и ее будущее является одним из стержневых принципов, на который опирается вся деятельность в лагере. Таковы правила игры и ежедневно все существенные для его жизни новации, решения и планы обсуждаются и принимаются жителями на общем собрании. А все работы в Экотопии выполняют добровольцы - "волонтеры", работу которых координируют такие же добровольцы. Созданные лагерем (и проигранные однажды) правила, обыкновения, традиции переносятся его участниками на следующую Экотопию, где они могут быть модифицированы в ходе игры. Включение в социальную технологию лагеря возможности его динамического развития под влиянием каждого из участников оказалось необычайно привлекательным и Экотопия ежегодно собирает от 150 до 300 молодых людей. По отзывам молодых людей даже непродолжительное пребывание в лагере, общение с его жителями дает им пищу для глубоких размышлений и оказывает влияние на их жизнь.

Если игра в город Экологической Утопии является оригинальной социальной технологией, формирующей экологическое поведение, то экологическое поселение в Дании, возникшее на тех же принципах, это уже серьезный социальный эксперимент, демонстрирующий зрелое экологическое поведение его участников. Начался эксперимент более десяти лет назад, когда в Дании группа энтузиастов, ориентированных на решение проблем устойчивого развития, купила при поддержке государства ферму Торуп с 13 гектарами земли для создания там реального экологического поселения. Сейчас в домах особых конструкций, хорошо аккумулирующих тепло и защищающих от ветра, живут 65 членов экологической общины Торуп. Ими используется лишь энергия солнца и ветра, все отходы поселения перерабатываются и используются на

общинных ферме и полях, вода очищается и используется вновь. Поселение выполняет также и информационно-пропагандистскую функцию - распространяет буклеты о своей деятельности, принимает туристов и экскурсантов. Экскурсия автора в Торуп дала возможность убедиться в том, что социальный эксперимент привел к возникновению в модифицируемой социальной группе новых социальных отношений, подобных формируемым в Экотопии.

Проведенный анализ показывает, что использование в деятельности экологического движения игровых ситуаций и внедрение игр в образовательные и другие социальные технологии для формирования экологического поведения является достаточно эффективным методологическим средством в работе с молодежью и людьми более старшего возраста.

Литература:

1. Мемфорд Л. Техника и природа человека // Новая технократическая волна на Западе. - М.: Прогресс. - 1986. - С.225-238.
2. Ландесман Т. Роль игры как форма социального субститутивного поведения // Вісник Харківського державного університету "Наука і соціальні проблеми суспільства". - 1998. - Вип. 414'98. - С. 121-123.
3. Толкованов В., Филипенко Е. Быть студентом хорошо, но министром - лучше! // Независимость. - 1998. - 16 декабря. - С.6.
4. Сапла Н.Н. Социальный диалог в экологическом конфликте. - Харьков: Основа, 1999. - 140 с.
5. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. - Харьков: "Вища школа", 1988. -149 с.

В.Сарапін, Херсон

РЕФОРМИ В УКРАЇНІ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

Проголошення незалежності й початок розбудови самостійної держави поставив перед Україною питання здійснення перетворень, які утвердили суспільство в новому статусі й ввели його в цивілізований світ. Першою і головною проблемою, яка потребувала розв'язання, постала проблема спадщини, від якої ми відмовляємося і яку беремо з собою у нове життя. Другою — механізми й терміни переходу до нової суспільної організації. Третьою — дійові особи та виконавці, коротше кажучи активні і пасивні суб'єкти історичного процесу, що розгортається на наших очах із нашою безпосередньою участю.

Старе суспільство однозначно було названо "тоталітарним", "імперським". Таким зрештою воно й було насправді. В ньому безроздільно господарювала одна ідеологія й одна партія. Воно було вороже налаштоване проти будь-якого "національного" й активно підпорядковувало його "загальнодержавному", боролось проти інакомислення й безапелляційно насаджувало те, що було освячено всемогутньою пропагандою.

Одночасно, це суспільство представляло собою систему, суб'єкт якого складав в основному трудовий люд. Працею останнього воно зрештою й створювалось. Домінуючим моральним принципом тут був "колективізм". Працювати не за страх, а за совість стало звичкою десятки мільйонів громадян, які аж ніяк не запідозрювали існування подвійного стандарту ідеології й пропаганди, суспільних ідеалів і реальної практики.

Відмовлятися від такої "спадщини" не просто. Тим більше, що жива пам'ять старшого покоління досить міцно утримує в своєму лоні все добре і справедливе, ностальгічно сумує за ним, легковажно забуваючи про зле і потворне, які мали місце в нашому недалекому минулому. Залишючи "старе суспільство" історії, долаючи тоталітаризм й імперські амбіції, нова епоха аж ніяк неповинна відкидати ті надбання гуманізму і демократії, які були досягнуті в минулому. Колективізм і взаємодопомога, чесність і порядність у праці і людських відносинах, самовіддана праця простих трудівників й особиста відповідальність, виховані в межах старої системи, повинні ввійти у нове суспільство, якщо воно прагне бути дійсно демократичним, а не лише декларує демократію. Те ж саме стосується всього комплексу загальнокультурних надбань, створених в межах колишньої системи.

Нове суспільство аж ніяк не перекреслює всього того, що було в нашій недалекій історії. Воно спадкоємно приймає в себе ті надбання, які відповідають демократичним принципам, фундаментальним загальнолюдським цінностям, гуманістичним уявленням про цивілізаційний розвиток людини і людства. А оскільки це так, то механізмом переходу до нової соціальної реальності може бути лише "реформа" і аж ніяк не "революція", як здавалося б могло бути на перший погляд.

Питання про співвідношення "революції" і "реформи" для філософії й політології є традиційним. Однак в суспільствознавчій літературі колишнього СРСР воно витлумачувалося тенденційно: "реформа", мовляв, веде лише до часткових змін без усунення основ існуючої соціально-політичної структури і наявного суспільного ладу, "революція" – це радикальні суспільні зміни, включаючи суспільний устрій і наші атрибути влади. Саме з революцією класики марксизму-ленізму пов'язували перехід від однієї соціально-економічної формації до іншої. Реформі ж в соціальних перетвореннях вони відводили "допоміжну" роль. Всупереч марксизму, Е. Бернштейн і ряд інших теоретиків, сучасників К. Маркса та Ф. Енгельса, обстоювали ідею "реформаторського шляху розвитку", тобто поступового "виростання" нового суспільства із надр старого без насильства і суспільних потрясінь.

Загальну філософську дискусію розв'язала практика: г. Харків століття показало, що "реформаторський шлях" є більш ефективним і плідним, ніж "революційний". Ті країни, елітні політичні сили яких обрали його у якості основного механізму суспільних перетворень, рухались вперед значно швидше, впевненіше, а головне – без кривавих зіткнень, братовбивства, руйнації матеріальних і духовних цінностей, які постійно супроводжують соціальні революції.

То ж вибір Україною реформи як основного механізму суспільної трансформації виявився далеко не випадковим. В його основі – глибоке теоретичне підґрунтя, досвід історичного розвитку цивілізованих країн світу й, одночасно, специфіка тієї історичної реальності, від якої бере начало наша сучасна історія. Опінуючи цей вибір з позицій майже десятилітнього досвіду розвитку України як незалежної держави, можна зробити висновок, що він був загалом правильним. Інша справа, на який термін він розраховувався й як здійснювався.

Спочатку про терміни. Як вважалося, період соціальної трансформації буде продовжуватись близько 7-10 років. Після цього розпочнеться розвиток на "власній основі", Україна набуде характерних рис "відкритого суспільства" й ввійде у світову спільноту як самостійна, незалежна, цивілізована держава. Практика показала хибність подібної думки. Перехід від тоталітарного до демократичного суспільства потребує більшого часу й більш ґрунтовної теоретичної, організаційної й практичної роботи, ніж передбачалося. Як засвідчують дослідження (В. Андрущенко, В. Кремінь, І. Луки-

нов, М. Михальченко, Ю. Пахомов, Д. Табачник, О. Ткаченко, А. Філіпенко, Б. Холод), цей період може продовжуватись декілька десятиліть й розрахунок на "кавалерійську атаку" є безпідставним. Суспільство має "ввійти" в реформу, навчитись жити в умовах реформи, оцінювати її ходу й корегувати її при досягненні не зовсім бажаних результатів.

Характерною особливістю сучасного "реформаторського" етапу суспільно-історичного розвитку України є те, що на початку у якості його суб'єкту виступило практично все суспільство загалом, а не лише ті чи інші верстви населення: "за" незалежність, як відомо, голосували 93,6 %. Згодом ситуація ускладнилась. Погіршення матеріальних умов життя значної частини населення, скорочення його тривалості, зменшення витрат на освіту, культуру, охорону здоров'я й соціальний захист викликали помітну диференціацію населення: "проти" означеної реформи висловлюються сьогодні приблизно стільки ж людей, як і "за".

У цій ситуації продовження реформи носить проблематичний характер. На наш погляд, загроза її згортання й повернення до колишньої "союзної" цілісності є надто реальною. Для прикладу наведемо лише один факт за результатами обстежень громадської думки: "Минуло більше шести років відтоді, як СРСР відійшов в історію. Скажіть будь-ласка, — ставили запитання дослідники, — яке Ваше нинішнє ставлення до цієї події?" — 45,1% опитаних відповіли: "жалкую що вона трапилась". (Див.: В. Тарасенко. — "Віче". 1999. 2. с. 136-137). Ситуація ускладнюється ще й тим, що ряд політичних партій на протидії реформі будують сьогодні не лише пропагандистську, але й практичну діяльність. Щоб жити, утверджуючись у статусі незалежної держави, Україна має боротись за "свого суб'єкта", а це означає, що вона має йти на поглиблення реформ, які б вивели її з сучасного кризового стану, з одночасним соціальним захистом всього населення й, особливо, таких категорій, як пенсіонери, інваліди, багатодітні, обездолені тощо.

Як підкреслюють вчені (див. В. Андрущенко, М. Михальченко. Беловежське. Україна 1991-1995. Леонід Кравчук. К., 1996), на першому етапі (1991-1995 рр.) реформи в Україні розгортались спонтанно, без належного теоретичного обґрунтування. Їх загальну спрямованість визначала політична установка на незалежність (Характерною щодо цього була позиція першого Президента України Л. Кравчука: "я поділяю людей за таким принципом — хто за незалежність, а хто "проти"). У якості основного "джерела" вибору напрямку й послідовності перетворень слугувала емоційна (пасіонарна) зарядженість патріотично налаштованої національної інтелігенції, як правило, представників "Руху", або їх прибічників, які в уей період складали більшість керівного ядра українського державотворення. Цікаві й загалом продумані пропозиції місії Світового банку практично не враховувались.

Спонтанність, як відомо, до повного успіху не приводить ніколи. Успіх утверджується там, де домінують вдумливі, послідовні, системні, теоретично обґрунтовані підходи, де розгортається конкретна робота "на державу" й "на себе", де господарює суспільна злагода і взаєморозуміння й де немає місця амбіціям і взаємозвинуваченням. "Де общее добро в упадку, — писав в свій час український філософ-мандрівник Г. Сковорода, — забудь отца, забудь і матку, іди повинности справлять". На жаль, ні теорії, ні злагоди, ні ґрунтовної організаційної роботи в цей час в Україні не було. Практично всіх суспільствознавців звинуватили в прихильності до колишньої "єдиновірної теорії" й відторгли від обговорення державотворчої проблематики. В систему державного управління прийшла когорта "свіжих політиків", які на жаль не мали відповідного досвіду й були надто далекими від практики

організаційної роботи на такому рівні. Емоційно збуджені "реформатори" "вихоплювали" й проводили через Верховну Раду, Укази Президента чи Декрети Уряду хоч і важливі, але ж у більшості випадків не першочергові питання. Творча енергія народних мас спрямовувалась таким чином у другорядне русло. Держава нібито й стверджувалась, однак проводились вони частково, з острахом, з покладом "назад", з сумнівним трепетом "як би чого не вийшло". Люди начеб-то й линули до державотворчої праці, однак більшою мірою розпочали працювати на свій особистий благоустрій, а не на державу.

Сотні електропоїздів, десятки тисяч автомобілів та автобусів, переповнених людьми й товарами попрямували "за кордон". Стадіони перетворились в ринки. Країну заповнили наспіх збудовані кіоски, дешеві й надто неякісні товари закордонного виробництва. Вітчизняна ж конкурентноспроможна продукція, особливо метал, цукор, зерно, міндобрива тощо тисячами тон вивозилась за межі держави. "Ділові люди" швидко збагачувались, чесні і порядні громадяни, особливо "бюджетники", — скочувались у пірву злиднів і невизначеності. Грошова реформа та інфляція "з"или" особисті заощадження громадян. В свою чергу, держава вдалась до такої практики, як затримка з виплатою заробітної плати громадянам, особливо, вчителям, працівникам сфери культури і охорони здоров'я. Парадоксально, але факт: зарплату вчасно не отримували навіть ті, хто виконував свою функцію по охороні держави, захищав інтереси громадян, слідкував за збереженням національних інтересів. Пізніше все це стане головною причиною глибокої і затяжної кризи, в якій українське суспільство перебуває й понині.

Як відзначають аналітики, в силу означених причин не вирішеними залишилися такі проблеми, як: призупинення обвального падіння виробництва, інфляції, зростання цін, зубожіння основної маси населення; проведення обґрунтованої приватизації, відторгнення від цього процесу злочинного елементу; створення стрункої вертикалі влади й налагодження взаємодії між її гілками; впровадження ефективних механізмів соціального захисту та екологічної безпеки населення; призупинення падіння нравів, моральної деградації суспільства, зростання злочинності; наповнення ідеї національного відродження загальнокультурним, духовним, а не лише політичним змістом; впровадження ефективної зовнішньої політики, особливо налагодження взаємовідносин з Росією.

Найбільш глибокою за своїм політичним змістом і державотворчою значимістю не вирішеною проблемою при цьому виявилось неприйняття в 1991-1995 рр. Нової Конституції України. Загальна ідеологія та правова платформа нового курсу залишалась не визначеною. Реформи розпочали давати холості оберти. І хоч на даному етапі дещо здійснити все ж вдалося, ми називасмо його етапом "втрачених ілюзій". Більшість громадян і практичних політиків зрозуміли, а вчені обґрунтували цей висновок теоретично, що перехід від старої до нової соціальної реальності є більш складним і тривалим, ніж здавалось на перший погляд; що головне навантаження лягає на виробництво і його організацію, а не розмови про неї, є головним засобом досягнення того ідеалу, за який віддали свої голоси люди в 1991 році.

Зрозумілим стало й інше: реформи потребують корекції, поглиблення, наповнення реальним життєвим змістом. Люди хочуть нормально жити тут і сьогодні, а не десь і завтра. Вони зневірилися в пустих обіцянках, стомилися чекати, не бажають бути заручниками необдуманих нововведень нових амбіційних політиків. Власне, з цього й розпочався новий етап розвитку українського суспільства. Він мав вийти в історію як етап "осмислення національних інтересів" й "конструктивної роботи".

Хронологічно цей етап співпадає з періодом президентства Леоніда Кучми. На жаль, саме конструктивної роботи, особливо в економічній сфері життєдіяльності суспільства, виявилось замало. Пожвавлення реформ все ж відбулося. Національні інтереси також окреслились більш-менш осмисленим чином.

Другий етап реформ датується 1995-1999 роками. Підводити його остаточні підсумки ще зарано. Як неодноразово доводила практика, найбільш помітні зрушення здійснюються якраз наприкінці відведеного історією терміну. Однак деякі висновки можна зробити вже сьогодні. За цей період вдалося: а) визначити повноцінну структуру органів державної влади та місцевого самоврядування; б) остаточно утвердити інститут Президентства й налагодити більш-менш взаєморозуміючу взаємодію гілок влади; в) розпочати трансформацію відносин власності й процес утвердження ринкових відносин; г) демократизувати політичні відносини й налагодити міжпартійний діалог та стосунки на рівні Президент – Уряд – Парламент; д) розгорнути процес національно-культурного відродження, звільнення від засталіх ідеологічних, моральних та пропагандистських шаблонів, переорієнтацію суспільства на фундаментальні цінності.

Головним підсумком реформаторської діяльності останніх років є прийняття Нової Конституції України. Цей факт знаменує визначення загальних ідеологій реформ, стратегічних і тактичних національних інтересів, кінцевої мети перетворень – формування громадянського суспільства й побудови незалежної, суверенної, демократичної, соціальної української держави.

Зроблене не повинне застувати проблем і суперечностей, з новим колом яких суспільство зіштовхнулось впродовж останнього чотириріччя. Зокрема, зріс курс гривні по відношенню до долара США, то на сьогодні (березень 1999 р.) 1 долар США дорівнює 3,5 гривні. Однак рівень зарплати залишився практично незмінним. Це означає, що основна маса населення в своєму добробуті опустилась на один щабель вниз.

З початку 1998 р. зросли ціни на продовольчі товари (приблизно на 11,6%), особливо, на м'ясо (на 29,2%), олію (на 19,7%), цукор (на 26,1%). Одночасно зросли ціни й на непродовольчі товари (на 2,8%), на платні послуги населенню (на 6,9%), на послуги пасажирського транспорту (на 13,9%), на утримання дітей в дошкільних закладах (на 27,5%). Наприкінці року ціни дещо знизились, але не суттєво.

Збільшення випуску товарів народного споживання не досягнуто. Український ринок все більш щільно насичувався імпортними товарами, значна частина яких неконтрольовано ввозилась із-за кордону і реалізовувалась на речових ринках. Купівельна спроможність громадян залишалась надто низькою, такою ж, як і якість товарів вітчизняного виробництва.

Досить складною залишається ситуація в сільському господарстві. Продовжувалось скорочення чисельності робітників і службовців. В промисловості, зокрема, за показниками 1997 р. кількість працюючих зменшилась на 7,5% відносно до відповідного періоду 1996 р.; в будівництві – на 13,2%; в сільському господарстві – на 36,7%. Відповідно зростала армія безробітних. За даними Держкомстату, на 1 грудня 1998 р. безробіття становило 3,5% працездатного населення.

На всіх рівнях державної вертикалі розпочалась відкрита розмова про "тіньову економіку" й засоби її обмеження.

Однією з найбільш чітких суспільних проблем виявилась проблема пенсійного забезпечення. Загальна заборгованість Пенсійного фонду України по фінансуванню пенсій та допомог станом на грудень 1997 р. складала 1571,2 млн. грн. Те ж саме

стосується й погашення боргу по зарплаті вчителям, медичним працівникам та працівникам культури. Загальна заборгованість держави по зарплаті на грудень 98-го року становила близько 6,5 млрд. гривень.

Серйозно ускладнилась демографічна ситуація. Протягом останніх років продовжувалось абсолютне зменшення чисельності населення. Значно зросла смертність і, одночасно, знизилась народжуваність.

Погіршилась екологічна ситуація. Не відбулось покращення й в системі охорони здоров'я, соціального захисту населення.

За основними показниками людського розвитку, загальна кризова ситуація поглиблювалась. Однак – і це породжує надію – темпи падіння значно уповільнились. Відчувається, що країна підійшла до рубежу критичної лінії "стискування пружини". Це крок і ... Можливі два варіанти: а) соціальний вибух; або б) стабілізації ситуації, від якого розпочнеться підйом і нарощування темпів суспільно-історичного розвитку. На наш погляд, ситуація буде розгортатись в руслі стабілізації. Однак, це аж ніяк не означає, що все необхідні передумави для неї вже створено. Хоч головні напрями реформ обрані й правильно, її хід не задовольняє переважну більшість населення. Побічні ж результати – викорінювати прискореними методами.

Загальною стратегією третього етапу реформ можна вважати урядову Програму "Україна – 2010", яку розроблено на виконання розпорядження Президента України від 26 лютого 1998 року.

Як зазначається у вступі самої "Програми", в її основу покладено фундаментальну ідею – забезпечення пріоритету прав і безпечної життєдіяльності людини, оцінка стану її реалізації в Україні та визначення відповідних інтегральних прогнозних показників на період до 2010 року.

"Програмою" передбачається, насамперед, поліпшення умов життя населення, збільшення середньої тривалості життя, витрат на освіту та охорону здоров'я, усунення розбіжності за цими показниками між окремими регіонами держави. Зокрема, планується, що в 2010 році ВВП на душу населення за реальною купівельною спроможністю має становити 4-4,5 тис. доларів США. Тривалість життя досягне в цей період 69-71 рік проти 67,4 в 1997 р. Витрати на освіту мають бути збільшені у півтора рази проти 1997 року. Зростуть витрати на охорону здоров'я та поліпшення стану довкілля. Серйозні позитивні зміни відбудуться в промисловості та сільському господарстві. Україна все більш інтенсивно буде нарощувати демократичні та ринкові перетворення.

Заплановані заходи є цілком реальними. Протягом десятиліття Україна може подолати кризу й ввійти в європейський Дім цілком розвинутою й цивілізованою державою. Прагнення досягти цього в більш короткі терміни є зрозумілим, однак, за нашим прогнозом, наряд чи здійсненим. Тому прискорення реформаторського поступу є справою не бажаною, а може й шкідливою. Прискорення може посилити побічні ефекти й збурити населення, чим по-за всяким сумнівом, спробують скористатися політичні опоненти обраному курсові. Український народ – народ історичний і солідний. Ми не повинні кидатись з одного боку в інший. Твердий поступ до цивілізованого суспільства – ось головна складова успіху і прогресу, благоустрою і стабільності.

То ж "міфом" чи "реальністю" є українські реформи, які здійснюються? Означене питання є суто риторичним. Реформи йдуть. Важко, суперечливо, в деяких сферах – з надривом. Але ж ідуть і будуть здійснюватись більш ефективно, якщо всі ми підсилимо їх власними працею і розумінням.

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІНИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Вивчення цінностей суспільства дає змогу діагностувати стан і напрями його розвитку. Дійсно, потенційна можливість самоактуалізації кожного громадянина і потенційні можливості розвитку суспільства в цілому залежать від пріоритетів у ціннісних орієнтаціях особистості, від світогляду його громадян.

Ціннісні орієнтації особистості виступають в якості її центрального компоненту. Академік Анан'єв Б.Г. (1; 299) зазначав, що загальним центром, в якому збігаються інтереси соціологів, психологів, філософів, соціальних психологів, являються ціннісні орієнтації. Включення ціннісних орієнтацій в структуру особистості дозволяє не тільки докладно описати поведінку людини, пояснити її, але й з високою долею вірогідності прогнозувати дії людини на майбутнє.

Ціннісні орієнтації особистості змістовно обумовлені домінуючою в суспільстві системою цінностей, яка змінюється протягом історичного розвитку, який виступає показником життєдіяльності суспільства. Ці зміни обов'язково відбиваються і на структурі ціннісних орієнтацій кожного громадянина.

На сучасному етапі суспільство України існує в умовах занепаду одних цінностей і формування інших, ідеологічно і соціально-економічно протилежних першим. Проблема ціннісних орієнтацій набуває все більшого значення, тому що її вирішення безпосередньо впливає на рішення ідеологічних, політичних, соціальних проблем, які набувають сьогодні гострого, інколи, трагічного звучання. Під загрозою знаходиться саме життя, існування індивіда в природньому, біологічному, фізіологічному значенні. До того ж ми не є лише свідками, а й учасниками кризи моральності і правосвідомості, соціальної невизначеності, політичної дезорієнтації, деморалізації молоді. Така соціально-психологічна ситуація відповідає, на наш погляд, ознакам природнього експерименту, кінцевим результатом якого має бути сформована змістовно нова особистість.

Матеріалом для написання даної статті послужили попередні результати започаткованого на кафедрі психології ЧДПУ в 1993 році емпіричного дослідження ціннісних орієнтацій особистості. Мету цього дослідження становить виявлення характеру змін ціннісних орієнтацій на сучасному етапі. Цінності і ціннісні орієнтації як предмет дослідження розглядається нами в таких аспектах:

1. Система цінностей – це та ланка, що пов'язує суспільство з індивідом, включає його в систему суспільних відносин;
2. Цінності (соціальні, економічні, політичні, моральні, релігійні) обумовлюють вибір людиною цілей, засобів та умов діяльності, відповідають на запитання "Задля чого відбувається та чи інша діяльність?";
3. Цінності – системоутворювальне ядро програми, задуму діяльності і внутрішнього духовного життя людини.

В дослідженні була використана адаптована В.О.Ядовим методика "Ціннісні орієнтації", яка було розроблена американським дослідником М.Рокичем. Вибірка піддослідних, загальною чисельністю понад 1000 чоловік, включає різні верстви громадян:

- школяри старших класів – покоління людей, особистість яких формувалась в умовах фундаментальних змін в суспільстві, і яке повинно незабаром вступити в самостійну життєдіяльність;

- студенти – люди, котрі в недалекому майбутньому будуть безпосередньо забезпечувати діяльність на самих відповідальних ланках суспільно-корисної праці;
 - вчителі – люди, котрі професійно відповідають в суспільстві за формування та розвиток особистості громадян;
 - підприємці – люди, життєдіяльність яких найбільш всього зорієнтована на нові цінності суспільства.

Всі отримані результати потребують осмислення і інтерпретації. Автор має можливість і вважає за потрібне порівняти результати дослідження ціннісних орієнтацій особистості серед студентів з аналогічними результатами, отриманими 15 років тому. Тоді було досліджено 184 студенти історичного факультету Далекосхідного університету (м. Владивосток). В сучасному дослідженні виступали студенти історичного факультету Чернігівського педуніверситету (усього понад 700 чоловік). Результати ранжирування інструментальних та термінальних цінностей у студентів наведені у порівняльних таблицях 1-4.

Таблиця 1, 2

Загальні результати ранжирування термінальних цінностей

№	Термінальні цінності	Сумарний ранж. індекс (Владивосток)	№	Термінальні цінності	Сумарний ранж. індекс (Чернігів)
1	Гарне становище в країні	3,75	1	Здоров'я	4,00
2	Вірні друзі	6,65	2	Вірні друзі	5,20
3	Активне діяльне життя	7,15	3	Любов	5,60
4	Цікава робота	7,15	4	Матеріально забезпечене життя	7,20
5	Любов	8,00	5	Цікава робота	7,70
6	Здоров'я	8,70	6	Щасливе сімейне життя	8,00
7	Пізнання	8,75	7	Впевненість в себе	8,70
8	Рівність	9,15	8	Свобода	8,80
9	Творчість	9,45	9	Активне діяльне життя	8,90
10	Щасливе сімейне життя	9,60	10	Життєва мудрість	9,30
11	Громадське визнання	9,90	11	Самостійність	9,80
12	Самостійність	9,95	12	Гарне становище в країні	11,20
13	Впевненість в себе	10,10	13	Громадське визнання	11,30
14	Життєва мудрість	10,70	14	Задоволення	11,80
15	Свобода	10,90	15	Пізнання	12,30
16	Красота природи і мистецтва	11,15	16	Творчість	12,50
17	Матеріально забезпечене життя	12,95	17	Красота природи і мистецтва	12,80
18	Задоволення	17,20	18	Рівність	13,20

Коефіцієнт рангової кореляції $r=0,546$

Порівняльний аналіз показує, що в ціннісних орієнтаціях особистості відбулись суттєві зміни. До того ж вони відбулися, як в термінальних, так і в інструментальних цінностях.

Дійсно, для студента-сучасника (вірогідно, що ця тенденція буде мати прояв і для всіх людей) характерне домінування індивідуалістичної спрямованості і орієнтація на особисті вольові зусилля. Внаслідок цього, загальноподська цінність "рівність" не знаходить належного місця в орієнтаціях особистості, тому що об'єктивні умови життєдіяльності, пропаганда системи цінностей з боку засобів масової комунікації та іншими інститутами соціалізації зумовлюють появу цінностей, які обумовлюють поведінку з метою індивідуалістичних досягнень. Поруч з цим, втратили вагу такі цінності, як "творчість", "пізнання", "гарна обстановка в країні". Особливо непокоїть домінуюче становище цінності "здоров'я". На перший погляд це може сприйматись, як дуже позитивне явище (більше дбають про здоров'я – здоровіші будуть), але ж навіть у

пенсіонерів 20 років тому ця цінність займала лише 4-те місце серед термінальних цінностей (Ядов В.О.). Ріст питомої ваги цій цінності сьогодні, вірогідно, можна пояснити двома факторами.

Таблиця 3, 4

Загальні результати ранжирування інструментальних цінностей

№	Інструментальні цінності	Сумарний ранж. індекс (Владивосток)	№	Інструментальні цінності	Сумарний ранж. індекс (Чернігів)
1	Чесність	3,75	1	Вихованість	4,00
2	Відповідальність	6,65	2	Незалежність	5,20
3	Тверда воля	7,15	3	Чесність	5,60
4	Освіченість	7,15	4	Освіченість	7,20
5	Широта поглядів	8,00	5	Життєрадісність	7,70
6	Самоконтроль	8,70	6	Акуратність	8,00
7	Чуйність	8,75	7	Тверда воля	8,70
8	Незалежність	9,15	8	Відповідальність	8,80
9	Життєрадісність	9,45	9	Самоконтроль	8,90
10	Смисливість у відстоюванні поглядів	9,60	10	Смисливість у відстоюванні поглядів	9,30
11	Вихованість	9,90	11	Терпимість	9,80
12	Ефективність у справах	9,95	12	Чуйність	11,20
13	Нетерпимість до недоліків	10,10	13	Широта поглядів	11,30
14	Раціоналізм	10,70	14	Ефективність у справах	11,80
15	Акуратність	10,90	15	Ретельність	12,30
16	Терпимість	11,15	16	Раціоналізм	12,50
17	Ретельність	12,95	17	Нетерпимість до недоліків	12,80
18	Високі запити	17,20	18	Високі запити	13,20

Коефіцієнт рангової кореляції $r=0,546$

По-перше, здоров'я, виступає як міра фізичної досконалості. По-друге, інтерес до цієї цінності можна розглядати з медичної точки зору. Зараз, з ростом проблем в царині екології (наслідки аварії на Чорнобильській АЕС і т.ін.), людина змушена замислюватися і робити відповідні кроки, націлені на захист свого здоров'я.

Не втратили своєї актуальності базові орієнтації особистості на сім'ю, вірних друзів та любов. Орієнтація на сім'ю пояснюється тим, що для багатьох сім'я сьогодні – це важливе джерело морально-психологічної підтримки, позитивних емоцій для збентеженої сучасними подіями особистості. Сім'я – єдиний інститут, який більш-менш зберігся поміж зруйнованих інституцій суспільства. Також сучасна людина, цінності якої трансформуються і мають більш індивідуалістичну спрямованість, відчуває дискомфорт і страх, як соціальна істота і шукає компенсацію в підтримці друзів та сім'ї.

Отримані результати дозволяють побудувати ціннісно-орієнтаційний портрет сучасного студента. Він виглядає приблизно так: "Головне в житті – це міцне здоров'я, сім'я – це необхідне джерело морально-психологічної підтримки. Любов та спілкування з друзями прикрашає життя. Матеріально забезпечене життя дає впевненість в собі, своїх силах. Що стосується творчості, пізнання і досягнень, що заслуговують суспільного визнання – це не завжди вдається, але було б бажано. Задоволення приємні, але на них сьогодні не вистачає часу та грошей. Абсолютно впевненим можна бути тільки в одному – сьогодні треба розраховувати тільки на свої сили, здібності та можливості".

Окремої уваги потребує суттєвий зміст питомої ваги цінності "матеріально забезпечене життя" (з 17-го місця в 1983 році вона перемістилась на 4-е в 1998). Так звані матеріальні цінності посідають помітне місце в нашому житті. Недооцінювати

їсної ролі в регуляції поведінки окремої особистості, соціальної групи людей в суспільстві дуже небезпечно. Ще більша небезпека виникає в суспільстві, коли діяльність людей цілеспрямована лише на матеріальні цінності. Формується особистість, для якої сенс життя зводиться до споживання, а домінуючими рисами стають корисливість, заздрість, егоїстичність, прагматичність. Нам здається, що ця небезпека існує вже сьогодні, особливо для дітей та молоді. Необхідно вивчити і спрогнозувати розвиток цього процесу, яке відображення він буде мати на кожну людину, на людські стосунки, на суспільство в цілому.

Вивчення ціннісних орієнтацій саме студентів педагогічних закладів є перспективним саме тому, що вони майбутні педагоги, які в майбутньому формуватимуть ціннісні орієнтації своїх учнів. Вчителі – це суб'єкти, що найбільш впливають на формування, утвердження цінностей суспільства. Співпадання чи не співпадання структури ціннісних орієнтацій людей і конкретної особистості є запорукою гармонії взаємовідносин особистості і суспільства. Майбутні дослідження повинні спрямовуватись на вивчення ступеню співпадання ціннісно-орієнтаційного портрету особистості і ціннісно-орієнтаційної моделі суспільства. В найближчий час науковий інтерес в цій проблемі повинен концентруватися на вивченні ціннісних орієнтацій різноманітних категорій та верств суспільства.

Література:

1. Ананьев Б.Г. Человек, как предмет познания. Л., 1968.
2. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Л., 1979.
3. Предвечный Г.П., Шерковин Ю.А. Социальная психология. М., 1975.
4. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми // Педагогіка і психологія, 1997, № 1.

М.М.Слюсаревський, Київ

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОСТІР: КРИТИКА ІСНУЮЧИХ ВИЗНАЧЕНЬ І СПРОБА ПОБУДОВИ ТЕОРІЇ

Відомо, що нові поняття й категорії з'являються в історично пізніші терміни, ніж ті процеси та явища, які вони відображають. Поява нових понять чи набуття ними статусу фундаментальних наукових категорій відбувається тоді, коли стає очевидним першорядне суспільне значення відображуваних ними процесів та явищ. За приклад тут може слугувати історія становлення, скажімо, таких категорій, як «культура», «комунікація», «пропаганда», зрештою, навіть «мова» (в узагальнено-семіотичному розумінні).

При цьому теоретична рефлексія нових понять і категорій здебільшого помітно відстає від темпів їх поширення. І оскільки поширюються вони, звичайно ж, не лише серед вузьких фахівців, що розробляють відповідну проблему на теоретичному рівні, це спричиняється до високого ступеня невизначеності їх змісту, породжує численні різнотлумачення або й довільні інтерпретації, часом кон'юнктурного штибу, що стають потім, хочеться комусь того чи ні, предметом тривалих наукових дискусій.

Схоже, подібних дискусій уже не уникнути й щодо поняття «інформаційний простір», яке порівняно недавно з'явилося у відповідь на давно назрілу суспільну потребу в глибшому пізнанні сутності масових інформаційних процесів, їх соціальної природи, глобального характеру, ідеологічних та соціально-психологічних функцій.

Хоча належить воно, безперечно, до міждисциплінарних, це поняття за своїм первинним змістом ґносеологічно пов'язане з поняттєво-категоріальним апаратом передусім таких наук, як теорія інформації, теорія комунікації, теорія журналістики. Проте сталося так, що першими ввели його в науковий обіг не представники цих наук, котрих його поява захопила зненацька, а політики й політологи, які набагато гостріше відчували згадану суспільну потребу.

Автори політичних декларацій і політологічних студій просто не могли не знайти цього словосполучення, не звернутися до нього, позаяк змушені були дедалі інтенсивніше розробляти проблеми державної політики в галузі інформації. Актуальність останніх невинно зростала, зокрема й у зв'язку з появою на руїнах Радянського Союзу незалежних держав, поставлених перед необхідністю переходу до самостійної інформаційної політики, з одного боку, та активізацією адептів неоколоніалізму, проімперських сил, не зацікавлених у її здійсненні цими державами, з іншого. Розробка проблем інформаційної політики, у свою чергу, вимагала понять, співмірних за рівнем узагальнення з категоріями держави, державної території, геополітики тощо. Таку ґносеологічну функцію не могли виконати поняття, якими послуговувалася досі теорія комунікації (комунікатор, повідомлення, реципієнт, інформаційні потреби, реальна і потенційна аудиторія, засоби масової комунікації, її канали т.п.). Цю функцію майже стихійно, в кожному разі без достатніх теоретичних рефлексій, почало виконувати поняття інформаційного простору, яке – внаслідок викладених щойно причин – відразу ж набуло категоріального значення. Однак відсутність теоретичних рефлексій, звичайно, не сприяла чіткому з'ясуванню змісту нового поняття, окресленню його ґносеологічних меж.

В українській публіцистиці та політології розуміння інформаційного простору коливається у величезному смисловому діапазоні – від заяв про «піратство» російських мас-медіа в інформаційному просторі України, необхідність його захисту до тверджень про те, що єдиного інформаційного простору в Україні взагалі немає. А з іншого боку чуємо настирливі заклики з Москви та Мінська до збереження або утворення спільного інформаційного простору країн СНД. Їх також охоче підхоплюють чимало українських політиків з лівого табору, народних депутатів.

Не будемо тут аналізувати політичного підґрунтя всіх цих бадьорих і розпачливих заяв, тверджень та закликів. Підґрунтя це, зрештою, очевидне. Але нас зараз цікавить інше – ті уявлення про інформаційний простір, що стоять за такими заявами, твердженнями, закликами.

Аналіз періодики показує, що найпоширенішим є розуміння інформаційного простору як певної історично, географічно і політично визначеної території – чи то існуючої нині держави, чи то колишньої, яку хтось намагається зберегти як політичну реальність. Неважко помітити, що попри діаметральність ідеологічних позицій це розуміння інформаційного простору в обох випадках, із ґносеологічного погляду, функціонально однакове. Інформаційний простір, по суті, отожднюється з географічним чи геополітичним. Тобто в даному разі маємо справу з **географічною** (державно-територіальною) парадигмою його визначення. У явній чи неявній формі такі визначення зустрічаємо у величезній низці публікацій, наприклад: [3], [5], [7] та ін.

Усе, здавалось би, просто й переконливо: є країна, що має державну територію, і ця територія – її інформаційний простір, переступати його межі неприпустимо, як і порушувати державний кордон. Але постає питання, навіщо тоді вводити нове поняття. Адже думку про «піратство» російських мас-медіа в Україні можна легко й набагато точніше висловити, скориставшись тим же поняттям державної території. То чи варто вдаватися до синоніму, до того ж вельми приблизного? «... Історія науки

свідчить про те, – пише відомий філософ О.М.Авер'янов, – що виникнення нових понять завжди спричинюється потребою виразити щось нове, помічене людиною у процесі пізнання дійсності. Коли маємо цілий набір понять, що виражають одну й ту ж саму сутність, то ми ані на гран не збільшимо і не поглиблюємо знання цієї сутності. Більше того, починається рух по колу: одне поняття визначається через інше, яке відбиває ту ж саму сутність, що й те, яке визначається. Саме тому так важливо точно розмежовувати пізнавальні функції споріднених понять» [1, с.64].

Отже, звернення до поняття «інформаційний простір» буде методологічно виправданим тільки у тому разі, якщо вдасться виявити в ньому якийсь інший, не тотожний геополітичному, науковий зміст. Інакше відбуватиметься «рух по колу».

Неспроможність географічної парадигми є очевидною і в прагматичному аспекті. Адже вона залишає інформаційні процеси як такі, по суті, на другому плані, що аж ніяк не може задовольняти ні журналістів, ні теоретиків масової комунікації. Тому в останні роки географічну парадигму поступово витісняє інша, яку можна назвати **медіа-технічною**.

Інформаційний простір почали визначати як інфраструктуру засобів виробництва, зберігання і поширення інформації [10]. Це визначення було, безперечно, кроком уперед – уже хоча б тому, що дало змогу говорити про *розвиток* [2; 8] інформаційного простору, а не тільки про його захист від зовнішньої експансії.

Однак з позицій медіа-технічної парадигми абсолютно неможливо відповісти на, здавалось би, найпростіше запитання: «Чи можна вважати однаковими інформаційні простори двох держав, ЗМІ яких абсолютно тотожні за кількісними та якісними параметрами, якщо в одній із цих держав проживає, приміром, 150 мільйонів чоловік, а в другій – тільки 50?».

Але ж це просте запитання можна й ускладнити, ввівши до нього ще цілий ряд умов. Наприклад: «...якщо в одній державі вітчизняну інформаційну продукцію споживають усі 150 мільйонів, а в другій – тільки 25?», «...якщо інформаційна продукція, вироблена в одній державі, споживається також стома мільйонами іноземців, а вироблена в другій – тільки стома тисячами?», «...якщо одна країна має за кордоном численну діаспору, а друга її практично не має?», «...якщо в одній країні люди дивляться телевизор в середньому три години на добу, а в другій – тільки півтори?». І так далі, і таке інше.

Отже, зрозуміло, що інформаційний простір не можна ототожнювати лише з виробництвом інформації, лише з інфраструктурою національних ЗМІ.

Не виглядають переконливими також і спроби ототожнення його з мовним середовищем – так званою семіосферою [9]. Адже така парадигма – назовемо її **семіотичною** – теж призводить до «руху по колу».

На нашу думку, якщо абстрагуватися від суто політичних та ідеологічних спекуляцій довкола проблем, пов'язаних з інформаційним простором, основна причина ототожнень цього поняття із спорідненими і такими, що помилково сприймаються як споріднені, полягає в субстанціональних просторових уявленнях, властивих переважній більшості людей. Усталені віками, ці уявлення видаються абсолютно природними і єдино можливими, доки людина глибоко не переймається темпорально-просторовою проблематикою. Тож немає чого дивуватися, що не тільки політики, а й учені, які цією проблематикою спеціально не займалися, мимоволі схильні покладатися на подібні, начебто природні, уявлення. Звідси й походить розуміння інформаційного простору як такого собі «вмістилища» (географічного, медіа-технічного, семіотичного і т.п.), в якому відбуваються, мовляв, інформаційні процеси.

Між тим досягнення природничих наук, насамперед фізики XX століття, поставили субстанціональні просторові уявлення, з якими, до речі, полемізував іще Г.В.Лейбніц, під великий сумнів. На зміну їм прийшли реляційні концепції простору і часу. Спираючись на них, філософська думка визначає простір як категорію, що характеризує співіснування об'єктів, їх взаємодію, протяжність та структурність певних систем [6].

Гадаємо, у цьому ж напрямі слід йти, осмислюючи й те явище, яке описується терміном «інформаційний простір». Як альтернативу існуючим субстанціональним уявленням, недостатня продуктивність яких після всього щойно сказаного, думається, очевидна, нами висунуто **реляційну теорію інформаційного простору**, система основних понять якої зображена на рисунку.

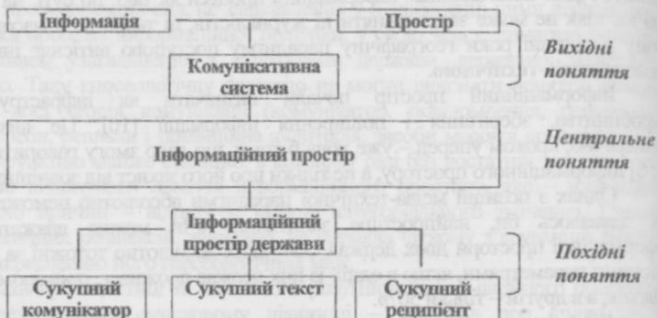

Рис. 1. Система основних понять реляційної теорії інформаційного простору

Яким же у світлі цієї теорії бачиться, бодай у першому наближенні, зміст її центрального поняття (категорії)?

Інформаційний простір, зрозуміло, є простором поширення якоїсь інформації, тобто простором розгортання інформаційних процесів. Але що таке інформація? Про інформацію, як відомо, можна говорити лише тоді, коли вона (а точніше, повідомлення, яке її потенційно містить) кимось сприймається [4]. Інакше кажучи, обов'язковою передумовою інформаційних процесів є наявність комунікативної системи «джерело – одержувач інформації» [11]. Поза цієї системою, яку завжди ніби «замикає» на себе адресат (одержувач, споживач) повідомлень, інформації немає як такої. Відтак логічним буде стверджувати, що безвідносно до комунікативних систем не може бути мови й про інформаційний простір. Його можна визначити як наукову категорію, що описує просторові характеристики систем комунікації – їх протяжність, структурність, співіснування та взаємодію елементів.

Природно, тут йдеться про специфічні просторові відношення. Як суто процесуальні, вони не є сталими бодай і в тому релятивістському розумінні, що інші просторові відношення, скажімо, фізичні, географічні тощо. Тут маємо не сталість просторових зв'язків і характеристик, хоч би й відносну, а, швидше, їх перманентне, більш або менш повне відтворення на основі періодичної повторюваності певних конфігурацій перебігу інформаційних процесів, що відбувається завдяки одержанню людьми інформації переважно з одних і тих же самих джерел та каналів. Але щоби протягом тижнів, місяців і років одержувати інформацію з одного й того ж самого

джерела (каналу), треба бути до цього задалегідь і повсякчас готовим. Через те поняття інформаційного простору охоплює не тільки актуальну комунікативну поведінку та зумовлені нею перцептивні дії споживачів інформації, але також і відповідні стани їх психологічної готовності. Власне, на цій готовності й «тримається», якщо можна так висловитися, інформаційний простір.

У такому тлумаченні категорія інформаційного простору наповнюється власним, тільки їй властивим теоретико-комунікативним і соціально-психологічним змістом, позбувається географічних та інших нашарувань, починає виконувати самостійні гносеологічні функції. Тим самим відкриваються нові можливості пізнання інформаційних процесів. По суті, вперше отримуємо змогу перейти від подибуваних у десятках монографій апіорних розмірковувань про те, що інформація «не витіає у позасторовому вакуумі», до конкретного вивчення просторових закономірностей її функціонування в соціумі. А це є принципово важливим – хоча б тому, що досі у спеціальній літературі стосовно простору й часу переважав, так би мовити, негативний підхід. Простір і час розглядалися здебільшого лише як «бар'єри», що заважають досягненню переслідуваної комунікатором мети [4; 11]. Між тим зрозуміло, що просторово-часові чинники можуть не тільки заважати, але й сприяти ефективності інформаційних процесів. Навіть саме перебування людини в тому чи тому інформаційному просторі величезною мірою зумовлює ймовірність ідеологічного впливу на її свідомість і поведінку.

Необхідно також зазначити, що в строгому розумінні інформаційний простір є умовною просторовою проекцією єдиного простору-часу інформаційних процесів. При цьому провідним виступає саме часовий (ритмо-частотний) чинник, який і забезпечує просторову організацію цих процесів.

Отже, спробуємо зробити деякі висновки:

1. Інформаційний простір є станом (і водночас результатом) перманентної взаємодії процесів виробництва та споживання інформації.

2. Процеси виробництва інформації породжують інформаційний простір, але самі по собі не можуть надати йому просторової визначеності. Такої визначеності надають йому процеси споживання інформації.

3. Параметри інформаційного простору зумовлюються передусім темпорально-психологічними характеристиками перебігу інформаційних процесів і соціально-психологічними характеристиками споживачів інформації.

На нашу думку, ці висновки можна розглядати як вихідні положення реляційної теорії інформаційного простору, що дають змогу побудувати відповідну дослідницьку парадигму. І така парадигма з необхідністю буде психологічно зорієнтованою. Назвати її можна **рецептивною**, оскільки в основі досліджень лежатиме вивчення процесів рецепції (споживання) інформації. А це, в свою чергу, означає, що інформаційний простір віднині стає об'єктом не лише соціологічного (теоретико-комунікативного, політологічного і т.ін.), але й психологічного аналізу.

Література:

1. Аверьянов А.Н. Системное познание мира: Методологические проблемы. - М.: Политиздат, 1986. - 263 с.
2. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посттоталітарної України. - К., 1996. - 124 с.
3. Іваницький І. Мас-медиа в посткоммунистическом мире // Независимость. - 1994. - 25 нояб.
4. Коган В.З. Человек в потоке информации. - Новосибирск: Наука. Сибир. отд., 1981. - с.
5. Онуфрийчук М. Інформаційна безпека: політика і практика // Віче. - 1993. - № 11. - С.15-28.
6. Простір // Філософський словник. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. - С.545-546.
7. Пустовойт В. Украина открыта для интервенции // Восукраинские ведомости. - 1994. - 24 сент.

8. Слободян М. Національний телерадіопростір та його програмне заповнення // Україна: інформація і свобода слова: Збірник законодавчих актів, нормативних документів та статей фахівців. - К.: Молодь, 1997. - С.717-722.
9. Суська О.О. Теоретичні засади дослідження інформаційного простору України методом політико-психологічного моніторингу // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості. - К., 1995. - С.33-40.
10. Сучасна українська журналістика: поняттєвий апарат / За ред. А.З.Москаленка. - К., 1997. - 54 с.
11. Шерковин Ю.А. Массовые информационные процессы // Социальная психология. - М.: Политиздат, 1975. - С.168-184.

О.Г.Солодухова, В.Л.Солодухов, Слов'янськ

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДАПТАЦІЇ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Поняття "адаптація" широко використовується у природничих, суспільних і технічних науках. У біології та медицині це поняття є одним з центральних. У біології ним користуються для позначення ступеня виживання осіб і популяцій, взаємного пристосування органів та частин тіла, в медицині – для позначення життєдіяльності людського організму в нормі та патології.

Адаптація як єдність протилежностей – явища і суті – вивчалась спочатку з чисто морфологічної сторони. Пізніше, з виникненням популяційноцентристського підходу, адаптацію почали розглядати як тотожність протилежностей. Адаптація як явище часто характеризує процес взаємодії організму з оточуючим середовищем, хоч кожен різновид такої взаємодії має свої особливості. У цілому ж адаптація виражає основні закономірності, що забезпечують існування і розвиток різних систем при певній взаємодії внутрішніх та зовнішніх умов їх існування.

Адаптація як поняття, означає пристосування в широкому розумінні. Пристосування – поняття більш вузьке, ніж адаптація, і його можна розглядати як ситуативну адаптацію.

Отже, в біології та медицині існують різні підходи до визначення поняття "адаптація" (пристосування) та адекватних йому понять "пристосованість" і "пристосовуваність". Ці поняття несуть різне смислове навантаження. Перше – фіксує статичний бік адаптаціогенезу, друге – підкреслює здатність організму виживати в змінених умовах.

Адаптація у тваринному світі відрізняється від адаптації в людському суспільстві, перш за все, своїм характером. Тварина створює види пристосування у собі, тобто біологічно, а люди створюють їх поза власною істотою, у зовнішньому світі і з його допомогою, тобто економічно. Тварини протиставлені зовнішньому середовищу безпосередньо самі – як основне і головне знаряддя боротьби й пристосування. Людина вносить у зовнішній світ не лише більшу частину своєї внутрішньої механіки, але й більше того – грандіозний механізм поняття відображення, зв'язку і організації.

Таким чином, на відміну від біологічної адаптації, що означає універсальну властивість живої матерії пристосовуватися до постійно мінливих умов природного середовища, адаптація людини характеризується двома рівнями: перший рівень – у сфері відношень "організм-природне середовище", а другий – у сфері відношень "особистість-соціальне середовище". Перший рівень хоч до деякої міри й

характеризується біологічними закономірностями, все ж знаходиться під впливом соціальних умов, які не регулюють відношення між природним середовищем і людським організмом, але мов би модифікують, моделюють істотні закономірності цієї взаємодії.

Другий рівень адаптації характеризується відношеннями особистості й соціального середовища та принципово відрізняється від рівня біологічної адаптації. Іншими словами, поряд з механізмами біологічної адаптації у людини виробляється адаптація, заснована не лише на змінах морфологічної організації, але, перш за все, на перебудові соціальних відношень між людьми: соціально-політичних, морально-психологічних, економічних і демографічних. Такий результат пристосування можна назвати соціальною адаптацією, оскільки в даному випадку ми говоримо про пристосування до соціального середовища. З цих позицій соціальна адаптація розглядається як продукт взаємодії людини з оточуючим соціальним середовищем, як результат предметної діяльності, що перетворює і зовнішнє середовище, й самого носія суб'єкта діяльності — людину.

Слід зазначити зв'язок двох понять — стабілізації та прогресу. Як підкреслює В.О.Ганзен (1975), у середовищі що змінюється, система не може бути гармонійною, якщо вона не буде адаптуватися до цього середовища. Вимоги стійкості, іншими словами стабільності, не суперечать властивості мінливості (прогресу, розвитку). Добра мінливість, можливість подальшого розвитку, притаманна найбільш стійким, гармонійним системам.

Зрозуміло, що біологічні і соціально-психологічні механізми, які визначають життєдіяльність людини, більшою чи меншою мірою беруть участь у вищій сфері прояву адаптації — в адаптованій психічній діяльності. Це вказує на надзвичайну складність структури цілісної функціональної системи психічної адаптації.

Принципова відмінність функціональної діяльності системи психологічної адаптації людини від інших самокерованих систем полягає в наявності механізмів свідомого саморегулювання, в основі яких лежить суб'єктивна індивідуально-особистісна оцінка природних і соціальних впливів на людину. Завдяки цьому здійснюється координуюче, направлене втручання свідомої інтелектуальної активності людини в саморегулюючі процеси адаптації.

Перш за все, під адаптацією розуміють одну із сторін універсального зв'язку і взаємодії системи й навколишнього середовища, саме — спосіб цієї взаємодії. Суть її полягає в тому, що система знімає будь-який вплив шляхом зміни, що реалізується з допомогою відображення-сліду і відображення-відповідної реакції.

У цьому взаємозв'язку беруть участь сторони — організм і природне, біологічне середовище, індивід і соціальне оточення і т.д., в залежності від предмету науки. Порізному розв'язується питання про роль сторін, які взаємодіють, про те, яку з них можна назвати ведучою. Як правило, першість за впливами середовища, як вихідними і більш масштабними. Разом з тим існує думка, згідно з якою провідною є адаптуюча система (організм, індивід), оскільки їй притаманна властивість саморуху, саморегуляції. Вона має здатність змінюватися в результаті певних впливів, а крім того, — створювати механізми і моделі активної зміни й навіть перетворення середовища. Обидва положення вважаються правомірними.

При вивченні проблеми адаптації, розробки теоретичних і прикладних питань адаптації людини соціологи, психологи і педагоги виходять з положення про єдність особистості і суспільства, про активний характер їх взаємодії.

В основі цієї єдності, з одного боку, лежить активність соціального середовища, а з іншого — активність особистості, спрямована на пізнання оточуючого світу,

вироблення певних принципів і конкретних способів взаємодії, що дозволяють не лише пристосуватися до мінливих умов, але й перетворювати їх тією мірою, якою це виявляється доцільним для систем.

Таким чином, адаптація людини включає "... момент активності з боку особистості і супроводжується певними зрушеннями в її структурі" (І.О.Милославова, 1974, с.66).

Можна умовно виділити три основні значення, в яких вживається термін "адаптація". По-перше, в значенні сукупності пристосувальних реакцій людського суспільства в цілому до оточуючого його природного середовища.

По-друге, поняття адаптації вживається для позначення пристосувальних реакцій окремої людини на зміни оточуючого соціального середовища, на зміну місця проживання, зміну діяльності і т.д.

По-третє, це поняття вживається у більш широкому значенні, а саме в значенні входження індивідів у різні соціальні ролі.

Але складність структурної організації адаптації утруднює реалізацію системного підходу в конкретних соціально-психологічних дослідженнях, предметом вивчення яких частіше за все виступає одна із сторін активного пристосування людини до мінливих умов зовнішнього світу. Так, соціологи у вивченні адаптації виділяють момент взаємодії особистості й соціального середовища. Суб'єктивну сторону цього процесу окремі автори вбачають у засвоєнні особистістю основних норм і цінностей суспільства, тим самим ототожнюючи поняття "адаптація" й "соціалізація". В межах цієї концепції адаптація розглядається і як процес входження особистості в нові соціальні ролі.

Суть цього процесу полягає в змістовнім, творчій пристосуванні індивіда до умов його життєдіяльності.

Таким чином, зміст адаптації як загального поняття відображає такі характеристики:

1. Розуміння її як способу зв'язку певних сторін дійсності, суть якого-у відображенні взаємних впливів з допомогою внутрішньої перебудови й зміни зовнішніх реакцій.

2. Наявність двох сторін явища адаптації-процесу адаптації та результату цього процесу.

3. Активність адаптації.

4. Цілеспрямований характер адаптації.

Отже, можна визначити адаптацію як цілісне поняття, що відображає явище включеності особистості в соціальне середовище, інтеграцію зі спільністю і самовизначення в ній на базі найбільш істотних особливостей індивідуальності. У цьому визначенні можна виділити два важливі моменти, які дозволяють підійти до адаптації як процесу, що розгортається в часі. Це-інтеграція із спільністю і самовизначення в ній. Перше можна визначити як необхідну стадію входження особистості в нові соціальні умови на основі прийняття соціальних норм і цінностей суспільства. Другий момент пов'язаний зі становленням особистості в умовах даної спільності, коли найбільш повно виявляються всі потенційні можливості і здібності особистості.

Метою адаптації як форми видозміни і соціальної форми руху є встановлення рівноваги. Виникає відносна рівновага між особистістю та середовищем. Оскільки середовище і особистість постійно змінюються, то проблема пристосування завжди залишається актуальною. Тому одержана рівновага називається відносною. Якщо успішне пристосування можливе лише завдяки шаблонам поведінки, зафіксованим в

однакових ситуаціях, що систематично зустрічаються, то адаптація втрапить свій зміст. Адаптація проявляється саме в новому середовищі, в нових умовах, коли знання і досвід та шаблони поведінки, що вже є, більше не можуть задовольняти потреби ефективно брати участь у суспільному житті. Інколи автори ототожнюють поняття "адаптація" і "соціалізація".

Соціалізація людини, як справедливо відмічає В.О.Татенко (1976), найбільш відповідне визначення, яке охоплює поняття навчання, виховання, формування особистості. Соціалізація виражає процес і результат "переходу" окремої людини на більш високий рівень соціального розвитку під впливом різних чинників; окрім цього, це процес передачі соціального досвіду індивіду від суспільства, від колектива, від дорослого і т.ін; це і вплив на суспільство окремих індивідів (талантів, геніїв і т.д.).

В той же час адаптація і соціалізація мають одні й ті ж матеріальні передумови. Це – наявність людських індивідів, що володіють певною (тілесною) організацією, задатками і здібностями; існування форм суспільної діяльності, які історично склалися і т.д.

Аналізуючи поняття адаптації Д.О.Андресва(1973)також відмічає його зв'язок з поняттям соціалізації. Оскільки поняття адаптації вживається в багатьох значеннях, автор виділяє три його значення:

- 1) сукупність пристосувальних реакцій людського суспільства в цілому до природного середовища;
- 2) пристосувальні реакції окремої людини на зміну оточуючого соціального і природного середовища;
- 3) входження індивідів у різні соціальні ролі.

Щодо останнього, то в цьому значенні термін "адаптація" вживається в сполученні з визначенням "соціальна" та найбільш тісно сходиться з поняттям "соціалізація". Разом з тим відбувається і розмежування цих двох понять. Соціалізація на відміну від адаптації – довгий та глибинний процес розвитку і становлення особистості.

Такої ж думки дотримуються і інші автори, підкреслюючи, що соціалізація на відміну від адаптації – довгий процес розвитку, під час якого людина розвиває всі свої здібності з тим, щоб задовольнити рольові чекання і успішно виступати у відповідних соціальних ролях.

Соціалізація, як і адаптація, виражається, перш за все, в певних цілеспрямованих змінах поведінки і свідомості суб'єктів-індивідів, що соціалізуються і адаптуються у відповідності з зовнішніми умовами. Причому, обидва процеси включають об'єктивну й суб'єктивну сторони. Їхня об'єктивна характеристика полягає в тому, що вони породжені певними, незалежними від бажань і волі людей, умовами і розвиваються під їх впливом, а, головне, в тому, що це процеси формування нового, об'єктивного світу, світу людини. Такою ж характерною стороною цих процесів виступає і суб'єктивна сторона. Вона полягає в тому, що обидва процеси пов'язані з певною зміною свідомості, яка є необхідною умовою ефективності адаптації й соціалізації індивідів. Разом з тим, кожна окрема людина включена в систему соціальних відношень, є водночас (в різних відношеннях) і суб'єктом, і об'єктом цих процесів, їх причиною й наслідком, їх результатом і передумовою, оскільки вона є одночасно продуктом середовища і його елементом, його частиною.

Соціалізація проявляється, в першу чергу, в освоєнні нових ролей для індивіда: самостійного робітника, батька (матері), громадського діяча і т.д. Разом з тим вона означає заняття певної позиції в соціальній структурі даного суспільства.

Адаптація ж має місце тоді, коли набуті раніше зразки поведінки, цінності і уявлення індивіда заважають йому ефективно функціонувати в новому середовищі. Вона може бути пов'язана як з освоєнням нових, так і з виконанням набутих ролей, але в нових умовах. Об'єктивно адаптація проявляється у зміні поведінки, а суб'єктивно – у зміні відношення свідомості до дійсності. Причому ці зміни відбуваються як в суб'єкті, так і в об'єкті адаптації. Обидва вони в результаті інтегруються в єдину систему.

Зміст процесів адаптації і соціалізації детермінований соціально-економічними умовами конкретних суспільств. Разом з тим вони причинно зумовлені сукупністю конкретних об'єктивних і суб'єктивних чинників, що безпосередньо впливають на особистість. Але внутрішня детермінація поведінки, пов'язана із свідомістю особистості, багатством її духовного світу, що об'єктивно виражається у вибірковості, активності поведінки особистості по відношенню до зовнішніх умов значно сильніше проявляється в адаптаційних процесах.

Таким чином, маючи одні й ті ж передумови, адаптація і соціалізація відрізняються одна від одної. Втою ж час окремі автори ототожнюють адаптацію із соціалізацією, інші – трактують соціалізацію як частковий випадок одного з конкретних проявів більш широкого процесу адаптації. Звідси випливає актуальність проблеми адекватності змісту понять адаптації і соціалізації та різниці між ними. Обидва поняття відображають відповідні аспекти відношення людини до оточуючого світу, виключення її в різні форми суспільної діяльності.

Література:

1. Андреева Д.О. Про поняття адаптації. Дослідження адаптації студентів до умов навчання у вузі//Людина і суспільство Випуск 13-Л:ЛДУ,1973-С.62-69
2. Ганзен В.О. Системні описи в психології. -Л:ЛДУ,1984.-175с.
3. Милослава І.О. Поняття і структура соціальної адаптації: Дис...канд.філос.наук. -Л,1974.-19с.
4. Мороз О.Г. Професійна адаптація випускника педагогічного вузу: Дис... докт.пед.наук. - Київ,1983.-430с.
5. Татенко В.О. Аналіз процесу соціалізації особистості -Київ,1978.-17с.

Т.М. Титаренко, Київ

ПЕРЕДУМОВИ ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ ЖИТТЄВОЇ НЕКОМПЕТЕНТНОСТІ

Сьогоднішні жорсткі умови існування, навіть виживання, вимагають дослідження життєвої некомпетентності переважної більшості колишніх радянських людей. Тотальна життєва некомпетентність як наслідок багаторічного тоталітаризму та трансформаційних процесів у суспільстві поступово стає тим суто психологічним фактором, який поглиблює та пролонгує кризову ситуацію.

Ми не вміємо пристосовуватись до надто мінливого соціуму з його непрогнозованими флуктуаціями, економічною та політичною нестабільністю, незрозумілими, нерациональними очікуваннями. Ми втрачаємо віру у власні сили, професійну кваліфікацію, можливість матеріально забезпечити себе і свою сім'ю. Нам не вистачає енергії, щоб зробити крок вперед, ризикнути, спробувати себе у чомусь новому. Інертність життєвих стереотипів, сила звичок кожного дня штовхає нас в один і той самий глухий кут.

І все ж ми робимо цей вибір – вибір життєвої некомпетентності. Зовнішні умови сприяють цьому, але їх роль не є вирішальною.

Кожна особистість живе у власному життєвому світі, який лише частково співпадає зі світом зовнішнім, реальним, спільним для багатьох. Життєвий світ є індивідуальним способом структурування зовнішнього світу відповідно до світу внутрішнього. Це відкрита, самоорганізована система, модель багатовимірного відображення реальності. На кожному життєвому етапі цей світ видозмінюється, відтворюючи актуальні особистісні пріоритети, нагальні потреби, найсуттєвіші прагнення. Саме життєвий світ з його просторово-часовою структурою детермінує людську поведінку, провокує, стимулює певні життєві вибори.

Виключно за власним бажанням, хоча це бажання може бути замаскованим, викривленим, неусвідомлюваним, людина постійно опиняється у таких життєвих ситуаціях, які підживлюють її цілковиту залежність від складних обставин, руйнівних взаємин, нездоланих перешкод.

Чому життєва некомпетентність, незважаючи на її проґрашність, все ж таки обирається? У чому її переваги для всіх тих, хто ніяк не може пристосуватися до нового життя, знайти свою “екологічну нішу”?

Сьогодні принаймні для людей середнього і старшого віку бути життєво некомпетентним означає бути серед більшості. Бути некомпетентним – тобто бути психологічно хоча б відносно захищеним, не бути обманутим, невідповідним, використаним. Бути некомпетентним – бути вірним старим звичкам, набутому досвіду, власному минулому.

Обираючи життєву некомпетентність, людина, як їй здається, обирає вірність собі, безпеку, твердий ґрунт під ногами, жебрацьку стабільність. Насправді вона боїться, і цей страх чогось нового, невідомого, незвичного є дуже сильним гальмівним чинником суспільного розвитку. Насправді така вірність собі є стагнацією, відмовою від змін, від зростання.

Розглянемо деякі розповсюджені форми життєвої некомпетентності, що вибираються.

Людина, життєвий світ якої побудований як еґоцентричний, інфантильно цілісний, недиференційований, обирає життєву некомпетентність як зручний захист від будь-яких зовнішніх ускладнень, суперечностей, проблем.

Поведінка такої людини є центрованою на собі, на власних планах, інтересах, пріоритетах, а всі інші автоматично стають або засобами досягнення цілей або перешкодами на шляху вперед. Засіб використовується, перешкода долається, а інтереси справи, в яку вкладає себе цей по-дитячому цілісний демонстрант, виправдовують порушення будь-яких норм.

Здавалося б, така цілеспрямованість має високо корелювати саме з життєвою компетентністю. Але бути по-справжньому продуктивним наодинці, не враховуючи інших, не розуміючи їх, не помічаючи їхніх потреб, практично неможливо.

Власна неповторність, унікальність стає надцінною ідеєю, сприймається особистостями, що мають еґоцентричну світобудову, як своєрідний припис, непохитна норма. Життєва некомпетентність стає гаслом “інакшості”, нестандартності, певної духовної елітарності.

Другу форму життєвої некомпетентності продукує життєвий світ, який можна назвати конформним. Такий світ порівняно з еґоцентричним є більш складним, диференційованим, багатовимірним, але він втрачає єдиний центр у вигляді власного “я” з його актуальними потребами та інтересами. Ускладнення відбувається за рахунок втрати самостійності і цілісності.

Панівною стає специфічна “колективна” відповідальність, оскільки відбувається переорієнтація з життєвої позиції егоцентрика “всі як я” на життєву позицію “я як усі”. Прагнення завжди бути серед більшості, “ховатися” в натовпі, якомога більше відповідати очікуванням всіх і кожного стає вибором життєвої некомпетентності як спокою, стабільності, безпеки.

Конформно некомпетентна людина не вірить у себе, у свої адаптивні можливості. Вона може погоджуватися, що має певні не проявлені здібності, нерозвинуті потенції. Але життя так склалося, що все же виявилось зайвим, і починати спочатку вже ніколи. Для такої людини краще відчувати силу звичок, вплив застарілих стереотипів, ніж раптом залишитися один на один з незнайомим, а отже небезпечним новим життям.

Ще однією формою життєвої некомпетентності є некомпетентність нормативна, або конвенціональна. Життєвий світ, що має конвенціональну побудову, структурується за рахунок інтенсивного засвоєння типових ролей. Особистість вже не рівняється на більшість, а хоче бути законслухняною, відповідати правилам і нормам, керуватися загальновідомими регламентуючими приписами.

Ці старання, акуратні, сумлінні люди вибирають життєву некомпетентність тому ж, чому намагаються повсякчас дотримуватися тих чи тих норм: бути некомпетентним не так страшно, не так небезпечно для здоров'я та благополуччя. Адже ділові і успішні компетентні надто ризикують, надто виснажуються, надто перевантажуються. Краще мінімізувати потреби, ніж піти на порушення усталених регламентацій, втративши спокій та дозволя.

Нарешті, ще одна форма життєвої некомпетентності є характерною для особистостей, що мають таку званий релятивний життєвий світ. Цей світ порівняно з конвенційним відчутно звужується за рахунок зростання вибірковості спілкування. Потреба бути “як усі” переростає у потребу бути “зовсім не таким, як усі”. Перемога над владою обставин та групових очікувань передбачає експериментаторство, новаторство у всіх сферах життя. На відміну від попередніх трьох типів цей пропагує необхідність постійно щось змінювати у своєму житті, починати все спочатку. Він хоче бути життєво компетентним, але від цього бажання нічого істотним чином не змінюється.

Всі спроби такої людини зробити конструктивний особистісний вибір залишаються благими побажаннями. Адже життєвий світ такої дисгармонійної особистості досить далекий від реальності. Деякі представники цього типу дисгармоній помиляються, оцінюючи власні прагнення, можливості, обмеження. Інші помиляються, роблячи спроби оцінити зовнішні обставини, в яких передбачається розпочати нове життя.

Кожен з позначених типів життєвої некомпетентності – егоцентричний, конформний, нормативний та релятивний – формується на певному етапі саморозвитку життєвого світу особистості, має свою історію та певний спектр підтипів.

Життєво некомпетентна людина уникає почуття свободи. Вона завжди несамостійна, уязвлена, опосередкована. Особистісний вибір життєвої некомпетентності не є зваженим свідомим рішенням, хоча він і визначає на певний, досить тривалий час, на певному етапі життєвого шляху головну стратегію життєздійснення, напрям подальшого розвитку.

Помилковий особистісний вибір, погане усвідомлення альтернатив, уникання відповідальності за життєве рішення, що вже прийняте, є наслідками “нездорового” розвитку, дисгармонійної світопобудови.

Ми постійно постаємо перед необхідністю робити великі і малі, значущі і зовсім неістотні вибори. Що саме обираємо? Обираємо шлях, напрям подальшого руху, обираємо себе, свій завтрашній життєвий світ, його час і простір, його, умовно кажучи, клімат та економіку. Обираємо життєву позицію, міру власної активності, суб'єктності.

Читаємо у славетному романі Сервантеса:

Над долею я знав могутні чари,

Хапав за хуба випадки ледачі,

Тьму перешкод зумів перебороти (пер. М.Лукаша)

Але не будемо утопістами, Не все залежить лише від нас, від нашого бажання чи віри у власні сили. Не все визначають творчі здібності, рішучість та наполегливість. Кожен знає, що, нажаль, є такі обставини, не зважаючи на які ми жодним чином не зможемо перемогти, здійснити реального вибору.

Порівняймо лишень поетичні рядки з роману "Дон Кіхот" і знайомий кожному монолог Гамлета:

Так. Бути чи не бути – ось питання.

В чім більше гідності: терпіти мовчки

Важкі удари навісної долі

Чи стати збройно проти моря мук

І край покласти їм борню? (пер. Г.Кочура)

Якби дійсно вся складність життєвого вибору визначалася лише інтенцією чи якимись іншими індивідуальними можливостями особистості, що проблему, напевно, уже була б розроблено психологічною наукою. Але запутаність, загадковість, неосязність проблеми життєвого вибору полягає саме в тому, що особистість треба розглядати не вирваною з контексту її повсякденного життя з усіма його сюрпризами й несподіванками, а включеною в цей контекст, поглинутою ним.

Певні типи життєвої некомпетентності, що розглядалися, – це реальна історія життя, історія розвитку особистості. Це віддалені наслідки непродуктивного розв'язання певних вікових криз, наслідки не зовсім сприятливої для формування життєвої компетентності соціальної ситуації розвитку. Зрозуміти власне минуле, усвідомити свій особистий тип життєвої некомпетентності – це вже перший крок на шляху до її подолання. Але лише перший.

На наступному етапі подолання цієї досить розповсюдженої особистісної дисгармонії необхідне стійке бажання корінним чином змінитися, розкрити у власній особистості все те, що в ній закладене, але дотепер було загальмованим, заблокованим, неспрявленим. Мотивація саморозвитку має бути стійкою, оскільки кожна людина підсвідомо хоче зберегти свій образ себе константним, звичним, у кожної людини є страх новизни.

Опинившись перед вибором звичного, але непродуктивного, або нового, незнайомого життя особистість намагається скерувати себе таким чином, щоб задовольнити свою найістотнішу потребу, потребу в зростанні, у самотворенні.

Ця потреба водночас і найістотніша, і найнебезпечніша. Можна забути про неї, можна бути до неї неготовим, а можна почати штучно її форсувати, не рахуючись ані з внутрішніми, ані з зовнішніми умовами. Втеча від реальної складності життя у чомусь зручну життєву некомпетентність є нехтуванням саме цієї потреби – потреби у зростанні. Перебільшення власних можливостей, волонтаризм без урахування реальних життєвих обставин – також програшна тактика.

Який вибір уважати за оптимальний? Універсального визначення бути не може, бо оптимальність є суто індивідуальною. Це, передусім, найкращий з усіх варіантів саме для цієї людини у її неповторній життєвій ситуації. По-друге, цей вибір має бути

найкращим, виходячи не лише з актуального стану особистості, але й із її життєвих перспектив, можливостей саморозвитку.

Що відбувається тоді, коли людина відкладає життєво важливі вибори, забуваючи про них, не знаходячи часу, сил або мужності, чекаючи на якісь винятково сприятливі обставини? Коли ми зволікаємо, криза насувається. Наші вчасно не зроблені вибори, нагромаджуючись, стають на перешкоді поступові вперед, розпочинаючи тривалий і ризикований процес руйнації світобудови, готуючи життєву кризу, яка все одно примусить щось докорінно змінювати у власному житті.

Як підкреслюють А.Маслоу, І.Ялом та інші представники екзистенціально-гуманістичної психології, серед смертних гріхів є гріх неробства, лінощів, в який впадає кожна людина, коли вона не робить у своєму житті все те, що могла б зробити. Знайти у собі сили для відмови від вибору життєвої некомпетентності – це безумовний крок уперед, крок до себе.

О.М. Федик, Київ

ВПЛИВ БЕЗРОБІТТЯ НА ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Наше суспільство сьогодні переживає складний період розбудови. Нестабільність, економічні негаразди, відсутність соціальних гарантій, ріст безробіття і довготривалі затримки заробітної платні негативно впливають на емоційний та психологічний стани населення. В останнє десятиріччя актуальності набуло поняття «криза життєвої перспективи» внаслідок масового скорочення і закриття підприємств.

У вітчизняній та зарубіжній літературі відзначаються негативні наслідки цього явища, які виявляються в зростанні рівня захворювань (в тому числі психічних) та смертності, кількості самогубств, розлучень. Втрата роботи і, як наслідок, невизначеність соціально – економічного статусу сприймається безробітними як втрата життєвої перспективи. У багатьох з них знижується здатність адаптації до нових і складних умов існування.

Згубний вплив безробіття на особистість відзначив в своїх працях Е. Еріксон. Він пов'язував з цим таке поняття, як «криза ідентичності особистості», яке Е. Еріксон спостерігав при різних суспільно – історичних змінах. Він так відзначив, що формування особистості є результатом активного включення індивіда в різноманітні соціальні спільноти. Зв'язок з ними індивід переживає як вірність самому собі, як свою сутність, ідентичність ... а історична доля їх переживається індивідом як особиста доля. Тому безробіття, яке вириває людину з самих суттєвих соціальних зв'язків руйнує її ідентичність» впритул до підсвідомого рівня функціонування».

У вітчизняній психології донедавна проблемами поведінки та емоційного стану особистості в екстремальних ситуаціях займалися представники психології праці. В психології особистості ці питання почали підійматись в рамках теорії життєвого шляху особистості.

Так Б.Г.Ананьєв розробив фундаментальне положення про взаємодію суспільно – історичного процесу та особистісних характеристик індивіда, в якому відкрив суттєву залежність змін структури і динаміки людського організму від економічних умов і процесу праці.

Потрібно відзначити, що потреба в праці на певному етапі життя стає необхідною умовою. Для однієї вікової категорії праця дає можливість забезпечувати матеріальну незалежність від батьків і створити необхідні матеріальні умови для власної сім'ї. Для іншої категорії праця може виступати засобом задоволення потреби особистості в суспільному визнанні, престижі, способом самовираження, визнання суспільством її індивідуальності. Ці властивості праці роблять її важливою основою життєвої перспективи особистості дорослої людини. Тому в умовах професійної депривації спостерігається невизначеність життєвої перспективи і навіть її втрата.

При аналізі структурних компонентів життєвої перспективи особистості В.Н.Українець виділяє соціальну перспективу як можливість самореалізації особистістю своїх сутнісних сил в суспільній практиці. Соціальна перспектива найбільш повно розкривається в трудовій діяльності. Отже, в умовах професійної депривації основні життєві потреби особистості блокуються, що може призвести до невизначеності, або й втрати життєвої перспективи.

Яким чином особистість знаходить вихід?

Відповідь криється в ній самій. Психологи гуманістичного напрямку К.Роджерс, А. Маслоу вказували на здатність клієнтів вирішувати свої життєві проблеми самотійно. На конструктивну природу особистості звернув увагу Г.Олпорт, відзначивши в ній сильне прагнення до пошуку і вирішення складних життєвих проблем.

У вітчизняній психології С.Л.Рубінштейн та Б.Г.Ананьєв розробили підхід до особистості як суб'єкту життя, в якому розглядалась не тільки залежність особистості від життєвих обставин, а й залежність життєвого шляху від характеристик особистості. В рамках цього підходу К.А.Абульхановою була визначена життєва перспектива – як потенційна можливість особистості, що об'єктивно закладається в теперішньому і повинна проявитись в майбутньому. Життєва перспектива включає в себе не тільки майбутні цілі, цінності, а й темп життєвого розвитку, його оптимальність, зростання активності особистості (1.)

Найбільш гостро кризова ситуація впливає на особистість, в якій потреба в професійній діяльності є життєво необхідною і займає важоме місце в ціннісній сфері. Збереження життєвої перспективи буде залежати від здатності особистості активізувати свої потенційні можливості. Відомий німецький психолог Х.Томе визначає таке поняття, яке «теми буття». Зміст якого він описує як центральне спрямування особистості, її головні інтереси, або як об'єкти, що мають визначне значення для індивіда.(3) При цьому чим більшу роль в смисловій сфері відіграє заблокований об'єкт і чим сильніше сприймається особистістю загроза, тим вище мотиваційний потенціал подолання кризи, що виникла.

В своїх працях Х.Томе розглядає проблему реакції на життєві проблеми не тільки в теперішньому, але й в минулому часі. Адрже психологи, що використовували лонгітюдний метод часто відзначали, що критичній ситуації передують депресія або психосоматичні порушення. Тому іноді вплив життєвих проблем залежить не від об'єктивних причин, а від суб'єктивного ставлення до них особистості.

Ще одним компонентом життєвої перспективи особистості, що вагомо впливає на здатність особистості знайти вихід з кризової ситуації є «життєва позиція». Це узагальнений, вибраний особистістю на основі її цінностей спосіб здійснення життя (3). Життєва позиція є потенціалом розвитку особистості. Вона включає в себе смислові утворення, що визначаються на рівні сенсу життя.

Л.В.Сохань формулює поняття «життєва програма особистості», яке теж є складовою життєвої перспективи. Життєва програма визначає стратегію

життєдіяльності людини, основні цілі і результати, з якими особистість пов'язує своє майбутнє. Життєва програма – це стратегія діяльності і досягнень, яка включає в себе життєві цілі і плани (5). Щоб мати змогу врахувати динаміку реальних життєвих обставин, а також вікові зміни особистості на різних етапах життєвого шляху, плани мають бути достатньо гнучкими. Це дає змогу активніше реагувати на життєві проблеми і перебудовувати життєву перспективу.

Значення життєвих цілей в житті особистості розкрила з позицій динамічного підходу Л.І. Анциферова. Вона відмічає, що особистість повинна навчитися своє невизначене прагнення до майбутнього оформлювати у вигляді цілей, далеких і близьких, що створюють сенс етапів життя.(3)

Часто особистість виявляється нездатною зберегти свою життєву перспективу, втрачає віру в здатність досягнення бажаної мети. Л.І. Анциферова виділяє психологічні механізми «втримання» спрямованої в майбутнє перспективи :

- вбачання в актуальних ситуаціях елементів віддаленого ідеалу;
- правильна побудова системи тих цілей, які ведуть до досягнення ідеалу.

Якщо цілі розташовані в такому ряду, де досягнення кожної наступної визначається попередньою, а блокування однієї з них зупинить поступальний рух до реалізації життєвої перспективи і буде сприйматися особистістю як крах. Отже життєва перспектива не повинна будуватися на моделі однолінійної спричиненості. Вона повинна утворювати розгалужену систему окремих цілей, які взаємодоповнюють одна одну. При блокуванні однієї з них, зусилля особистості спрямовуються на інші, еквівалентні їй в функціональному відношенні цілі. Такий шлях дає змогу вийти з життєвої проблеми з найменшими втратами для особистості.

Як було відмічено, особистість сприймає життєву ситуацію як проблему не тільки через її об'єктивну складність, а й з суб'єктивної точки зору. Це залежить від того, наскільки сильне втручання відбувається в ціннісну сферу особистості. Тому велике значення має методологічна тенденція розглядати важкі життєві ситуації очима самої особистості, з її точки зору, її «внутрішньої ситуації». Психологи розробили новий підхід, в рамках якого складні ситуації і дії в них суб'єкта розглядаються з позицій його внутрішнього світу, внутрішньої реальності. Як відмічає Л.І. Анциферова, людина впродовж всього життя створює, змінює, доповнює глибокоособистісну теорію світу», включаючи в неї власну самоконцепцію. Весь досвід життя і можливість передбачення майбутнього закріплюється в мінітеоріях, які регулюють сприйняття і уявлення людини, визначають тлумачення оточуючого світу і дії в ньому суб'єкта. Свою теорію особистість намагається зробити впорядкованою і узгодженою, теорією передбачуваного і узгодженого світу. Особистісна концепція позитивного світу дає можливість людині відчувати себе непереможною і щасливою. (3)

Враховуючи таку особистісно – світоглядну теорію людини, можна уявити собі, наскільки руйнівним для неї може бути вплив неочікуваної життєвої проблеми. Особистість стикається з необхідністю перебудови глибоко сформованого ставлення до світу. Але свідомість, під впливом негативної події концентрується лише на негативному аспекті і не дає можливості людині сприйняти ті характеристики події, які б дали змогу змінити ситуацію на краще.

В рамках ситуаційного підходу до внутрішнього світу особистості виникло поняття «стратегії опановування» що виражає конструктивно - перетворюючу стратегію життя. коли людина стикається з життєвою проблемою, вона спочатку намагається розпізнати особливості ситуації, виявити негативні і позитивні її сторони, визначити сенс і значення того, що відбувається. Ця активність визначається поняттям «когнітивне оцінювання», об'єктом якого виступають здібності і можливості

людини, її функціонально – енергетичні резерви. Головним результатом когнітивного оцінювання» є можливість контролю ситуації, чи її відсутність. Лише коли приймається рішення про можливість позитивного впливу на критичну ситуацію, суб'єкт починає формувати її як проблему: він визначає кінцеву і проміжні цілі, розробляє план, способи досягнення цілі, формує життєву перспективу. Активно змінюючи проблемні ситуації особистість теж змінюється, ці зміни, як правило, невимушені. Але життя, як відзначають в своїх дослідженнях Ф.Розбаум, Ф.Зімбардо ставить особистість в такі умови, коли тільки вимушена перебудова власних особливостей допоможе подолати складну життєву проблему.

Найпростішим для особистості шляхом може стати зміна ставлення до ситуації, найскладнішим – зміна особистісних рис. Психологічна особливість особистості обумовлює неоднозначний вплив на неї важких життєвих ситуацій, таких, як втрата близької людини, хвороба, безробіття. Але її типологічні характеристики дають можливість передбачити поведінку в умовах стресу і перенапруження.

Не існує рецептів від усіх складностей життя. Людина повинна навчитись передбачувати можливі кризові ситуації, використовуючи досвід та свої потенційні можливості. Так, розглядаючи загострення проблеми безробіття на нинішньому етапі розвитку нашого суспільства, можна твердити, що ця проблема є не тільки суспільною, але й особистісною. Успішність подолання цієї проблеми залежить насамперед від активності та психологічної гнучкості самої особистості. Від її вміння будувати систему життєвих цілей, від чіткості життєвих позицій і своєчасного використання тих життєвих стратегій і потенційних можливостей, які закладені в особистісній життєвій перспективі.

Література:

1. Абульханова – Славская К.А. «Стратегия жизни» М. 1991
2. Ананьев Б.Г. «Человек как предмет познания» Л. 1969
3. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование и психологическая защита.//
4. Психологический журнал Т.15 №1 1994.
5. Волошина И.А. Психологическое исследование изменения личностных характеристик безработных.// Вестник РГНФ №3 1998
6. Жизненный путь личности. (ред.Сохань Л.В., Злобина Е.Г.) К. 1987

П.Д. Фролов, Київ

ПРО ДЕЯКІ АСПЕКТИ СПРИЙМАННЯ НАСЕЛЕННЯМ ПРЕЗИДЕНТА Л.КУЧМИ

Протягом кількох років лабораторія психології політичного іміджмейкінгу, пропаганди та реклами Інституту соціальної та політичної психології здійснює моніторинг поточних іміджів найбільш відомих українських політиків. Моніторинг здійснюється засобами періодичних психосемантичних досліджень, що охоплюють усі регіони (області) України. Мета цих дослідження полягала у побудові семантичного простору сприймання населенням провідних політиків України, а також у визначенні місця образу кожного з політиків у даному просторі.

Провідні критерії оцінювання населенням особи Президента

Усе розмаїття критеріїв, за допомогою яких опитувані оцінюють політиків, як переконують результати спеціальних психосемантичних досліджень, можна

"стиснути" у шість основних факторів. Ці фактори являють собою узагальнені критерії (основні смислові опозиції), що визначають ставлення громадян до Президента та інших провідних політиків України.

Нижче наведено назви виділених факторів та перелік суджень, які увійшли до них.

Фактор 1. "Здатність політика вивести Україну з кризи" (правильність чи хибність обраного ним політичного курсу).

Цей фактор диференціює політиків за смисловою опозицією, яку можна назвати "Здатність вивести з кризи - їти згубним курсом". Позитивний полюс цього критерію оцінки політиків увібрав у себе наступні судження: "Його зусилля здатні вивести Україну з кризи", "Викликає довіру", "Порядний", "Чесний", "Розумний", "Він активно захищає інтереси трудящих".

Негативний полюс цього фактору увібрав у себе наступні судження: "Обраний ним політичний курс є згубним для нашої країни", "Він винний у тому, що Україна перебуває зараз у такому важкому становищі", "Він фактично нічого не зробив для ліквідації затримок у виплаті заробітної плати та пенсій", "Є всі підстави вважати його захисником інтересів новоявлених багатіїв", "Створення умов для збагачення невеличкої купки шахраїв та зубожіння більшості населення країни - це його заслуга", "Він уміло використовує службове становище в особистих інтересах", "Я вважаю, що він має тісні зв'язки з мафіозними кланами".

Фактор 2. "Ідеологія, сповідувана лідером" (лівий - прихильник ринку).

Другий фактор являє собою смислову опозицію, за якою політиків ділять за ідеологічною ознакою. Ця опозиція може бути визначена як "Політик лівих поглядів - Прихильник ринку". Полюс фактору, позначений нами як політик лівих поглядів увібрав у себе наступні судження: "Це політик лівих поглядів", "Ця людина захищає ідеї соціалізму". До цього ж полюсу тяжіє судження "Він усіляко намагається розвивати економічні та культурні зв'язки з Росією". Протилежний полюс цього фактору описується наступними судженнями: "Він підтримував і буде всіляко підтримувати комерційні структури", "Він є переконаним прихильником ринкових реформ", "Ця людина відома своїми антикомуністичними переконаннями".

Фактор 3. "Ступінь врівноваженості, емоційності політика" (запальний, невитриманий - спокійний, врівноважений).

Третій за своєю значущістю фактор оцінювання політиків населенням являє собою ступінь їхньої емоційності. На одному полюсі тут зосереджено оцінки "Спокійний", "Врівноважений", а на протилежному "Запальний", "Невитриманий", "Конфліктний".

Фактор 4. "Презентабельність, привабливість політика" (привабливий - непривабливий).

Даний фактор оцінки політиків громадянами являє собою критерій привабливості. На позитивному полюсі цього фактору було зосереджено такі судження: "Симпатичний", "Привабливий", "Солідний". До цього ж полюсу тяжіли наступні оцінки: "Активний", "Сильна особистість". Негативний полюс цього фактору увібрав у себе судження "Некрасивий", "Непоказний". До цього полюсу також тяжіли і такі судження: "Безініціативний", "Нерішучий", "Виступи цього політика нецікаві і невиразні".

Фактор 5. "Сила та впливовість політика"

Даний критерій об'єднує наступні судження: "Владний", "Активний", "Рішучий", "Твердий", "Впливовий", "Сильна особистість", "В його особі ми бачимо прихильника встановлення жорсткого контролю за виконанням законів", "Його

підтримують впливові політичні сили", "Він має багато прихильників", "Він послідовно проводить лінію на встановлення жорсткої виконавчої дисципліни", "Ця людина повністю контролює ситуацію в Україні". Протилежний полюс даного фактору описують судження: "Нерішучий", "Безініціативний", "Він є маріонеткою західних політиків"

Фактор 6. "Орієнтація політика на союз з Росією чи на посилення незалежності, інтеграцію України у європейські структури".

Цей критерій оцінки політиків можна схарактеризувати як ступінь проросійської чи незалежницької орієнтації політиків. Незалежницький полюс описувався судженням "Ця людина сповідує ідеї українського націоналізму". До нього також тяжіли судження "Ця людина відома своїми антикомуністичними поглядами", "Він є політиком з яскраво вираженою прозахідною орієнтацією". Протилежний полюс цього фактору описується судженням "Він усіляко намагається розвивати економічні, політичні та культурні зв'язки з Росією". До цього ж полюсу тяжіло судження "Це політик лівих поглядів".

З'ясувавши основні критерії, за допомогою яких громадяни оцінюють провідних політичних діячів України, ми отримали можливість провести порівняльний аналіз їхніх іміджів.

Аналіз розташування політиків у семантичному просторі виявлених основних критеріїв засвідчив, що жоден із досліджуваних політиків не має сьогодні серед більшості громадян іміджу лідера, здатного вивести Україну з кризи. Певною мірою до іміджу даного типу наближається імідж О.Мороза та П.Симоненка.

Найбільш яскраві, виразні та усталені іміджі мають такі політики: Л.Кучма, О.Мороз, В.Чорновіл, Н.Вітренко, П.Симоненко та Л.Кравчук.

Л.Кучма сприймається насамперед як особа, що обрала згубний для держави курс, значною мірою винна у тому тяжкому стані, в якому зараз перебуває Україна. Президент сприймається як найбільш врівноважений політик. Однак його врівноваженість та спокійність виявляються семантично дуже близькими до нерішучості, пасивності, слабкості. Крім того, респонденти відзначають зовнішню непривабливість Л.Кучми, оцінюють його як непоказного, некрасивого.

Сприймання Президента має також певні регіональні особливості, які, правда, вимагають більш детальних досліджень. Результати проведених опитувань поки що дають змогу для досить грубого поділу України на регіони, що відрізняються особливостями сприймання та оцінки особи Президента. З даних, що містяться у наведеній нижче таблиці видно, що сприймання Л.Кучми крізь призму провідного критерію оцінки - здатність Президента вивести країну з кризи - жителі західних та східних регіонів України істотно різняться. Населення східних областей сприймає Л.Кучму як політика, що дотримується хибного курсу, звинувачуючи його у економічних негараздах. Серед жителів західних областей такі оцінки є найменш виразними. В той же час серед громадян, що проживають на півдні та півночі країни, відмінностей в оцінках Президента за цим критерієм не виявлено.

Як прихильник ринку Л.Кучма насамперед сприймається жителями північних регіонів. Для жителів сходу та заходу виразність рис політика ринкової орієнтації в іміджі Президента є приблизно однаковою.

Такі риси іміджу Президента як врівноваженість та поміркованість здобувають найбільш високі оцінки серед жителів західних та східних регіонів.

Презентабельність, зовнішня привабливість Л.Кучми оцінюється досить низько жителями усіх регіонів. Найбільше претензій до зовнішнього вигляду Президента мають жителі південних областей республіки.

За параметром сили та впливовості найнижче оцінюють нинішнього Президента жителі східних областей. Найбільш сильним Л.Кучма постає у сприйнятті жителів лише західного регіону.

Як політика з яскраво вираженою проросійською орієнтацією Президента Л.Кучму сприймають насамперед жителі північних областей. Практично відмовляють йому в наявності симпатій до Росії жителі півдня України.

Отже, можна констатувати, що жителі сходу України бачать Л.Кучму насамперед як спокійного, врівноваженого політика з чітко вираженою ринковою орієнтацією, що веде країну згубним курсом. Він постає також як зовнішньо непривабливий, слабкий, такий, що шукає союзу з Росією, проте не досить активно.

Перед жителями заходу Л.Кучма постає як дуже спокійний та врівноважений ринковик проросійської орієнтації, який є не таким вже й слабким, як може видатися на перший погляд.

Жителями північних областей Л.Кучма сприймається в першу чергу як ринковик з виразною проросійською орієнтацією, чия здатність вивести країну з кризи викликає сумнів.

Жителі півдня України, відмовлючи Президенту в наявності виражених симпатій до Росії, оцінюють його як вельми непривабливого, непрезентабельного, і також дуже низько оцінюють його здатність вивести країну з кризи.

Динаміка образу Президента Л.Кучми у просторі згаданих вище критеріїв протягом 1996-1998р. засвідчує, що протягом зазначеного періоду Президент все виразніше сприймався як прихильник курсу ринкових реформ. Одночасно посилювалися оцінки Президента Л.Кучми як слабого лідера, поступово зростала кількість оцінок "нерішучий", "безініціативний", "маріонетка в руках західних політиків" тощо. Посилювались в образі Президента і такі характеристики, як "врівноваженість", "спокійність", "неконфліктність". Динаміка таких складових образу Президента, як "здатність вивести Україну з кризи", "зовнішньополітичні орієнтації" та зовнішня привабливість мали складнішу динаміку. У 1997р., коли було протягом досить тривалого періоду зберігалася фінансова стабільність, істотно зменшився темп інфляції, зафіксовано послаблення оцінок Президента як такого, що веде країну хибним курсом, що позитивно позначилося навіть на оцінках ступеня зовнішньої привабливості Л.Кучми. Однак відсутність інших відчутних позитивних змін призвела до нового сплеску розчарування у здатності Л.Кучми розв'язувати нагальні соціально-економічні проблеми і викликало погіршення його іміджу за провідним критерієм оцінки.

Узагальнені результати психосемантичних досліджень, викладені вище, добре узгоджуються з результатами моніторингу оцінок діяльності Президента Л.Кучми та рейтингів довіри до нього. Вони також засвідчують наявність досить виразної тенденції до зниження кількості тих, хто довіряє Президентові та позитивно оцінює його дії і рішення. Натомість зафіксовано зростання негативних оцінок.

Результати психосемантичних досліджень сприймання громадянами Президента Л.Кучми були доповнені аналізом змісту інформації про нього, що виробляється ЗМІ та споживається населенням. Такий аналіз засвідчує, що кількість згадок про Президента в ЗМІ порівняно з 1995р. зросла більше ніж у два рази. При цьому Л.Кучма був і залишається найбільш часто згадуваним політиком. Середньомісячна кількість згадок про нього в текстах різної тематики в розрахунку на одне друковане видання політичного спрямування становить сьогодні 230 разів, в той час як у першій половині 1995р. цей показник становив 86 разів. Протягом 1998 року подібні видання щомісяця друкували в середньому по 50 фотографій діючого

Президента, тоді як у 1997 р. в пресі щомісяця одне видання друкувало в середньому 35 фотозображень Л.Кучми.

Однак посилення інформаційного тиску на виборців не спричинило позитивних змін у ставленні до глави держави. Домінування серед громадян негативної установки щодо Президента призводить до посиленого споживання насамперед негативної інформації про нього. Це добре видно з наведеного нижче розподілу відповідей респондентів на відповідне запитання.

Розподіл відповідей на відкрите запитання: *“Чи доводилося Вам читати або чути які-небудь оцінки на адресу Л.Кучми ?”* (у % від їх загальної кількості)

Так, його хвалять за ...	34.2%
Так, його звинувачують у тому, що він ...	65.8%

Оскільки під час голосування значна частина електорату робить вибір свого кандидата, керуючись принципом меншого зла, практичний інтерес становить інформація про зміст основних побоювань, пов'язана з обранням того чи іншого політика. Аналіз змісту таких побоювань дає можливість деталізувати негативні сторони іміджу політика і заздалегідь подбати про відповідні корекційні заходи.

Порівняльний аналіз змісту таких побоювань стосовно Л.Кучми та Л.Кравчука під час президентських виборів 1994 року та побоювань, які громадяни пов'язують з переобранням Л.Кучми на другий строк показує, що у 1994р. в разі переобрання Л.Кравчука переважна більшість громадян боялася, що період стагнації, відсутність просування у реформуванні суспільства затягнеться. Відносно ж Л.Кучми у громадській думці тоді не існувало якогось однозначного, найбільш поширеного побоювання. Результати ж всеукраїнського опитування, проведеного нами у листопаді 1998 року, показали, що тепер таке побоювання існує. Близько половини респондентів в разі переобрання нині діючого Президента побоюється подальшого погіршення соціально-економічної ситуації в державі.

Н.В. Фролова, Днепропетровск

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ (ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Изучение трансформации, происходящей в системе ценностных ориентаций личности в кризисные периоды развития общества, представляет большой теоретический и несомненный практический интерес.

На основе индивидуального опыта, оказывающегося адекватным или неадекватным условиям социальной среды, ценностные ориентации либо приобретают личностный смысл, либо вытесняются как необеспечивающие успешное функционирование личности в социуме. Факторы, опосредующие влияние социальной среды на формирование и трансформацию ценностных ориентаций, достаточно разнообразны: это и климат в микроколлективе, членом которого является личность, и семейное окружение с его традициями, и доступ к средствам образования и культурным достижениям общества, религиозные убеждения и, по-видимому, комплекс других условий, воздействующих на личность. Кризисные периоды в развитии общества, связанные с коренными изменениями социально-экономического

уклада, создают, как представляется, идеальные условия для изучения механизма трансформации ценностных ориентаций личности и уточнения возможностей ориентировки на этот психологический феномен как критерий оценки готовности личности к принятию происходящих перемен или отвержению их. Последнее, с нашей точки зрения, определяет практическую ценность изучения трансформации в системе ценностных ориентаций, ибо в ней, как свидетельствуют результаты проведенного нами экспериментального исследования, как в зеркале, проявляется отношение членов общества, представляющих его различные социальные слои, к происходящим изменениям.

Не менее важен как в теоретическом, так и в практическом планах и собственно личностный аспект данной проблемы: смена ценностных ориентаций - это, несомненно, достаточно болезненный процесс. Знание его закономерностей может способствовать, с одной стороны, выявлению путей оказания психологической помощи личности в направлении снижения интенсивности эмоциональных переживаний. С другой стороны, изучение изменений в системе ценностных ориентаций соответствующими общественными институтами может быть использовано для прогнозирования возможных социальных потрясений, обусловленных резкой ломкой ценностей и дезадаптацией личности в новых социальных условиях.

Кризисные явления в обществе обнажают механизм отражения социально-экономических изменений в индивидуальном сознании потому, что создают экстремальные условия для выживания людей, вынуждая их либо к активному поиску путей приспособления к новым формам существования, либо к противодействию происходящим изменениям, либо к пассивному ожиданию возврата к прошлому (которое идеализируется). Эти варианты поведения, зачастую неосознаваемые, не могут не сказываться на процессе трансформации ценностных ориентаций личности.

Однако при наличии большого количества работ по проблемам формирования и функционирования системы ценностных ориентаций, исследования подходов к классификации ценностей, проблема трансформации системы ценностных ориентаций рассматривается на феноменологическом уровне и анализ полученных экспериментальных данных носит описательный характер, что позволяет сделать вывод о том, что некоторые важные аспекты проблемы ценностных ориентаций личности изучены недостаточно, в частности, не раскрыт механизм трансформации системы ценностных ориентаций, не определены концептуальные и операциональные критерии для экспериментального изучения этого сложного психологического феномена.

На основе анализа литературы по проблемам формирования и трансформации системы ценностных ориентаций, возможных конфликтов ценностей, а так же при учете положения о том, что основополагающим источником развития личности противоречие, обуславливающее возникновение и функционирование преобразований, которые ведут к появлению новых образований, видится логичным предположить, что ключом к раскрытию механизма трансформации системы ценностных ориентаций личности можно считать появление в этой системе противоречий, а в основе механизма трансформации системы ценностных ориентаций лежит возникновение раскогласований между различными аспектами их структуры, которые могут как осознаваться актуально, так и не осознаваться (отражаясь, в последнем случае, лишь на эмоциональном уровне).

Для изучения нами были выделены возможные рассогласования в следующих аспектах структуры ценностных ориентаций, которые рассматривались как концептуальные критерии оценки происходящих трансформаций, а именно, рассогласования между:

- ценностями, декларируемыми как цели, и ценностями - средствами достижения этих целей;
- ценностями, декларируемыми как цели и средства, и оценкой самим индивидуумом степени их реализованности в его личном жизненном опыте;
- ценностями, декларируемыми как цели, и образом мира, отраженным в сознании и подсознании индивидуума;
- образом мира, отраженным в подсознании индивидуума, и образом мира, отраженным в его сознании;
- образом мира, отраженным в подсознании индивидуума, и представлениями о ценностях общества в целом, а также его представлениями о мире, относящимися к прошлому и проектируемыми на будущее.

Нами были разработаны также операциональные критерии для экспериментального исследования перечисленных выше возможных рассогласований в системе ценностных ориентаций личности [2].

Рассмотренный методологический подход к изучению трансформаций в системе ценностных ориентаций был апробирован в ходе экспериментального исследования [4].

Для оценки эффективности разработанного подхода к изучению трансформации в системе ценностных ориентаций, позволяющих осмыслить их механизм, было отобрано пять групп испытуемых, у которых виделось возможным прогнозировать ряд различий в системе ценностных ориентаций. Всего в эксперименте приняло участие 150 студентов различных вузов города Днепропетровска, подразделенных на равновеликие группы.

Следует отметить, что рассогласования между различными аспектами ценностных ориентаций присутствуют во всех группах, однако имеют разную степень выраженности и свою специфику.

Наблюдается общая тенденция перехода от коллективистской к индивидуалистской системе ценностей. Она соответствует аналогичным тенденциям, зарегистрированным несколько ранее в Польше[3], а также в ряде других стран в постсоветский период, например в Эстонии[1]. О трансформации ценностей свидетельствуют не только рассогласования в рассмотренных выше аспектах системы ценностных ориентаций, но и особенности структуры ценностей на каждом конкретном этапе развития личности.

В результате проведенных теоретического и эмпирического исследований подтверждена гипотеза о том, что в кризисные периоды развития общества (связанные с коренной ломкой социально-экономических отношений) происходит трансформация системы ценностных ориентаций личности. В основе механизма трансформации в системе ценностных ориентаций лежат рассогласования между их различными аспектами, причем, чем многочисленнее и интенсивнее рассогласования,

* При этом мы рассматривали образ мира в подсознании не во Фрейдовском (асоциальном) смысле, а как образ, не успевший достаточно сформироваться, чтобы быть осознанным, который может стать возможным содержанием сознания на следующей из фаз «застывания» и который, в силу этого, в большей степени сохраняет черты ранее застывшей (стабильной) системы ценностей, пока еще полностью не трансформировавшейся.

тем даліше процес трансформації от завершення. При радикальній смені умовий життєдіяльності отот процес протєкаєт тем інтенсивнєє, чєм активнєє індивідуум вклучаєтєя в діяльність, соотвєтствующю мєняющімєя соціально-економічєским умовіям. Отрєфлексірованнєє цєнності далєко нє вєєгда совпадають по свємуму содєржанію с цєнностіям, которєє актуально нє осознаютьєя і функціонірують на умовнє стєрєотіпов. Ото даєт основаніє полагать, что мєханізм трансформаций, по-відомуму, функціоніруєт чєрез діяльність, соотвєтствующю цєнностіям; осознаніє цєнностєй і постєпєнное прєодоленіє сложівшіхєя стєрєотіпов. Процєс можєт буть, во-відомуму, ускорєн, єслі індивідуум получіт возможность осознать і проаналізівровать сістєму свох цєнностных орієнтацій.

Срєдї проблем, нуджаюцїхєя в далєнїшєм ісслєдованію, вїдїтєя нєобходімим вїдєлїтє:

1. Получєніє болєє конкретной інформация о внутрілічностных конфліктах, порождєнных рассогласованіямї в сістємє цєнностных орієнтацій, і возмозных способах іх прєодоленія.

2. Ізучєніє процеса трансформация цєнностных орієнтацій во взаїмосвязї с общєй оптімїстичєской ілі пєссїмїстичєской орієнтаціямї лічностї.

3. Обєспєчєніє учєта болєє шїрокого спектра устійчивых свойств лічностї как возмозных опосредующих факторов інтєнсивностї процеса трансформация цєнностных орієнтацій.

Лїтєратура:

1. Niit Toomas, Liik Kadi Changes in values and society: the case of Estonia // Poster presented at the IV European Congress of Psychology, Athens (Greece), July 2-7, 1995.
2. Носєнкo ЭЛ. Фролова Н.В. Концєптуальнєє і опєраціональнєє критерії ісслєдованія возмозных рассогласованій в сістємє цєнностных орієнтацій // Матєматика і психология в педагогическој сістємє "Тєхнічєский універсітєт", сбортнїк стаяь по матєріалам І Мєждународной научной конференціи. - Одєсса: ОГПУ, 1996. - 153 с.
3. Рейковскї Я. Двїжєніє от коллєктивїзма // Психологический журнал. 1985. - т.14 N5. - С.24-33.
4. Фролова Н.В. Дослідження психологічного мєханізму трансформації у сістємі цїпїсних орієнтацій молодї // Молода нація. - К., 1997 - N7. - С.3-19.

Т.Д. Фролова, Кїїв

МОВНІ ЗАСОБИ КОНСТРУЮВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

Срєд різноманїтних засобів конструювання іміджу політика велику роль відіграють і мовні засоби. Мовлєннія лїдера нє мєнш яскраво здатнє створити його образ, нїж, скажімо, його зовнішністє, костюм, хода тощо. Мова є інструментом соціальної владї, а іноді й ключовим важєлєм впливу. Адже майже «незалежно від того, які проблеми людської природї цікавлять дослідника, рано чи пізно він вїявить, що досліджує проблеми, пов'язані з мовою та комунікацією» [18].

Слова мови є знаками розуму. Знакова функція мови є її основною функцією. Ми живємо в світі, насичєному знаками та символами. Г.Почєщєв пишє: «Ми борємось за символи й вмираємо за них. Символї жє течуть до нас в основному з єкрану тєлєвізора. Тому в цїй символічній дійсності символами стають нє тільки

актори й кинозірки, але й політики, й бізнесмени. Правила гри виявились для всіх однаковими." [12].

Світ, у якому ми живемо, можна уявити у вигляді трьох різних областей: світу реального, світу інформаційного й світу символічного. Якщо проінтерпретувати ці три світи стосовно будь-якої країни чи міста, то виявиться, що незалежно від реальної карти, існує і карта інформаційна, і карта символічна.

Виголошення промови - символічна подія. При її підготовці слід враховувати індивідуальні мовні звороти, властиві оратору, добирати такі слова, які той сам зможе згадати. Зовнішність лідера, його мова, манери - все повинно підкреслювати його особливу авторитетність для оточуючих.

Лідер говорить більше за інших, яким у його присутності дозволено тільки слухати. Зверніть увагу, як телебачення показує зустрічі наших перших осіб з іноземцями. У телетрансляціях новин зарубіжний гість більше слухає, що йому кажуть. Тобто він ніби поставлений в більш підлеглу позицію.

Спеціалісти із паблік рилейшнз та іміджеології вже давно враховують величезну роль мовлення при конструюванні іміджу політичного лідера. Наприклад, вони не тільки змінили тип окулярів, зачіску, покрій піджака відомого політичного лідера Гельмута Коля, але й потурбувалися про те, аби прибрати із мови Г.Коля діалектизми.

На Заході використовується завчасне прослуховування промов, особливо дуже важливих, аудиторією, коли кожен слухач має спеціальний прилад, що дозволяє фіксувати схвалення чи несхвалення того, що було сказано. Це дає можливість виокремлювати найкращі моменти промови, повторюючи їх у різних варіантах, відбирати найвдаліші. Будь-яка реакція публіки при цьому прораховується заздалегідь, і цим полегшуються пошуки спільної мови.

При цьому насамперед важливо звернути увагу, що слід чітко говорити тільки мовою тієї самої аудиторії, до якої звернена промова. Це, власне, і є одним з найголовніших постулатів паблік рилейшнз та іміджеології.

Можна виокремити чотири основних чинники, які роблять мову інструментом соціальної влади.

1. Найперший чинник - це вибір засобів при кодуванні та декодуванні.

Шоразу, коли ми хочемо щось виразити, ми маємо вибирати між декількома альтернативними засобами оформлення свого повідомлення. Залежно від того, які засоби будуть обрані, різною буде й емоційна реакція реципієнта.

Наприклад, можна сказати «Американці нарошують свої військово-повітряні сили в Іраку» (це висловлювання наводить на думку про сильного супротивника), «Американці розширюють повітряну війну в Іраку» (це висловлювання, скоріш за все, асоціюватиметься із боями, що йдуть із перемінним успіхом), «Американці посилюють бомбардування Іраку» (таке висловлювання викличе образи бомбардувань мирних селищ, вбивства жінок та дітей).

Тож від того, якими мовними засобами користується політичний лідер, багато в чому залежить те, який образ собі він хоче створити.

2. По-друге, це складність окремої вербальної одиниці.

Незважаючи на те, що відправник завжди повинен вибирати серед багатьох різних засобів виразу, мова й сама по собі є складним інструментом, на якому грає той, хто ним користується. Слово має референціальну функцію (наприклад, явище омонімії, коли одне й те саме слово має різні значення), і асоціативну функцію (слово активізує певну асоціативну сітку), і, звичайно, емотивний аспект (бо одне й те ж саме явище можна охарактеризувати різними словами, залежно від ставлення того, хто

говорить). Тож і сприйняття й розуміння, які народжуються в адресанта (в аудиторії), залежать від того, як користується цими мовними засобами відправник. Саме ця гра з різними компонентами слова та з процесами, що відбуваються зі словом, завжди експлуатувалася у риторичі, у політиці.

3. Третя властивість, що лежить в основі використання мови як інструменту влади, полягає в тому, що мова є відкритою системою.

За допомогою мовного словника можна створювати незліченну кількість речень і постійно створювати нові слоа й речення, які ще ніколи не створювалися. А самі слова, що використовуються, можуть змінювати своє значення й зміст, оскільки вживаються у комбінаціях та контекстах, що постійно змінюються.

4. Власне система мови як відображення виразу існуючого ставлення до влади.

Ця властивість мови виявляється через того, хто індивідуально користується мовою, адже сама мова як система являє собою тільки один із можливих способів концептуалізації, тільки один із способів усвідомлення та розуміння дійсності. Мова більш чи менш явно відбиває структуру соціально-політичної влади в даному суспільстві і обов'язково приймає певну точку зору. Наприклад, тих, на кого працюють люди, у західному суспільстві називали роботодавцями, і це підкреслювало саме той аспект їхньої ролі, що вони забезпечували людей роботою. Інші аспекти залипалися на задньому плані.

Словники, як і мова в цілому, не позбавлені упередженості. Вони подають певне розуміння і певну точку зору. Але яким саме чином здійснюється влада в акті комунікації? Які сам засоби може використовувати політичний лідер для побудови іміджу?

У розпорядженні відправника є не менше шести так званих «інструментів влади»:

1. Вибір слів та виразів.
2. Створення нових форм та виразів.
3. Вибір граматичної форми.
4. Вибір послідовності.
5. Використання суперсегментних ознак.
6. Вибір імпліцитних передумов.

Розглянемо ці «інструменти» детальніше.

1. Вибір слів та виразів.

Причина того, що вибір слова чи фрази (висловлювання) може бути засобом конструювання іміджу політичного лідера є те, що одне й те ж саме явище може бути виражено декількома синонімічними засобами. Як відомо, абсолютних синонімів у мові майже не існують (такі, як, наприклад «лінгвістика» і «мовознавство»). Як говорить народне прислів'я, «у коханої дитини багато імен». Тож відправник і висловлює різне ставлення до «коханої дитини», підкреслюючи його різні аспекти тим, які саме «імена» він обирає.

Наприклад, можна сказати «Демонстранти були заарештовані поліцією» і «Демонстранти були заарештовані фараонами». Слова «поліція» і «фараони» позначають собою одне й те ж явище, але саме через ці слова висловлювання асоціюватимуться і розумітимуться у межах двох принципово різних ідеологічних концепцій. Ці слова активізують принципово різні семантичні сітки.

Зрозуміла річ, що при конструюванні іміджу політичного лідера вибір слів і виразів є надзвичайно важливим інструментом влади. Одного й того ж самого політичного діяча можна назвати «переможцем при Іені» і «переможеним при Ватерлоо», і ці два вирази створюють цілком різні уявлення про політичного діяча.

2. Створення нових форм та виразів.

Існують дві основні причини створення нових імен, слів, виразів. По-перше, несподівано виникають нові явища, які потребують імен. По-друге, можуть бути причини для зміни назв вже існуючих явищ. За такими змінами можуть стояти різні чинники: політика, економіка тощо. Створення слів та виразів, можливо, ще ясніше, ніж вибір слів, ілюструє, як мова стає на шлях структурування, обумовлення сприймання реципієнта.

Тенденція створювати слова із позитивним зафарбуванням особливо характерна для використання мови у сфері політичної ідеології. За допомогою позитивно навантажених слів у поєднанні із такими властивостями мови, що «вуалюють» справжнє значення, політик може в одній і тій самій промові виступати, скажімо за інтенсивний розвиток енергетики (або, наприклад, розвиток палихнів) і за екологічні заходи, не надаючи перевагу ні тому, ні іншому.

Те, яким чином сприймається явище, може залежати і від того, яким чином сприймається ім'я. Наприклад, один із аргументів проте екологічних заходів полягає в тому, що це занадто дороге. Цей аргумент не наводився б, якби те ж саме явище отримало б назву не «захист природи», а «захист людей». Цікаво, що зараз все більше говорять не про охорону природи, а про охорону довкілля.

Тож ті, у чийх руках є влада в суспільстві, використовують мову для того, щоб встановити й приховати реальну ситуацію. Той, хто бажає реформування суспільства, має й ефективний засіб у вигляді реформи мови. Але тут виникає проблема рівноваги. З одного боку, якщо приймати існуюче використання мови, можна потрапити «у пастку» й отримати у додаток існуючу соціальну систему. З іншого боку, створення занадто великої кількості нових слів та понять перешкоджає комунікації та заважає виконанню соціального контракту.

До такого мовного засобу, як створення нових слів, наближається і свідоме неправильне використання слів або використання «порожніх слів». Наприклад, політик, виголошуючи промову, згадує про «нешкідливі для здоров'я радіоактивні опади» або, наприклад, про «затишні бомбосховища». Тобто використовується звичайний лінгвістичний інструментарій для досягнення ефекту відчуженості від таких страшних явищ, як «радіоактивні опади» або «бомбосховища».

3. Вибір граматичної форми.

Ефект використання певної граматичної форми наочно демонструють і фрази типу: «Поліція захопила демонстрантів» та «Демонстранти були захоплені поліцією». У першому випадку поліція діє більш-менш активно (це вона веде наступ), у другому - демонстранти були активними, тому вони вели себе таким чином, що поліція була змушена втрутитися.

Те, що стосовно причини можуть бути висловлені зовсім різні точки зору, яскраво доводить і такий приклад: «Поліція прийняла заходи» та «Поліції довелося прийняти заходи».

Вибір активної або пасивної форми не тільки неявно впливає на сприйняття причинних стосунків, але й приводить до переосмислення ситуації стосовно того, хто є головною діючою особою, того, про кого йде мова.

Вибір форм може відбивати й точку зору та інтереси відправника. Тож зміна пасивної форми на активну і навпаки - це зовсім не «суто формальне», як багато хто вважає.

4. Вибір послідовності.

Навіть послідовність в цілому рівноправних між собою елементів (наприклад, прикметників) може певним чином впливати на створюване враження.

Якщо охарактеризувати політичного лідера за допомогою цілого ряду прикметників, так що при уважному вивченні опис уявляється нейтральним, можна змінити створюване враження. Це більш істотним є те, що порядок при переходування, вибрана із певною метою послідовність впливають на запам'ятовування. Таким чином, відправник може вважати, що адресанту надана об'єктивна інформація, в той час як той запам'ятовує різні якості по-різному.

5. Суперсегментні характеристики.

До таких характеристик, як відомо, відносяться інтонація, емпфаза, тон голосу тощо. Висловлювання «Він переміг мене», яке передає повідомлення про одну й ту ж саму подію, можуть істотно різнитися між собою. Цю фразу можна сказати таким чином: «Він переміг мене» - тобто акцент робиться саме на тій людині, яка одержала перемогу. «Він переміг мене» - підкреслюється дія, «Він переміг мене» - акцентує те, що саме я потерпів поразку.

Емпфаза вказує і визначає нову інформацію. Це впливає з того факту, що ця фраза може бути відповіддю на три зовсім різні питання і емпфаза стає в такому разі важливим сигналом (Наприклад: Хто переміг тебе? - Він переміг мене. Що він зробив тобі? - Він переміг мене. Кого він переміг? - Він переміг мене.)

Тон голосу може визначати і спрямування висловлювання: чи воно є питанням, поясненням, згодою тощо.

Емпфаза й тон можуть виявитися дуже важливими для структурування, оскільки, наприклад, зробити заяву в суді про те, що ви щось сказали, можна лише єдиним чином: повторити ваші слова (їхній зміст), але ж тон при цьому втрачається назавжди. Наприклад, фраза «Знову Єльцин захворів» може бути вимовлена з іронією, із співчуттям, із подивом тощо.

6. Вибір імпліцитних передумов.

Часто трапляється така комунікативна ситуація, коли зрозумілим є кожне слово, але насправді зовсім незрозумілим є предмет розмови. Це пояснюється незрозумілістю або невідомістю імпліцитних передумов. Люди рідко усвідомлюють імпліцитні передумови, оскільки їх звичайно поділяють всі, хто бере участь у комунікації.

Але, наприклад, зустріч із людиною зовсім протилежних поглядів або неправильне розуміння можуть це виявити. Скажімо, в ситуацію інтерв'ю той, хто бере інтерв'ю, задає вихідні переумови через свої питання й пропонує формулювання. Як правило, навіть досвідчені політики можуть потрапити у цю пастку: людина намагається відповідати відповідно до передумов, які задані тим, хто бере інтерв'ю.

Якщо правильно використовувати імпліцитні передумови, політик може сказати багато чого, навіть не говорячи про це. Наприклад, у свої промові він може сказати: «В основі цього лежить той незаперечний факт, що прогрес вимагає...» Тобто не говорячи прямо, промовець стверджує, що прогрес ані зупинити, ані керувати ним неможливо, і подає це як питання, що не потребує дискусій.

Типовим випадком є, наприклад, вибір синонімічних висловлювань. Те, що говорить відправник («Він п'яний» або «Він нетверезий»), демонструє його обізнаність в тому, що очікує адресант стосовно стану певної особи, або відсутність такої обізнаності.

Використовування окремих слів також може вказувати на різні приховані передумови. Це можуть проілюструвати два приклади із словом «політика»: «Все - політика» і «Я відмовляюся це обговорювати, тому що це - політика».

За допомогою «вільної» і «зв'язаної» інформації розмежовується те, що повинно сприйматися як дане, і та інформація, яка пов'язана з даним у лінгвістично оформленому висловлюванні.

Це можна проілюструвати таким прикладом: Промовець говорить, наприклад, що «зростання податків обумовлене наступним рядом причин». Тобто він не пропонує обговорити, варто чи ні підвищувати податки, це сприймається, як дане («вільна» інформація), а пропонує обговорити причини, які привели до цього зростання («зв'язана» інформація).

Цей механізм фактично може використовуватись для того, щоб «приховано протягти» інформацію, яку адресант не дуже охоче сприйме як дану. Наприклад, задаючи питання «Як ви вважаєте, у поміркованих депутатів є шанси?», пропонують обговорити шанси на перемогу певної групи. Отож, сама мовна система через властиві їй специфічне відображення соціальної дійсності створює базу для вибору, який може здійснювати окрема людина, що користується мовою, але в той же час накладає на цей вибір певні обмеження.

Але саме людина вибирає слова й вирази, які створюють той контекст, у якому б вона хотіла бачити свої висловлювання.

Ім'я або мовне визначення можуть у значній мірі визначати й обумовлювати і розуміння того, що мається на увазі, і ставлення до цього. Це надзвичайно важливо для створення іміджу політичного лідера.

Наша соціальна дійсність в істотній мірі структурується й визначається мовою. Загальне уявлення про політика не може не залежати від того, як він скаже: «Американська агресія в Іраку» чи «Американська участь у справах Іраку». Використовування політичним лідером мови визначає і передає і його уявлення про тих, до кого він звертається, і його ставлення до них. Крім того, саме завдяки використуванню мови політичний лідер створює і демонструє свій власний портрет.

Через використання мовних механізмів політик виражає своє ставлення до того, про що він говорить, виражає свої почуття у зв'язку з цим, а це, у свою чергу, відбиваючись, багато чого говорить про нього самого, формуючи у свідомості аудиторії певний його образ.

Література:

1. Аграшенков А. Психология на каждый день. 1997.
2. Актуальные проблемы социализации личности в условиях научно-технического прогресса. - Киев, 1975.
3. Виноградов В.В. К теории построения поэтического языка: Учение о системах речи литературных произведений. - Поэтика. Сборник статей. - Л., 1927.
4. Власть: Очерки современной политической философии Запада. - М.: Наука, 1989. - 328 с.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Отв.ред. Д.Н.Шмелев. - М.: Наука, 1987. - 264с.
6. Кероимов Д.А. Философские проблемы государства и права. - Л., 1970.
7. Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. - М, 1986.
8. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты. - Новое в зарубежной лингвистике. - М., 1981. Вып.Х.
9. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб, 1995.
10. Ортега-и Гассет Х. Восстание масс: Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. - М., 1991.
11. Ілюїа І. Обійїаа вренєн «дїдїу Бориса»: Ђїсїїїї, Ђїдїїїї. 1996.
12. Почепцов Георгий Георгиевич. Профессия: имиджмейкер. - 2-е изд., испр. и доп. - К.:ИМСО МО Украины, НВФ "Студцентр". - 1998. - 256 с.
13. Психологические механизмы регуляции социального поведения. - М.: Наука, 1979. - 334 с.
14. Сорокин П. Социология. - Л., 1920.
15. Философия и логика. - М, 1974.
16. Швейцер А. Культура и этика. - М., 1973.
17. Шрейдер Ю.А. Язык как инструмент и объект изучения науки. - Природа. 1972, Т. 6, с.66- 73.
18. Язык и моделирование социального взаимодействия: Переводы. - М.:Прогресс,1987. - 464с.

ДО ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖСУБ'ЄКТНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У процесі переходу до демократії нашої країні дісталось у спадок суспільство, де особистість, держава і суспільство, відповідно до принципу тоталітарності, зрослися в єдине ціле. І зараз процес виокремлення й вироблення інституційних механізмів регуляції відносин між ними є однією з причин наших соціальних напруженостей. Змінюватися треба і суспільству, і особистості.

Традиція соціальної філософії дозволяє розглядати суспільство як субстанціальну автономну реальність, яка не зводиться до суми індивідів, що входять до його складу. Наявність такої колективної діяльності, яка наставляється надіндивідуальними інтересами, цілями, цінностями, нормами та інститутами, є головною та вирішальною ознакою реальної соціальної групи, що відрізняється від суми індивідів, що входять до її складу (8). Це виходить з визначення суспільства як організованої форми відтворення соціального, яке передбачає спільну діяльність людей, що орієнтована на створення умов їхнього існування, тобто має всі ознаки суб'єктності.

Т.І. Заславська виділяє так званий *середній* прошарок в суспільстві, який, виходячи з його складу, є і соціальною опорою, і головною рушійною силою реформ, які реалізуються, в основному, його зусиллями. Цей прошарок слугує носієм енергетичного початку та масової соціально-перетворюючої діяльності. У розвинених країнах Заходу цей прошарок є найбільш масовим та слугує опорою суспільного ладу (7).

Специфіка осмислення та інтерпретації складних ситуацій а також використання тих або тих "технік" життя і типів ідентифікації можуть виступати індикатором різних типів особистості. Аналіз робіт дозволяє виділити щонайменше два типи, які відрізняються один від одного специфічним ставленням до світу, переконаннями, самооцінкою, когнітивними стилями. У них різні моделі ідентифікації, вони в різній мірі користуються допомогою інших людей. В професійній діяльності успіху досягають люди з відчуттям особистої відповідальності й вірою в свою спроможність впоратись з негативними подіями. Провідною рисою в "успішних" людей є відповідальність за своє життя та віра у свою спроможність впоратись з ситуацією. За Дж. Роттером, головною рисою, що відрізняє екстерналів від інтерналів є відчуття відповідальності за свої вчинки. Інтернали відрізняються високим рівнем саморегуляції, що дозволяють їм контролювати негативні емоції, імпульсивні дії й блокувати дезінтегруючий вплив на свідомість психотравмуючих впливів. Однак дуже високий рівень інтернального локусу контролю може призвести до депресії (10).

Метою нашої роботи була розробка тренінг-семінару, який був би спрямований на оптимізацію локусу контролю як одного з основних показників здатності людини опанувати складності свого життя.

Для створення такого тренінг-семінару розроблено багатофакторну модель соціально-психологічного впливу. Сюди увійшли три блоки факторів: афективний, когнітивний, конативний, які разом складають внутрішні передумови визначення себе, або образу себе.

Експеримент проводився у 1998 році у Національно-технічному університеті "КПІ" на хіміко-технологічному факультеті та факультеті інформаційно-обчислювальної техніки. У роботі взяли участь студенти четвертого курсу названих факультетів.

Вплив на когнітивну сферу реалізовувався шляхом групової дискусії з назрілих питань, вироблення групового рішення. Виокремлювались причини, які заважають молодій людині займати активну позицію у визначенні власного життєвого шляху. Найбільш поширеними виявились фатальне ставлення до дійсності, зняття з себе відповідальності за власне життя що базувалось, здебільшого, на поганій саморегуляції, невпевненості в собі та наявності проблем у приватному житті.

Робота з цим фактором поєднувалась з роботою на афективному та конативному рівні. Вплив на емоційну сферу реалізовувався вже тим, що молода людина приймає участь в груповій дискусії, на неї впливали емоційні стани певності-невпевненості колег, навіювання, тощо - тобто всі ефекти перебування в груповій реальності. Навчалися та тренувались різні техніки саморегуляції. Вивчалися й обговорювались причини тих чи тих неадекватних емоцій.

Конативний рівень відпрацьовувався традиційними тренінгами вмінь та навичок спілкування, впевненої поведінки, вирішення конфліктів.

Практична робота показала, що на різних етапах найважливішими корекційними завданнями були:

- групова інтеграція. Почуття "ми" та переживання ігрової реальності;
- активізація індивідуалізації (усвідомлення своїх почуттів, досвіду тощо);
- саморегуляція;
- вироблення або розвиток навичок спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій тощо.

Фактори, які виявились найбільш ефективними в роботі:

- зняття ореолу унікальності з індивідуальних проблем;
- альтруїзм учасників;
- наявність зворотнього зв'язку;
- робота з проблемами, що мають місце в реальному житті;
- реальне навчання і розвиток комунікативної активності;
- емоційна залученість кожного учасника у вирішення проблем;
- природна зацікавленість психологією.

Метою роботи було вироблення таких навичок та вмінь, як:

- випробування на собі нових стратегій поведінки;
- підвищення компетентності у спілкуванні;
- набуття навичок самопізнання та саморегуляції психічних станів;
- "утилізація" негативного життєвого досвіду;
- вмінь групової роботи;
- навичок групового прийняття рішення.
- створення нового, більш адекватного образу власного «Я»

Особливість визначення результативності психокорекції міститься у великій складності визначення її успішності. До основних критеріїв психокорекції можна віднести: устремління студентів дослідити свої проблеми та ресурси; сформувані у них позитивне самоставлення; відкритість взаємодії зі світом; готовність до змін; здатність бачити альтернативи; прийняття відповідальності на себе; орієнтація на вільний вибір та зміни у напрямку майбутнього.

Для порівняння було взято шість груп по дві відповідно з високим, середнім та низьким рівнем суб'єктивного контролю. В кожній парі одна група була контрольною, друга - експериментальною. В контрольних групах проводились звичайні заняття з психології, в експериментальних - проводився експеримент. Рівень суб'єктивного

контролю мірявся до початку занять та після їх завершення. Отримані дані були розміщені у п'ятибальну інтервальну шкалу. Були отримані результати, приведені в таблиці 1.

Отже, в контрольних групах, де проводились звичайні заняття, рівень суб'єктивного контролю змінився хаотично, тобто в групі з низьким доекспериментальним рівнем (3,182) він підвищився на 0,175 бали, з середнім (3,545) - підвищився на 0,107 та з високим (3,813) знизився на 0,289 бали. В експериментальних групах, незалежно від доекспериментального рівня, він досяг приблизно 3,9 бали, що вказує на зростання впевненості в собі та прийняття на себе відповідальності за події свого життя. Однак навряд чи можна вважати цей тренінг єдиним засобом підвищення інтернальності. Нашим завданням було зробити перший поштовх на цьому шляху, допомогти замислитись над взаємодією подій в житті і ролі власних зусиль в них.

Таблиця 1.

рівень РСК	назва групи	РСК до експ.	РСК після експ.
мін. контр.	Хб 41	3.182	3.357
експ.	Хв 41	3.231	3.933
сер. контр.	Хп 41	3.545	3.652
експ.	Іс 42	3.550	3.818
макс. контр.	Хе 41	3.813	3.524
експ.	Ір 42	3.821	3.993

Складаючи певні умови власного існування, середній прошарок активно формує ці умови, надаючи своїм членам можливості для праці, яких нещодавно ще не було. У той же час для своєї життєспроможності він потребує активності, творчості по подоланню кризи, для переходу у нові суспільні реалії. А це, в свою чергу, залежить від активності його членів, їх креативності, нестандартності мислення.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. журн. 1994. Т.14. № 4. С. 39-55.
2. Абульханова-Славская К.А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования // Психол. Журн. 1994. Т. 14. № 4. С. 39-55.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. - М., Мысль. 1991.- 299с.
4. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. - М.: изд-во Моск.ун-та, 1990.- 240 с.
5. Андреева Г.И. Социальная психология. М., Наука. 1998.
6. Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и защита // Психол. Журн. 1994. Т. 15. № 1. С. 3-18.
7. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества // Общественные науки и современность. 1997. № 1. С.5-23.
8. Момджян К.Х. Социальная философия. М., Наука, 1998.
9. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации // Психол. журн. 1997. Т. 18. № 1. С. 50-60.
10. Эллис А. Когнитивный элемент депрессии, которым несправедливо пренебрегают // Моск. Психотерапевт. Журнал. 1994. № 1. С. 7-41.

ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НАЦІЇ

Проблема формування громадянина, його ідейно-політичної свідомості, є актуальною для посткомуністичних держав, в яких під впливом демократичної ідеології реформується економічний і політичний лад суспільства. Для таких держав характерним є ідеологічний розкол суспільства на два антагоністичні, тобто з несумісними принципами, табори - з ринково-демократичною і тоталітарно-комуністичною ідеологіями відповідно. Нагадаємо, що несумісною для них є низка принципів, такі як економічні принципи приватної і загальнонародної власності, ринкової й директивно-планової економіки, політичні принципи демократичної і тоталітарної організації влади, політичного плюралізму і тотального керівництва комуністичної партії, принципу національної єдності (як умови бути суб'єктом міжнародного права) й інтернаціоналізму (як фактора ліквідації суб'єктності нації) тощо. Це спричинює розкол підростаючих поколінь. В залежності від обставин кожна молода людина попадає під відповідний ідеологічний вплив, і формування громадянина в такому перехресному ідейному середовищі є проблематичним. Адже для того, щоб держава була повноцінним суб'єктом міжнародної діяльності, громадяни її мають ідентифікувати себе з своєю нацією (народом цієї держави), дорожити її інтересами, утворювати ментальну цілісність, а не відчувати себе тимчасовим мешканцем, ідентифікувати себе з іншою нацією (з народом іншої держави), відстоювати її інтереси. Умовою ментальної цілісності нації є інтегруюче почуття гордості її громадян за вагомий вклад в розвиток цивілізації, тобто за умови самореалізації нації як суб'єкта міжнародної діяльності в колі інших конкуруючих держав. Таке почуття гордості й патріотизму громадян формується історичними досягненнями нації (яку складають корінний і інші етноси) і сучасними її успіхами, здатністю держави забезпечити добробут громадян й умови творчого розвитку кожної особистості. В протилежному випадку у громадян формується почуття меншовартості, прагнення ідентифікувати себе з іншою більш розвиненою нацією, як це помітно в Україні.

Громадянин України формується в складних умовах суспільної ментальності, характерної для перехідного періоду організації життєдіяльності громадян при зміні політичного й економічного ладу суспільства і відповідно при зміні ментальності, духовності нації. Які ж умови і наслідки формування громадянина в ідеологічно розколотому суспільстві?

Суспільство у відповідності з панівною ідеологією структуроване за соціальними інституціями в сферах економіки, політики, культури, педагогіки, родини і релігії, і кожна людина відповідно до своїх здібностей та інтересів торує свій життєвий шлях у кожній з них. У відповідності з ідеологією формується система соціальних настанов, які суть ідейні переконання громадянина щодо принципів політичного й економічного ладу держави та її соціальних інституцій [1]. Дотримання різними громадянами несумісних принципів демократичної й комуністичної ідеологій призводить до соціальної напруги у суспільстві, яка відображена у формі протистояння між депутатами в парламенті. Зрозуміло, що це негативно позначається на ході соціально-економічних реформ в державі, на рівні життя громадян, на їх соціальній захищеності й безпеці.

Звернемось до аналізу ідейно-політичних процесів у такому суспільстві з позиції теорії діалектики. Як відомо, за законом діалектики про єдність і боротьбу протилежностей поступ суспільства є наслідком розв'язання неантагоністичних або антагоністичних суперечностей відповідно еволюційним або революційним шляхом (вибір якого не є довільним, а обумовлений саме типом однієї з цих двох суперечностей). Перехід від тоталітарної директивно-розподільчої (як доведено досвідом, економічно неефективної) комуністичної системи до демократичної ринкової (тобто економічно ефективною) системи є наслідком розв'язання антагоністичних суперечностей, що полягає в ліквідації старих і створенні нових соціальних інституцій в названих вище сферах. Забезпечення успіху такої трансформації суспільства передбачає зміну ментальності населення у відповідності з новою державницькою ідеологією (стосовно України у зв'язку з тим, що вона стала суб'єктом міжнародного права) щодо руйнації у громадян почуття меншовартості і формування почуття гідності за свою націю, щодо мобілізації зусиль на створення і розбудову нової держави високої культури й високого рівня добробуту громадян. В ситуації розколу ментальності суспільства на два антагоністичні табори формування громадянина має суперечливий характер.

Парламент держави як представницький орган влади відображає структуру суспільства. На відміну від інших європейських країн в Україні парламент ідеологічно розколотий на антагоністичні частини так само, як і суспільство. Зауважимо, що в політично плюралістичному парламенті має місце дисперсія поглядів депутатів - розподіл їх становлять центристи і представники правого і лівого крила, - але в межах однієї демократичної ідеології, згідно з якою не допускається зміна конституційного устрою держави. Але в розколотому парламенті за антагоністичними ідеологіями, оскільки їх програми допускають зміну конституційного устрою держави, як це має місце в Україні, парламент характеризується двома розподілами, і на відміну від попереднього випадку з одномодальним розподілом, у випадку двомодального розподілу правими і лівими називають депутатів двох окремих ідеологічно несумісних розподілів. Тому під час прийняття реформаторських законів депутати протилежних ідеологій виступають "стінка на стінку", гальмуючи законодавчий процес. Внаслідок цього Україна займає одне з останніх місць серед посткомуністичних країн щодо проведення ринкових реформ і за рівнем життя населення.

За законами діалектики антагоністичні суперечності внаслідок своєї несумісності не можуть бути розв'язані шляхом компромісів, як це має місце при розв'язанні неантагоністичних суперечностей, а можуть бути розв'язані лише революційно шляхом ліквідації однієї з протилежних сторін. Тому "нормальним" з позиції діалектики розв'язанням антагоністичних ідеологічних суперечностей в суспільстві є революція, громадянська війна, як це мало місце в царській Росії. Але в наш цивілізований час з метою уникнення можливого кровопролиття і руйнації суспільних цінностей один з полюсів ліквідується законодавчо шляхом прийняття так званого закону *люстрації*. Така стрибкоподібна революційна зміна політичного й економічного ладу держави дістала назву "шокової терапії" (бувний радник президента США З.Бжезинський проілюстрував принцип "шокової терапії" на прикладі необхідності короточасного переходу з лівостороннього на правосторонній автомобільний рух з метою уникнення аварій, як це мало б місце за одночасної дії несумісних правил лівої і правої сторін руху).

"Шокова" трансформація політичного й економічного устрою держави передбачає також "шокову терапію" ментальності населення. Саме запровадження у деяких

посткомуністичних країнах (Чехії, Словаччині, Німеччині, Естонії та інших), які стали на шлях демократичних перетворень, законів люстрації має за мету реалізацію "шокової терапії" як в структурі суспільства, так і в свідомості громадян. Нагадаємо, що термін "люстрація" латинською мовою означає "очищення". За законом люстрації тимчасово на період проведення політичних й економічних реформ в країні забороняються або обмежуються права деяких громадян – бувших працівників партійної комуністичної номенклатури і правових органів – щодо участі у виборах в законодавчі й виконавчі державні й місцеві органи влади або обіймання в них виборних й адміністративних посад, у приватизації загальнонародної власності (як бувших розпорядників нею), у виховному процесі в системі освіти тощо. Саме цей закон забезпечує ефективне здійснення політико-демократичних й ринково-економічних реформ. Ментальність населення України не дозволяє провести в життя такий закон, у зв'язку з чим Україна знаходиться в стані в'ялоплинучого процесу розв'язання ідеологічного протистояння демократичних і комуністичних сил як в суспільстві, так і в парламенті з непередбачуваним результатом.

Формування ментальності особистості виражається у формуванні системи соціальних настанов в її мотиваційній сфері свідомості. Природа цих настанов, які відображають її переконання, принципи, не спадкоємна, а соціального наслідування. Але для створення нових за правовим наповненням соціальних інституцій потрібно сформувати нове покоління молоді з новою ментальністю, тобто з новою системою соціальних настанов, які забезпечували б гармонійне включення кожного громадянина в систему соціальних інституцій суспільства [1]. В процесі формування менталітету підрастаючих поколінь найвагомішу роль відіграють пропагандистські механізми політичних партій.

З ухвалою в Україні Конституції незалежної держави й зі створенням на її основі нових соціальних інституцій переривається ідейна і духовна спадковість поколінь: місце старшого покоління з комуністичною ментальністю повинна зайняти молодь з новою державницькою ментальністю демократичного спрямування. Але оскільки політичні партії демократичного й комуністичного спрямувань готують собі ідейно-політичну зміну, то в незалежній Україні спостерігаються два явища: розрив у наступності старшого і молодшого поколінь з несумісними поглядами і наступність поколінь з єдиними поглядами.

Необхідність використання принципу люстрації в посткомуністичних країнах з метою формування відповідної до державницької ідеології ментальності молодого покоління є наслідком розв'язання антагоністичних суперечностей на етапі зміни в країні соціально-політичного й економічного ладу.

Чи обов'язкове впровадження закону люстрації для формування ментальності молодого покоління з метою підвищення ефективності реформування суспільства, його соціальних інституцій?

Ментальність молоді формується під впливом педагогів, пропагандистів різних партій переважно старшого покоління, значна частина яких є носіями принципів комуністичної ідеології. Тому в деяких посткомуністичних країнах, був законодавчо запроваджений принцип люстрації для ліквідації або обмеження впливу старшого покоління на молодше. Стара й нова ідеології як антагоністичні і несумісні, виключають одна одну, і тому діяльність громадян з антагоністичною ідеологією тимчасово обмежується. Тут має місце порушення прав громадян на деякий час, але згідно з законом діалектики розв'язання антагоністичних суперечностей здійснити інакше не можна. У протилежному випадку виникатимуть конфлікти між поколіннями – носія-

ми антагоністичних ідеологій, що і спостерігається реально в деяких посткомуністичних країнах, зокрема в Україні. Отже, впровадження закону лострації і принципу "шокової терапії" в суспільстві, які тягнуть за собою підвищення добробуту населення, формування почуття гордості і прагнення ідентифікувати себе з українською нацією є умовою формування повноцінного громадянина України.

Література:

1. Ціба В. Т. Соціальна психологія особистості. – Київ, 1999.

Л.Б. Чміль, Київ

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В ЖИТТЄВИХ ОРІЄНТАЦІЯХ МОЛОДІ: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНОГО ЗМІСТУ

Під національною ідеєю як ціннісною орієнтацією ми розуміємо відтворення в життєдіяльності особи таких цінностей, ідеалів, суспільних вартостей нації, які сприяють націотворчому процесу в державі. На мові виховного практикуму це передбачає віднаходження таких механізмів і способів реалізації виховних програм, які б формували повноцінного громадянина. При цьому суттєвою є не лише методика навчально-виховних програм, а й соціально-психологічні складові освітнянських технологій, пов'язані не тільки з пізнанням, а й з переживанням "животворящої душі" культури, бажанням ідентифікуватись з нею, нарощуючи національні смисли у власній життєдіяльності.

Перше, що цікавить молоду людину - це бажання віднайти ті механізми у соціальних структурах і взаємодіях, які сприятимуть самореалізації, кар'єрі, достатку, "вписатись" у ті спільноти, з якими особа прагне ідентифікуватись. Якщо для цього потрібно керуватись певними ціннісними установками і соціальними нормами, молода людина ладна їх засвоювати і мобілізувати свою психологічну структуру, щоб сприймати їх як свої власні. Співвідношення знань і переконань - стрижень у цій взаємодії поколінь. Як показав Е. Еріксон, у традиційних культурах дорослі намагаються передати дітям свою життєву мудрість і життєві цінності роду, в цивілізованих - нашіпиговують знаннями [12]. Наші виховні традиції уособлені в ідеях Г.С. Сковороди про самореалізацію особи. Мислитель вважав щастя людини центром виховної системи і вбачав його в гармонії світоспоглядання і особистого життя, керованого не пихою та марнославством, а спокійною совістю, пошуками істини. При цьому необхідно враховувати у психіці людини наявність двох натур: видимої та невидимої, які ведуть неперервний діалог. Цей діалог є необхідним для самопізнання, оскільки кожна з натур у полеміці з іншою сприяє самопізнанню ("Наркисс").

Сучасна педагогіка і психологія поділяють погляд на виховний процес як діалог, в якому вихованець виступає співучасником [4]. Усвідомлення активно-діалогової природи виховного процесу започатковане ідеями М.М. Бахтіна, який свого часу обстоював думку про те, що "чужі свідомості не можна спостерігати, аналізувати, визначати як об'єкт, як речі - з ними можна тільки діалогічно спілкуватися... говорити з ними, інакше вони відразу ж повертаються до нас своїм об'єктивним боком: вони замовкають, закриваються..." [1, с. 116]. Це твердження дає можливість розкрити необхідність активності реципієнта у виховному процесі, результати якого виявляються й щодо змісту ідеї, пропагованої викладачем - в неповторній

індивідуальності її розуміння і в активності особистісного рівня - тобто в характері впливу ідеї на перебудову свідомості та емоційної сфери реципієнта. Спілкування передбачає обов'язкову взаємодію інформації та її розуміння, котре завжди активне. Той, хто сприймає, має свою мотивацію, інтереси, які під впливом викладача можуть змінюватися. У такий спосіб можна стверджувати, що спілкування в процесі передачі знань зумовлює формування ціннісної свідомості суб'єкта сприйняття, формує "особистісні смисли", які розвиваються не суто раціональним шляхом, а на підґрунті суб'єктивних переживань. Це пов'язано з ціннісно важливою для особи інформацією і завдяки цьому його структура враховує, навіть "програмує" перцептивні реакції адресата. Принципове значення має те, що вихованець засвоює та відновлює задане вихователем бачення світу, яке "у знятому вигляді" вбирає в себе пропалагована ідея. Оскільки ця ідея поділяється обома чи принаймні виховуючою стороною, вплив на особистість виявляється вельми глибоким. "Справа проектувальника - максимально виразно оформити проблему як простір можливих дій" [11, с.7-13].

Самий очевидний варіант участі викладача в проектуванні змісту освіти розглядає його як носія етнічної культури і професіонала у донесенні її смислів і значень, який спонукає внутрішні форми діяльності до їх актуалізації. Виховання на національних традиціях при відсутності їх опрацювання теорією і політичним праксисом нагадує сюрреалістичний сюжет побудови Вавилонської вежі, коли кожен з учасників не знає про всю будову. Якщо це неприпустимо до будівництва вежі, то ще більш не припустимо по відношенню до людської душі. І тут варто звернути увагу не лише педагогів, психологів, а й влади: моральна байдужість, соціальний нігілізм, породжені переходом від "морально-політичної єдності" до конфлікту цінностей - складові контексту, в якому виховується молодь. Крім когнітивних і комунікативних, необхідно розвивати світоглядні структури, створивши для них працездатну теоретичну основу. Створення національно незалежної держави відкрило унікальний шанс - прийняти участь у проектуванні змісту і форми національної освіти з урахуванням психологічних структур етнічної самосвідомості, яка включає: усвідомлення особливостей етнічної культури своєї спільноти; усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільноти; усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільнотою; усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей; усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільноти; соціально-моральна самооцінка етнічності [10 с. 33].

Ці параметри можуть бути спроектованими як засіб особистісного розвитку молоді. Оскільки людина - жертва дитинства (це позиція переважної більшості психологів, починаючи з З.Фрейда), треба наслідувати Захід, де програми виховання з дитинства - предмет особливої уваги. Світоглядне знання накладається на менталітет як змістовну структуру особи, яка генетично передусє світогляду, а з тим інтегрується з ним в єдину систему свідомості. Введене Л. Леві-Брюлем поняття "менталітет" поступово входить в коло робочих понять психологів, забезпечує суб'єктивне відношення до світу: ціннісні орієнтації, смислові установки, мотиви. Власне, можлива "соціальна імплантація" ідеалів і цінностей без насильства як результуюча постійної роботи розуму в намаганні створити "внутрішню людину" за умови, коли вона не хоче ставати "рабом життя". Людина не може нормально розвиватись, якщо "внутрішня людина" розвинулась або занадто рано або пригнічується зовнішнім середовищем. Вловити цю грань, розвинути задатки - це величезна праця виховання і самовиховання. Якщо вихованець стає знаряддям чужої волі, його спонукають жити за принципом "установності", людина втрачає здатність думати, а згодом і самостійно

жити.

"Освіта буде справді народною, національною тоді, коли вона зможе забезпечити у своєму змісті присутність духовності народу, його етнічної самосвідомості, коли вона вбере в себе етнічну культуру, етнічну психологію, образ життєдіяльності, систему духовно-моральних цінностей представників своєї спільноти" [10, с. 31]. Чуттєво-реалістичний склад розуму найбільш відповідає національному характеру і вартій того, щоб це враховувати у освітнянських і виховних програмах. Ми і спостерігаємо, і осягаємо, і любимо душею. Але свободу може мати лише та людина, яка здатна прагнути і усвідомлювати свій душевний акт хотіння [9, с. 353]. Не можна формувати розумові здатності, залишаючи осторонь характер і волю. Цим принципом керується теорія "виховуючого навчання", різко виступаючи проти нав'язування особі абстрактних, відірваних від особистості ідеалів і суспільних вартостей. Людина повинна зробити, со-творити себе, сотворити у співбутті з іншими.

Поняття "відношення" може бути застосованим і до світогляду, і до менталітету, так як відношення виражається в почуттях, переживаннях, рефлексіях, свідомо прийнятих, понятійно оформлених переконаннях, які можуть не співпадати з почуттями. Інакше кажучи, ціннісні орієнтації, мотиви і т.д. існують і в менталітеті, і в світогляді, хоча як психологічні феномени вони можуть розрізнятися. Теорія може визначати і такі сутності, які локалізуються або в менталітеті, або у світогляді. До спільних рис менталітету і світогляду відноситься і те, що С.Л. Рубінштейн називає "живим знанням", у якому поєднані переживання і знання. В менталітеті ведуча роль належить переживанню, у світогляді – знанням. З віком питома вага і функціональна роль переживання в свідомості і поведінці можуть змінюватись, але загальний принцип поєднання знання і переживання залишається в силі як для менталітету, так і для свідомості. З віком людини колізії переживання і знання змінюють структуру свідомості: для перших етапів онтогенезу "динамічною одиницею" свідомості буде переживання, в наступні періоди - знання як утворення свідомості [2, с.383].

Людська реальність як найбільш близька нам, очевидна і представлена у побутових значеннях "життєвого світу" слугує підґрунтям і системою відліку для означування і осмислення решти світу. Якщо система виховання спрямована на формування світогляду, то особа "випадає" з національного буття як носій етнічної культури, а її рефлексивно до себе відношення розглядається незалежно від відношення до оточення. Це ж стосується і раціоналізації менталітету, який перестає бути менталітетом, оскільки носить космополітичний характер як інтернаціональне утворення. У своїх відносинах зі світом на ментальному рівні особа ідентифікує себе: з середовищем - зовнішня ідентифікація, і внутрішня - як самоідентифікація. Розрізнення зроблено з певною долею умовності, оскільки в дійсності має місце ієрархічно облаштована система рівнів особистої ідентифікації, у якій те, що для однієї особи входить у зовнішню сферу, для іншої (покоління, статі, національності) належить внутрішній ідентифікації. Це дає підстави стверджувати, що первинні форми менталітету і світогляду, як в історичному так і в онтогенетичному розвитку, повинні бути антропоцентричними.

Самовизначення за Е.Еріксоном сконцептуалізоване в його теорії психосоціального розвитку. Це п'ята з восьми стадій повного життєвого циклу людини [12], головною проблемою якої є відповідь на питання "Хто Я?". Іде побудова ідентичності з самосприйняття і відношень з іншими, період ролівого експериментування в пошуках себе. Особа повинна самовизначитись, обжитись у суспільстві, знайти своє

місце, самоутвердитись у ньому. І якщо людина ідентифікує себе з етнічною спільнотою, вважає себе носієм національних цінностей, то, як вказує В.П. Зінченко, "вони не лише виступають в ролі стимулів, здатних викликати ті чи інші відповіді, реакції, поведінкові акти. Вони викликають до життя внутрішні форми діяльності, які роблять, не рахуючи все інше, непередбачуваною зовнішню поведінку... початок формування образу себе і винесення його цілком чи окремих властивостей назовні... В цьому таємниці і перша умова формування себе, умова самобудування людини, культурного формування особи" [5, с.14]. В.П. Зінченко підкреслює, що коли індивід оволодіває культурою, яку він застас при народженні, привласнює її і переважає її, вона стає його реальною формою [5, с.9].

Мова йде про формування нових психологічних систем відображень світу соціальних відносин у власному світі особи, сформованого під впливом взаємин з іншими людьми. Ці відносини і є те етнокультурне середовище етнічної спільноти як фактор розвитку етнічної самосвідомості індивіда [3, с.69-75]. Під національною свідомістю розуміється відносно стійка система усвідомлених уявлень і оцінок реально існуючих етнодиференціюючих і етноінтегруючих ознак етнічної спільноти.

Досліджуючи духовні цінності студентської молоді, двох Харківських вузів (Харківський військовий університет, 5 курс, Харківський державний університет, 3 курс), двох київських вузів (Київський національний інститут культури та мистецтв, 5 курс, та Київський національний технічний університет "КПІ", 3 курс), враховувались рівні розвитку етнічної самосвідомості за двома рівнями (високий та низький), мотивація пов'язана з матеріальними та духовними факторами, і засоби етноідентифікації. Варто заважити, що для студентів з високим рівнем національної самосвідомості матеріальні фактори на другому місці, на першому - духовні. Етноідентифікація останніх пов'язана з мовою, мистецтвом, культурою, звичаями, вірою. Чим нижчим є рівень національної самосвідомості, тим більшого значення набувають матеріальні фактори, в самоідентифікації переважає такий показник як мова. Отже, не лише об'єктивна залежність людини від національної дійсності, а й суб'єктивно-психологічне переживання життя, умови життєдіяльності особи є суттєвим чинником в формуванні етнічної свідомості. Суттєвою є і мотивація до самоідентифікації, яка пов'язана з матеріальними чи духовними факторами.

Таким чином, основними функціями національної самосвідомості можна вважати, по-перше, когнитивну, як самопізнання, національну рефлексію. По-друге, оціночну, як соціально-моральне відношення до національних цінностей, символів, суспільних вартостей. По-третє, регулятивну, як регулювання своєї психічної поведінки у відповідності до національних символів та ідентифікацій. Це потрібно як людині, так і суспільству, молода особа повинна сама обжитись і самовизначитись, знайти власне місце у національному житті. Завдання педагога - допомогти цим намаганням відбутися, здійснитися, стати дійсною, актуалізуватись. Вихователь може виступити в ролі проектувальника, максимально виразно сформулювати і донести проблему, означити простір можливих дій. Залучення до культури свого народу, її привласнення, усвідомлення національних особливостей своєї спільноти, інтеріоризація етнічних значень об'єктів етнокультурного середовища обумовлюють формування системи етнопсихологічних властивостей особи, здатної відображати світ в умовах національної реальності і її символічних значень. На особливу увагу заслуговує студентська молодь як осереддя націотворчого процесу в державі. В силу свого становища, вона здатна впливати на розвиток національної самосвідомості, її зміцнення і закріплення. Означений підхід уявляється цілком правомірним і має

певний евристичний потенціал, але для практичної роботи повинен бути доведеним до конкретного опрацювання з метою віднайдення тих засобів і ідеальних форм, які можуть бути реалізованими в освітнянських програмах і практиці виховання.

Література:

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского.-М.: Мысль, 1992.
2. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т.4.-М.: Педагогика, 1984.
3. Вялкин Б.А. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание как фактор развития индивидуальности //Психологический журнал.-1996.-Т.17.-№5.- С. 69-75
4. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. - М.: ИНТОР, 1996.
5. Зинченко В.П. От классической к органической психологии //Вопросы психологии.- 1996.- №5.- С. 7-20; № 6.- С. 6-25.
6. Лозко Г.С. Українське народознавство. - Київ: Зодіак - ЕКО, 1995.
7. Сковорода Г.С. Соч. В 2-х т. Т.2.- Киев, 1973.-С. 302.
8. Уроки з народознавства. Посібник.-К.: Ред. часопису "Народознавство", 1995.
9. Ушпінський К.Д. Человек как предмет воспитания. Соч.: В 6 т. Т.5.- М., 1990.
10. Хотинец В.Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения //Вопросы психологии.- 1998.- №3.
11. Эльконин Б.Д. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития //Вопросы психологии.- 1992.- № 3-4.- С.7-13.
12. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Изд. группа "Прогресс", 1996.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА 4 3

<i>Винцержская И.С., Шевяков А.В.</i>	Психологическая оптимизация структуры рекламных сообщений	5
<i>Вірна Ж.П., Павлюк Т.М.</i>	Специфіка переживання депресивних станів людьми похилого віку в умовах виходу на пенсію	7
<i>Вірна Ж.П.</i>	Фрустраційні аспекти переживання жінкою ситуації аборту	10
<i>Герітішвілі Н.П.</i>	Морально-етичні аспекти психологічного консультування	13
<i>Гордеева А.В.</i>	Исследование процесса персонификации компьютера ..	16
<i>Горноста́й П.П.</i>	Личностные характеристики ролевого поведения	18
<i>Гузьман Е.А.</i>	К вопросу о психологических механизмах развития со- зависимости у детей в алкогольных семьях	22
<i>Гундєртайло Ю.Д.</i>	Особистий міф у доробку постюнгіанців	26
<i>Данильченко Т.В.</i>	Сприймання чоловіка і жінки при формуванні першого враження	29
<i>Дедова Т.В.</i>	Проявление суточной активности личности в зависимо- сти от типа ориентации во времени	33
<i>Житник О.В., Український Я.І.</i>	Психологічні особливості самопрезентації аплікантів у ході селекційного процесу	36
<i>Жовтянская В.В.</i>	Формирование представлений об объекте средствами имиджевой рекламы	39
<i>Канюка Г.С.</i>	Особенности личностных акцентуаций у руководителей здравоохранения	42
<i>Кіреєва З.О.</i>	Становлення уявлень про метрику та топологію часу в свідомості індивідів	45
<i>Коқун О.М.</i>	Моніторинг психофізіологічного стану (сучасні теорети- ко-методологічні основи)	49
<i>Корнєв О.М.</i>	Вплив тривожності на діяльність працівників підрозділів швидкого реагування МВС України	51
<i>Корниченко А.А.</i>	Психология отношения человека к труду в условиях рыночных отношений	56
<i>Костюкова К.В.</i>	До питання про віктимність, що постраждали від Чорно- бильської катастрофи	60
<i>Крейдун Н.П.</i>	Специфика психологического подхода в изучении пре- ступлений	61
<i>Кришталь М.А., Вареник В.В.</i>	Проблеми професійного психологічного відбору в пожежно-технічні заклади освіти	64
<i>Крупський О.П.</i>	Вплив емоційного стану та індивідуально-психологічної орієнтації оператора на ефективність його діяльності ...	67

<i>Кряж І.В., Казмирчук А.В.</i>	Влияние вербальной формы рекламного сообщения на представления потребителя о товаре	69
<i>Кулагіна Л.М.</i>	Аналіз символічних показників механізмів психологічного захисту дезадаптованих підлітків	73
<i>Лисенко І.П.</i>	Динаміка мотивів зловживання наркотичними речовинами та алкоголем	76
<i>Лисица Н.М.</i>	Эмоции в рекламе как предпосылка развития психологии менеджмента и рекламы	79
<i>Литвиненко О.Д.</i>	Связь стихотворного и музыкального ритма в психике индивида	82
<i>Ложкин Г.В.</i>	Информационно-психологическая безопасность личности в конфликте	84
<i>Мазан М.В.</i>	Вікові та статеві особливості вибору технік подолання критичних ситуацій	88
<i>Макаренко П.В.</i>	Исследование факторов взаимодействия населения и милиции методом фокус-группы	91
<i>Максимова Н.Ю.</i>	Психологічні особливості підлітків з соціально дезадаптованою поведінкою	93
<i>Молдаванова А.В.</i>	Ознаки психологічного профілю менеджера	97
<i>Мусиездов А.А.</i>	Особенности легитимационного кризиса современного украинского общества	100
<i>Нікітіна І.В.</i>	Психологічні умови та фактори суб'єктного самовизначення особистості студента	102
<i>Перетятко Л.Г.</i>	Профессиональное призвание как значимое отношение	106
<i>Петровская Т.В., Сакаль Л.Д.</i>	Особенности формирования самооценки у квалифицированных дзюдоистов (юношей и девушек)	109
<i>Пименова Е.А.</i>	Отражение изменений в жизненном пути личности	113
<i>Плющ С.Н.</i>	Прогнозирование эффективности имиджевой рекламы: проблема критериев	116
<i>Пов'якель Н.І.</i>	Рефлексивні акмеологічні ігри у становленні професійного мислення майбутнього практичного психолога	119
<i>Полетаева Н.А.</i>	Формирование вероятного мышления у студентов-психологов как условие адаптации к актуальным проблемам профессиональной деятельности	122
<i>Попова Г.В.</i>	Оценка параметров агрессивности профессиональной коммуникативной среды работников ОВД	125
<i>Пригунов П.Я.</i>	Психологические компоненты ролевого поведения сотрудников органов внутренних дел	127
<i>Семенюк О.Л.</i>	Проблеми подолання негативних форм самореалізації підлітків	131
<i>Скоков С.І.</i>	Типологія як метод вивчення особистості злочинця-рецидивіста	134
<i>Стадник В.А.</i>	Аналітична професіограма стрільців із лука високої кваліфікації	139
<i>Терешина Е.Б., Рябоконь В.Ф.</i>	Диагностика и коррекция спортивной карьеры	142

<i>Тімченко А.В.</i>	Психофізіологічний супровід діяльності особового складу підрозділів особливого ризику у ході їх безпосереднього бойового застосування	146
<i>Трофімов Ю.Л., Пушкар В.В.</i>	Субкультурні особливості сприймання музичних творів	148
<i>Трофимов А.Ю.</i>	Совершенствование организационной структуры компании	150
<i>Трофімов Ю.Л., Кришталь М.А.</i>	Ергономічне забезпечення підготовки пожежників	153
<i>Трофімов Ю.Л., Семенюк Є.О.</i>	Методичні проблеми систематизації фактографічної інформації в банку ергономічних даних ..	157
<i>Федоренко А.Б.</i>	Динамика ценностных ориентаций в групповой деятельности	162
<i>Фомічова В.М.</i>	Атракція як соціальна установка	167
<i>Форноляк В.М.</i>	Мотиви здійснення терористичних актів, пов'язаних із захопленням заручників та їх врахування оперативними підрозділами правоохоронних органів під час спеціальних операцій	171
<i>Хижняк Л.М.</i>	Особистість і світ підприємницьких організацій у суспільстві, яке трансформується	176
<i>Чайка Г.В.</i>	Розвиток уваги комп'ютерними засобами	179
<i>Чачко С.Л.</i>	Про соціально-психологічну адаптацію (СПА) колишніх в'язнів фашистської неволі: критерії, індикатори і рівні ..	181
<i>Чебан Л.Н.</i>	Социально-психологический тренинг как метод оптимизации взаимоотношений	184
<i>Шутова С.Е., Воронова В.И.</i>	Характеристика личности спортсмена на начальном этапе становления спортивного мастерства	188
<i>Шур Н.В.</i>	Цілеграфічна методика дослідження процесу цілепокладання в структурі життєвих перспектив	191
<i>Яковенко С.И.</i>	Обеспечение действенности индивидуального подхода на основе «эшелонирования» ведомственной психологической службы	195

ЧАСТИНА 5

<i>Архипенко И.А.</i>	Феномен веры и магия внушения	201
<i>Балабанова Н.В.</i>	Народ и власть: конфронтация или диалог?	204
<i>Бильдер Н.Т.</i>	Динамика представлений о самоактуализации у студентов Харьковского художественно-промышленного института. Самоактуализация в смутное время	208
<i>Боришевський М.Й.</i>	Виховання національної самосвідомості особистості громадянина	211
<i>Васильченко О.В.</i>	Реінтеграція особистості в літньому віці: можливості та альтернативи	214
<i>Васютинський В.О.</i>	Соціально-психологічна напруженість у контексті владно-підвладної політичної взаємодії	217
<i>Володарська Н.Д.</i>	Світоглядні орієнтації – системоутворюючі чинники громадянськості	221
<i>Вьет Хоа Нгуен.</i>	Процесс структурного сдвига в экономике Вьетнама ...	224

<i>Гончар Я.В.</i>	До питання про роль когнітивних факторів у конфліктах: образ противника та конфліктної ситуації у соціальній психології та психології міжнародних відносин	230
<i>Горбунова-Рубан С.А.</i>	Социально-психологические механизмы адаптации к новым условиям жизни	234
<i>Довгопол М.Ю.</i>	Особенности политического поведения жителей Восточной Украины	237
<i>Донченко О.А.</i>	Управлінська криза в суспільстві: демонстраційний потенціал "віртуальності"	240
<i>Допира А.И.</i>	Принципы организации избирательности в процессе восприятия сообщений СМИ о политических лидерах ..	245
<i>Жадан І.В.</i>	Соціально-психологічні проблеми становлення громадянської культури	249
<i>Иванова Е.Ф.</i>	Права человека в сознании женщин	251
<i>Карасев В.Ю., Кириенко У.В., Чунихина С.Л.</i>	Медиа-эффекты региональных визитов участников президентской кампании (региональное восприятие предвыборного имиджа по результатам визита в Харьков Е.Марчука)	255
<i>Корнєв М.Н.</i>	Особливості психічного контролю у тоталітарних групах	259
<i>Котуков А.А.</i>	Концепция социально-политического маркетинга в условиях трансформирующейся социальной системы, или как политическим деятелям завоевать расположение харьковских студентов	261
<i>Куок Винь Нгуен.</i>	Динамика изменения социально-классовых отношений в постколониальных обществах Юго-Восточной Азии ..	264
<i>Куц Г.М.</i>	Мода як віддзеркалення психологічної адаптації особистості до нових суспільно-політичних умов життя	268
<i>Куц О.М., Куц Ю.О.</i>	Соціально-психологічні аспекти становлення національної свідомості у перехідний період	271
<i>Куценко О.Д.</i>	Расхождения в массовой психологии регионов и «левое» голосование	274
<i>Кучеренко Т.В.</i>	Регіональний чинник у масовій свідомості українства ..	278
<i>Лактионов А.Н.</i>	Общий негативный сдвиг в оценке других: феномен переходного периода	281
<i>Ландесман Т.Я.</i>	Рольові ігри як форма субститутного поведіння	284
<i>Лапишина В.Л.</i>	Суспільство і корупція: проблема взаємовідносин	288
<i>Лепихова Л.А.</i>	К вопросу о культурно-исторических предпосылках психологии «выученной беспомощности»	290
<i>Логвіненко О.С.</i>	Прогнозування як засіб визначення суспільних очікувань у перехідний період	294
<i>Москаленко В.В.</i>	Образ політичної еліти: психологічний аспект	297
<i>Назаренко С.И.</i>	Средства массовой информации как орудие политики ..	300
<i>Ніколаєвська А.М.</i>	Використання проєктивних методик в соціологічних дослідженнях	303
<i>Овдієнко Л.Н.</i>	Стан і перспективи становлення політичної культури молоді в умовах суспільних трансформацій	305
<i>Петрунько О.В.</i>	Типології політичних лідерів у свідомості електорату ..	308

<i>Пісоцький В.</i>	Толерантність і ненасильство – вектори нормального особистісного і суспільного розвитку	313
<i>Плющ А.Н.</i>	Коллективные субъекты восприятия: миф или реальность	316
<i>Погорілий Ю.І.</i>	Психологічні особливості формування іміджу політичного лідера	319
<i>Покальчук О.В.</i>	Парадигма самообмана как паттерн поведения украинских граждан	323
<i>Сапна Н.Н.</i>	Игра в технологиях формирования экологического поведения	325
<i>Сарапін В.</i>	Реформи в Україні: миф чи реальність	328
<i>Скок М.А.</i>	Тенденції зміни ціннісних орієнтацій особистості	334 ✓
<i>Слюсаревський М.М.</i>	Інформаційний простір: критика існуючих визначень і спроба побудови теорії	337
<i>Солодухова О.Г., Солодухов В.Л.</i>	Психологічні механізми адаптації та соціалізації особистості	342
<i>Титаренко Т.М.</i>	Передумови особистісного вибору життєвої некомпетентності	346
<i>Федик О.М.</i>	Вплив безробіття на формування життєвої перспективи	350
<i>Фролов П.Д.</i>	Про деякі аспекти сприймання населенням Президента Л.Кучми	353
<i>Фролова Н.В.</i>	Проблема трансформации системы ценностных ориентаций (психологический аспект)	357 ✓
<i>Фролова Т.Д.</i>	Мовні засоби конструювання іміджу політичного лідера	360
<i>Царюк Л.А.</i>	До проблеми оптимізації міжсуб'єктної взаємодії в умовах трансформації суспільства	366
<i>Циба В.Т.</i>	Ідеологічні засади формування громадянина в умовах трансформації ментальності нації	369
<i>Чміль Л.Б.</i>	Національна ідея в життєвих орієнтаціях молоді: проблеми формування ціннісного змісту	372
ЗМІСТ		377

Збірник наукових праць
Вісник Харківського державного університету
№ 439'99

Серія "Психологія", "Політологія"

**Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві.
Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти**

Частини 4, 5

ISSN 0453-8048

ХДУ, Україна, 310077, Харків, пл. Свободи, 4.

Сдано у виробництво 15.03.99.

Підписано до друку 21.04.99.

Формат 40х30/2. Папір офсетний

Умовних друк. арк. 47 ¼. Облікованих друк. арк. 95,5

Тираж 300 примірників. Зам № 3.2704

Ціна договірна

17-92=

Надруковано в друкарні
Пр. Леніна, 17а, к.107,
тел. 45-10-46

